

KÖDÖBÖCZ JÓZSEF

SÁROSPATAK
a magyar művelődés
történetében

Sárospatak
1991

KÖDÖBÖ CZ JÓZSEF

**SÁROSPATAK
A MAGYAR MŰVELŐDÉS
TÖRTÉNETÉBEN**

Ködöböcz József

**Sárospatak
a magyar művelődés
történetében**

Sárospatak, 1991

Szerkesztette:
KÖDÖBÖCZ JÓZSEF

Bírálta:
SZENTIMREI MIHÁLY

A címlapot tervezte, s grafikai szerkesztő:
CZINKE FERENC

Az angol nyelvű összefoglalást fordította:
PÁNDY-SZEKERES DÁVID

A képeket készítette:
MAGI ANTAL

A 10., 11., 12., 15. sz. kép FÖLDHÁZI ISTVÁN,
a 8. sz. MELOVICS CSABA s a 14. sz. VÁRADI LÁSZLÓ munkája.

Kiadja:
Sárospatak Város Polgármesteri Hivatala,
a Sárospataki Református Kollégium és Ködöböcz József.

BEVEZETÉS HELYETT

Sokan vallják, hogy Sárospatak hazánk egyik kincse, igazi „gyöngyszeme”. Különös varázsát, nemzeti értékét több tényezőnek is köszönheti. Megítélésének alakulásában szép környezete és fekvése mellett nagy szerepet játszottak gazdasági körülményei, politikai törekvései és művelődési tevékenysége. A szélesebb közvéleményben különösen ez utóbbi, a kulturális hatása vált ismertté, s a település évszázadokon át vonzó iskolavárosként élt az emberek tudatában. A kutatók érdeklődése is elsősorban iskolájára, a kollégium történetének feltárására, elemzésére irányult. S bár ezeknek a feldolgozásoknak, értékeléseknek az adatai és megállapításai rávilágítanak az iskolának és vele együtt Sárospataknak hazánk fejlődésében betöltött szerepére is, a város művelődéstörténeti helyének, jelentőségének átfogó vizsgálata, bemutatása eddig még nem történt meg.

E feldolgozással ezt a hiányt szeretném pótolni. Az a célom, hogy reálisan megrajzoljam ennek a nagy múlttal bíró kis városnak azt a szerepét, amelyet a magyar művelődés történetében századokon át vállalt és betöltött. Arra törekedtem, hogy a valóságnak s jelentőségének megfelelően bemutassam elsősorban művelődéstörténeti kincseit és tevékenységét, vázoljam a város sokrétű, következetes szolgálatának fontosabb eseményeit, jelentősebb eredményeit. Ezzel együtt igyekszem felhívni a figyelmet sok olyan értékre, tevékenységre, amely fontos része nemzeti vagyonunknak, a magyar történelemnek és segítője kulturális fejlődésünknek. Fontosnak, szükségesnek tartom mindezeknek a tudatosítását több szempontból is. Az ismertetés segítheti nemzeti értékeink teljesebb, sokoldalúbb számbavételét, gondosabb megőrzését, nevelő hatásának hatékonyabb érvényesítését. Az így feltárt történelem szolgálhatja a jelen jobb megismerését, a jövő megalapozottabb tervezését és sikeresebb, emberközpontúbb alakítását. A tanulmány egyben ösztönzést is adhat más települések kultúrtörténeti feldolgozásához s konkrét adatokat, értékeléseket szolgáltathat a hazai művelődés fejlődésének átfogó elemzéséhez.

Sok forrás felhasználásával és elemzésével, számos tanú megidézésével, különböző korok tanúságtevői őszinte véleményének meghallgatásával,

val alakult ki az a kép, amely a könyv lapjain megrajzolódik. Ezért hiteles és reálisan tájékoztató, mégha a feldolgozás egy hűséges pataki öregdiák hálájának és város iránti szeretetének a megnyilvánulása is, mégha a város történetében, életében a ma embere számára lehetnek eszményítettnek tűnő vonások is. Meggyőződésem, hogy a különböző megállapításokat, értékeléseket a különböző szakemberek gyakorlatban szerzett tapasztalatai, illetőleg őszinte vallomásai s a kutatók következtetései, állásfoglalásai egyértelműen és kellően alátámasztják.

A könyv elismerés és köszönetnyilvánítás következetes, példaadó nemzetszolgálatáért a fejlődése során sok vihart megért városnak és egyben bizalom, ösztönzés, segítségnyújtás az élő, fejlődő, megújuló Sárospataknak. Úgy vélem, hogy ezt az elismerést, együttérzést, segítő szándékot nemcsak a patakiak s az itt nagy számban tanult öreg diákok teszik magukévá, vállalják, hanem sokan mások is. Általában mind azok, akik nemzetünk történetének fejlődését s benne Patak jelentőségét némileg is ismerik, továbbá népünk jövőjéért felelősséget éreznek és hazánk továbbfejlesztésében szerepet vállalnak.

Művelődéstörténeti adalékként utalok végül röviden a könyv megjelenítésének körülményeire is. 1987-ben a Hazafias Népfront városunkban tartott XV. Országos Honismereti Akadémiáján előadást tartottam Sárospatak művelődéstörténeti szerepéről. Az előadás után a vármúzeum akkori igazgatója felajánlotta, hogy anyagomat a Múzeumi Füzetekben megjeleníti. A téma azonban a szívemhez nőtt, s szerettem volna alaposabban, bővebben kidolgozni, teljesebbé tenni és ezért a publikálás akkor elmaradt. Folytattam az anyaggyűjtést és feldolgozást, s amikor elkészültem vele, több próbálkozás után sem sikerült rá kiadót találnom.

Közben nagy változások történtek. A pártállam megszűnt. Az átalakulás, a fokozódó gazdasági nehézségek és piacorientáltság miatt a kultúra iránti igény, annak megbecsülése háttérbe szorult s a vele kapcsolatos anyagi áldozatvállalás nagymértékben csökkent. Vállalkozó kiadó hiányában a kiadás költségeit pályázattal igyekeztem előteremteni. Egyéni pályázattal a megjelentetéshez 1990-ben 300 000 Ft-ot kaptam a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács Mecénás Alapjából, majd 1991-ben 150 000 Ft-ot a Művelődési és Közoktatási Minisztériumtól. A költségek hiányzó részét Sárospatak város polgármesterének és a Sárospataki Református Kollégium titkárának felhívásával próbáltuk összegyűjteni. A kiadást anyagilag támogatók számára azt is lehetővé tettük, hogy a könyvben hirdetésig tegyenek közzé. A küldött levélre a városunkban működő 47 kisebb-nagyobb vállalat, gazdasági egység közül csak 2 válaszolt és adott segítséget, 3 pedig a megyei központján keresztül juttatta el hozzánk a támogatását. A felajánlott támogatások gyűjtésére a Pataki Diákok Sárospataki Baráti Köre és a Magyar Comenius Társaság 10 000-10 000 Ft befizetéssel létrehozta a „Sárospatakért Baráti Kör Alapítványt” s ennek az OTP Sárospataki Fiók-

jában kezelt 655–7205 sz. számlájára az alábbi befizetések történtek: OTP Megyei Igazgatósága 50 000 Ft, Magyar Szerencsejáték Rt. 5. sz. Területi Igazgatósága 30 000 Ft, Rubikon Ruhaipari Gépgyártó Kft. 25 000 Ft, Építő- és Szerelőipari Kiszövetkezet 20 000 Ft, I. sz. Óvoda 10 000 Ft, Megyei Postaigazgatóság 10 000 Ft. Fentiekben túl segítette még a kiadást a székesfehérvári Comenius Tanulmányi Társaság 5 000 Ft, és az olaszliszkai Gazdász Tsz. 5 000 Ft összeggel. 10 000 Ft befizetésének banki értesítése nem jutott el az Alapítványhoz s így az adományozó személye ismeretlen.

A város oktatási–nevelési–közművelődési intézményeitől a felhívásban azt kértük, hogy előzetes megrendelésekkel segítsék a kiadást. A megkeresett 19 intézmény közül az alábbi 7 válaszolt és járult hozzá előjegyzésekkel a kiadáshoz: az I. sz. és a II. sz. Óvoda, az Árvay József Gyakorló Általános Iskola, az Esze Tamás Általános Iskola, a Petőfi Sándor Általános Iskola, a Zeneiskola, a 119. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet, továbbá a Móricz Zsigmond Általános Iskolai Diákotthon.

A támogatásokért ez úton is köszönetet mondok. Segítségükkel vált lehetővé a könyv megjelentetése.

Kívánom, hogy a könyv anyaga mélyítse a patakiakban, a pataki diákokban–öregdiákokban, a Patakot szerető, tisztelő emberekben a Sárospatak iránti szeretetet, vonzódást, ragaszkodást, továbbá azokban, akik eddig nem kötődtek Patakhhoz, nem ismerték szépségeit, értékeit, magyar nemzeti művelődési szerepét és hatását, keltsen érdeklődést diákvárosunk iránt, vágyat arra, hogy közelebről, közvetlen közléről is megismerjék.

SÁROSPATAK, A PATAKI MIVOLT

Sárospatak Magyarország egyik messze földön ismert, vonzó települése. Neve nemcsak hazánkban, közelebbi és távolabbi területeken cseng ismerősen az emberek ajkán, hanem sokan tudnak róla a hazai határokon kívül is. Patak régóta részt vállalt a magyarság feladatainak megoldásából, s évszázadok óta általában progresszív szerepet játszott nemzetünk fejlődésében.

A város nevéhez az emberek tudatában rendszerint három dolog kapcsolódik. *Sárospatak fogalmába beletartozik a vár, országos jelentőségű politikai szerepével, az iskola, szélesebb körű művelődési feladatok vállalásával és maga a város, sajátos gazdasági körülményeivel.* Akadnak sokan, akik egy-egy tényezőt kiemelve, a települést egyik vagy másik alkotóelemmel azonosítják. Az értékelés szempontjától függően természetesen ennek a véleménynek is van reális alapja, de az igazi Patakot valójában a három szervezet együttese jelenti: a pataki mivolt, a Sárospatak által képviselt eszme, szellemiség a három egységében valósul meg, s lesz hatóerő. *Sárospatak művelődését s ezzel együtt annak kisugárzó hatását elsősorban az iskola tevékenysége határozza meg, de e művelődést és hatást éppen az tette jellegzetesen patakivá, hogy nevelő munkájába, szellemiségébe beleötvözte a vár haladó történelmi hagyományait s a város földrajzi helyzetének, gazdasági szerepének vonásait is.* S a város és a vár idők folyamán olyan háttérrel, jellegzetességet biztosított, olyan ösztönzést adott, amely nélkül pataki művelődésről s hatásról nem beszélhetünk.

A pataki iskola öregdiákjai legalább ötvenként rendszeresen felkerekítik alma materüket, „tápláló anyjukat”. Ilyenkor hálás szeretettel köszöntik iskolájukat. Beszédükben gyakran visszatérő gondolat, hogy a pataki nevelés hatására alakult életük, sorsuk, s a pataki szellem későbbi tevékenységükben is meghatározta törekvéseiket. Az iskolának ezt a szerepét – mikor magukba néznek – természetesen más intézmények diákjai is érzik. A nevelő intézmények hatása azonban különböző lehet, más-más módon érvényesülhet, általában attól függően, hogy milyen vonások dominálnak az iskola felfogásában, törekvéseiben, munkájában, létfeltételei-

ben, életkörülményeiben. Ennek megfelelően évtizedek, évszázadok során sajátos arculatuk, szellemük alakul ki, s ez erőteljesen rányomja bélyegét a nevelés-oktatás munkájára, szervezésére, az eredményekre. Még abban az időben is, amikor már az érvényes állami tantervek kötelező előírásai pontosan megszabják a nevelés és tanítás célját, anyagát, legfontosabb eljárásait, az egyes iskolák a közvetlen környezet, a körülmények, a működő tanárok és tanulók hatására a követelmények teljesítésében különböző eredményeket érhetnek el. S mennyivel szabadabban, sajátosabban alakulhatott az iskola szelleme, munkája, nevelési rendszere a pataki kollégium első időszakának évszázadaiban, amikor – sokszor igen nehéz körülmények között, a kisebbségi sorsot is vállalva – az iskola az élenjáró művelődési eszmék, a korszerű eljárások és a pataki lehetőségek figyelembevételével, a vár haladó törekvéseinek érvényesítésével maga határozta meg a nevelés-tanítás legfontosabb célkitűzéseit, feladatait, tartalmát, módszeres eljárásait, szervezeti kereteit.

A pataki sajátosságok fejlődését erősítette az a következetes törekvés, gyakorlat is, hogy az iskola elsősorban a saját neveltjeiből válogatta ki tanárait. Ennek megfelelően a tanárok érzelmileg már gyermekkorukban hozzákötődtek az iskolához. „Belülről ismerték az itteni diákélet örömeit és gondjait, éppúgy, mint a helység és intézmény előnyeit és hátrányait. Tanítványaiknak leszűrt tapasztalatok alapján adták tovább, amit érdemes és kell”.¹ Mindezek következtében a kollégiumban sajátos „pataki szellem” alakult ki, amelyet az iskola további munkája, hagyományörző és továbbfejlesztő tervszerű, tudatos törekvése élesztett, erősített, s amely azután az innen kikerültek életében is tovább élt, fontos szerepet kapott. Segítette a pataki szellem érvényesülését, kisugárzó hatásának fennmaradását az az olykor meglévő gyakorlat is, amely szerint volt diákjait maga az iskola, egy-egy kisebb közösség tagjait pedig annak volt tanárvezetője időnként körlevéllel kereste meg, és tájékoztatta őket az iskola, illetőleg a közösség életéről, munkájáról.

Sárospatak nem magába zárkózó, nem passzív része az országnak, hanem nyitott, aktív. Munkája évszázadokon át érzékelhető hatással volt az ország fejlődésére, a magyar művelődés alakulására. A megfelelő politikai és művelődési feladatok megoldása, a hazáért és a vallásszabadságért, a magyarságért, a népért, a tömegek művelődéséért érzett felelősség vállalása nemcsak sajátos kollégiumi szellem kialakulását tette lehetővé, illetve biztosította, hanem ennek kisugárzásával segítette, árnyalta az ország előrehaladását is. Így lett Patak szerves része s támogatója a magyar progresszív törekvéseknek.

A következőkben a városnak ezt a hagyományörző és éltető, továbbfejlesztő szerepét, művelődési kisugárzó hatását mutatom be. Annak vázolására töreksem, hogy mivel és hogyan segítette Sárospatak a magyar művelődés fejlődését, milyen vonásokkal színezte a magyar műveltséget,

hogyan szolgálta a haladást, azaz hol van a helye Sárospataknak a nemzet életében, a magyar művelődésben. Vizsgálódásaim során először szólok a település általános jellemzőiről mint a pataki mivolt kialakulásának és érvényesülésének feltételeiről. A továbbiakban bemutatom vázlatosan a város művelődéstörténeti értékeit, majd végül ismertetem a pataki művelődési hatásrendszer fontosabb jellemző vonásait.

II.

SÁROSPATAK FŐBB JELLEMZŐI, A „PATAKI MIVOLT” KIALAKULÁSÁNAK ÉS ÉRVÉNYESÜLÉSÉNEK FELTÉTELEI

1. A földrajzi és gazdasági helyzet

Földrajzi fekvése, gazdag természeti kincse Sárospatakot kiemeli az átlagos magyar települések sorából. Kis város, s mégis sajátos helyet foglal el városaink között. Maga a település hazánk északkeleti részén, a világhírű bortermő táj, a Tokaj-Hegyalja lábánál, a hegy és az alföld határán, az öt folyó ölekezéséből keletkező Bodrog két partján épült, amely folyó – kellemes vize és lágy homokos partja miatt – a jelenlegi szennyezettség kialakulásáig fürdésre, vízisportolásra kiválóan alkalmas volt. Hargitai Zoltánt is megragadta ennek a vidéknek a varázsa, s a Mandulásról szette-kintve ilyen gondolatok megfogalmazására ösztönözte: „Szemünk szinte belefárad e nagyszerű táj láttán: erdők, szőlők borította nyugtalan vulkánok, gabonatengerű ontó lankák és végtelenbe terülő termékeny síkság találkozásából született meg a város. Ebbe a szerencsés földrajzi együttesbe eresztette mély gyökereit, itt építette ki egyéni, minden más magyar városétól eltérő kultúráját a táj összegyűlt erőiből”.² A város szép fekvését, változatos környékét, gazdag természeti értékeit a 17. század közepén Sárospatakon működő Comenius is elragadtatással szemlélte, s vallotta, hogy ezek következtében a „múzsák”, a tudományok számára is kellemes, vonzó helyül szolgál.

Kedvező földrajzi helyzete miatt korán fontos település lett, kereskedelmi-katonai jelentőséget kapott. Fejlődésének gazdasági alapját elsősorban a Budáról Galíciába, illetve a Lengyelországból Erdélybe és a Balkánra vezető fontos útvonal, a szőlőművelés és a vele kapcsolatos borkereskedelem, továbbá a bányája biztosította. Szőlőművelésre kiválóan alkalmas vulkanikus hegyvidéke, gazdag növény- és állatvilága, s sokáig messze földön is keresett bányakincsei (malomkő, agyag, kaolin stb.) révén neve a gazdasági életben is ismertté vált. Patakon a szőlőművelés már a 12. században jól ismert s virágzott, a kertkultúra pedig – Perényi Gábor és Lorántffy Zsuzsanna sokat emlegetett „Gombos-kert”-je is bizonyítja, – a 16. és 17. században egyaránt magas fokú volt. A talaj agyag-, illetve kaolintartalma jelentős fazekaskultúrát alakított ki. A fazekasság a legrégebb s évszázadokon át a legismertebb és legnevezetesebb iparága Sárospa-

taknak. Az itt készített edények, dísz tárgyak a távolabbi vidéken is kapó-
sak és használatosak voltak. A Botkő és a Király-hegy kovakvarcit és a
Megyer trachit anyagából készített kiváló minőségű malomkövek kereset-
tek voltak a határokon kívül, Nyugat-Európa országaiban is.

Gazdasági, ipari jelentősége ma is főleg e hagyományokon nyugszik.
A mezőgazdasági tevékenysége, a szőlő- és gyümölcsstermelés, állatte-
nyésztés mellett jelenleg is fontos szerepet kap a kerámiaipar, bár a ma-
lomkő és kaolin bányászata régóta megszűnt. Ipara az utóbbi pár évtized
alatt rendkívül sokat fejlődött. Munkaképes lakosságának egy része a Sárospataki Ruházati Szövetkezetben, más része a konfekcióipari gépeket
előállító Csepel Művek RUGÉV Gyáregységében (ma Rubikon Ruhaiipari
Gépgyártó Kft.) dolgozik. Ezek kiváló termékeikkel a határokon túl, kelet-
en és nyugaton egyaránt öregbítik Sárospatak hírnevét. A lakosság jelen-
tős része keresi kenyerét a Kossuth Mezőgazdasági Termelőszövetkezet-
ben, melynek néhány év óta ipari részlege is számottevő. A Bodrogközi
Állami Gazdaságban termelt gyümölcsök szívesen vásárolt áruk a Szovjet-
unióban és Csehszlovákiában egyaránt. Üdülésre, kirándulásra csábító
gyönyörű környéke, vízisportra alkalmas folyóvize, néhány évtized óta
működő gyógyhatású meleg fürdője sok embert vonz ma is hazánkból és
a környező országokból, főleg a szomszédos Csehszlovákiából, s biztosít
az idejövők számára felejthetetlen élményt, megnyugtató kikapcsolódást.

2. A politikai szerep

Gazdasági szerepe mellett igen jelentős a város politikai szolgálata.
Története a honfoglalás koráig nyúlik vissza. Béla király sokáig névtelen-
nek ismert jegyzője, Péter győri püspök a honfoglalással és első királyaink
történetével foglalkozó Gesta Hungarorum krónikájában a 12. század ele-
jén azt jegyezte fel, hogy Árpád fejedelem a Sátor-hegy és Tolcsva-patak
közti területet, azaz „Patakot” Ketel vezérnek adományozta. Elnevezése
innen származik. A „Sáros” jelző eredetére vonatkozóan többféle elgondo-
lás található. Egyik magyarázat szerint ez sáros utcájáról ragadt rá. Más
vélemény szerint, az Árpád-korban a heglánc és a Ronyva-Bodrog közti
terület egy részét nevezték „Sáros”-nak. Írásos emlék bizonyítja, hogy
Imre király 1201-ben a települést városi rangot jelentő kiváltságokkal ru-
házza fel. A település tekintélye oly nagy volt, hogy egy időben a 13.
században Zemplén vármegyét Patak vármegyének nevezték s 1543-ban
Zemplén megye gyűléshelyévé tették.

A ma egységes város régebben több közigazgatási egységet alkotott.
A Bodrog jobb partján fekvő Sáros-Nagy-Patak és a balparti Sáros-Kis-Pa-
tak „Sárospatak” néven 1883-ban egyesült. A déli városszélen II. József
idejében épült Józsefváros, későbbi nevén „Újpaták” 1912-ben csatlako-

zott Sárospatakhoz. A várostól délre fekvő Bodroghalász 1950-ben, az északkeletre lévő Végardó község pedig 1965-ben lett a város része.

Patakot I. Endre 1050 körül megszerezte és erdőispánság központjává s királyi szálláshelyé tette. Ettől kezdve *1390-ig királyi, sokszor királynéi város volt*, amelyben udvartartásával együtt több királyunk tartózkodott szívesen. A királyi kiváltságok elősegítették Patak városias alakulását. *Később földesúri mezőváros lett*, s részben adományként, részben pedig örökségként főúri családok birtokául szolgált. A település a főúri oltalom idején is szépen fejlődött, s benne virágzó céhek működtek. Fejlődésében sokat köszönhetett különösen a Pálóczy, Perényi, Dobó és Rákóczi családoknak. Városi státuszát, rangját 1886-ban veszítette el s 82 év múlva, 1968-ban nyerte újra vissza.

Katonai jelentőségét jelzi vára, melyről már 1262-ben kelt oklevélben is történik említés. Ma is látható vára, a Vöröstorony az újabb kutatások szerint az 1400-as évek végén és az 1500-as évek elején épült. A sok vihart megért pataki vár ma hazánk egyik legszebb, csaknem épségben megmaradt ilyen épülete. Várkastélya, amelyet az idők folyamán többször is bővítettek, a 16. századi magyar késői reneszánsz és a 17. századi korabarokk építészet egyik leggazdagabb, legbecesebb hazai együttese.

A pataki vár nemcsak egy uradalomnak volt a gazdasági központja, hanem jelentős szerepe volt a magyar történelemben, politikai életben is. Sokszor volt országos fontosságú politikai események színhelye. IV. Béla a tatárjárás után Patakról írt levelében jelentette be IV. Ince pápának, hogy hazánk s egyben Európa védelmére kővárakat építtet. – 1537-ben Zápolya János erdélyi és Ferdinánd Habsburg király követei itt folytatták béketárgyalásaikat. – Több földesura is aktív részese volt az országos politikának. A mohácsi csatában esett el egyik földesúri családjának, a Pálóczy családnak utolsó férfi tagja. – Érdekeik védelmére Perényi Péter és néhány magyar főnemes 1542-ben Patakon ligát alapított. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy Ferdinánd király Perényit elfogatta és éveken át börtönben tartotta.

Fontos szerepet kapott a vár a magyar szabadságért vívott küzdelemben, a magyar függetlenségi törekvésekben. 1605-ben egy ideig Bocskai is időzött Patakon. Hasonlóan megfordult itt Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, aki 1619-ben Rákóczi Zsigmond és Lorántffy Mária lakodalmán is részt vett. Ekkori földesurai, a Rákócziak a Habsburg-ellenes politikai küzdelmek, a hazáért és vallásszabadságért folytatott harcok vezéregyéniségei voltak. Amikor I. Rákóczi Györgyöt Erdély fejedelmévé választották, családi székhelye, birtokainak centruma továbbra is a pataki vár maradt. – A 17. század második felében is Patak volt egyik fontos központja a Habsburgok magyarság-elynyomó politikája elleni főúri tiltakozásnak, a Wesselényi–Zrínyi–Rákóczi nevek által fémjelezett szövetkezésnek. A császári csapatok ezt követő garázdálkodásától Thököly Imrének 1783-ban csak két évre sikerült a várost megszabadítania. – Itt töltötte ifjúsága

néhány évét II. Rákóczi Ferenc, ide hívta össze 1708 őszén az országgyűlést, és két év múlva, 1710-ben innen indult száműzetésébe is.

Mindezek a tények indították Petőfi Sándort arra, hogy a várost csodálva, 1847. július 9-én Úti naplójába a következőket írja: „Szent föld! E város volt a magyar forradalmak oroszlánbarlangja. Itt tanyáztak a szabadság oroszlánjai!”³ Ezért is hangoztatják gyakran a város jelentőségét valló, nemzeti szerepét elismerő kutatók, gyakorló pedagógusok, honismereti mozgalmi emberek, hogy Sárospatakon még a kövek is beszélnek. Ezért is lehet és lesz a pataki iskolai élet a diákok, az ifjúság számára egész életre szóló kitörölhetetlen emlékké, a város szeretetét megőrző, Patakért cselekvésre ösztönző élménnyé.

A 18. század elejétől kezdve nagymértékben csökkent s évszázadokon át nem érzékelhető a vár progresszív politikai szerepe. A vár uradalma ugyanis királyi adományként idegen családé lett: Előbb a Trautsohn, majd 1806-ban a Bretzenheim s 1875-ben örökségként a Windischgrätz család birtokába jutott. Ezzel a vár megszűnt a magyarság politikai védelmezője, a szabadságért folytatott küzdelmek élesztője, támasza lenni.

Nagy fordulatot jelentett a vár életében 1945, amikor is beteljesült Patak nagy jótevőjének, Lorántffy Zsuzsannának a Rákóczi család esetleges kihalásával kapcsolatos végrendelkezése,⁴ a vár a magyar nemzet tulajdonába került, a magyar népé lett és annak közművelődését szolgálja.

3. Az iskolai művelődés

Gazdasági és politikai jelentősége mellett Sárospatak különösen fontos szerepet játszott a magyar művelődésben. A terület gazdasági életének központját alkotó és a magyar politikai életben is országos fontossággal bíró vár mellett – és ennek hatására is – létrejött Patakon egy másik központ, nevelési centrum, amely mély és sokoldalú hatást gyakorolt a magyar közművelődésre. E „szellemi vár” a nemzeti művelődés és haladó gondolkodás egyik fontos bástyája lett, s nagy érdeme, hogy a magyar nép, elsősorban – mint a vidék központja – az északkeleti országrész népe számára felemelkedési, művelődési lehetőséget biztosított, a táj népi kultúráját az európai kultúra részévé tette, ezzel együtt a külföldi, nyugat-európai művelődést a magyar nemzeti művelődés számára közvetítette, s munkásságával a magyarság fennmaradását is szolgálta.

a) *E szellemi központ kialakulásának lehetőségét több tényező is segítette, illetve biztosította. A táj ősrégi kultúrhely volt. A történelem előtti korban is élt itt ember. Patak határában, a Pogánykúton őszeközöket, ősemberi munkaeszközöket találtak, a Bodrog medre pedig cölöpépítményeket őrzött meg. A dominikánus és ferences városi koldulórendnek már 1261-ben kolostora volt Patakon. A 14. században megépült a klarissza*

apácarend zárdája, majd a 15. században a begina-ház is. A feljegyzések szerint a város első temploma, a körtemplom a 12. században épült. A 14. században 3 hajós gótikus plébániai templomot alakítottak ki, melyet Perényi Péter változtatott téglalap alaprajzúra. A város fejlődésének körülményei arra utalnak, hogy már a 13. században is volt plébániai iskolája, mely a 15. század első évtizedeitől az egyetemre is előkészített.

Kedvező helyzete következtében Patak korán megindult a művelődésközponttá válás útján, s évszázadokon keresztül fontos hely volt, ahonnan messze áradt a kornak megfelelő ismeret, műveltség, olykor a kort megelőző tudományosság. Mezővárosi plébániai iskolájának működésére már az 1400-as évek második feléből közelebbi adataink, bizonyítékaink vannak. A pataki iskolában tanult Szalkai László, a későbbi esztergomi érsek és főkancellár, akinek az 1489–1490-ben itt készített jegyzetével a korabeli magyar iskolában tanított, egyetlen összefüggő, tananyagsorozat maradt ránk. A „Szalkai-kódex” Sárospatak gazdag művelődéstörténeti múltjának igen értékes dokumentuma, amely azt bizonyítja, hogy ez az iskola ebben az időben nagy tudású vezetővel rendelkezett, fejlett, az élet által kívánt korszerű s magasszintű ismereteket korszerű módon tanító, jelentős középfokú intézet volt, amely a többi magyarországi plébániai iskolával együtt fontos szerepet töltött be a korszak művelődéstörténetében, s melynek tanítási anyaga és módszere „Európa vérkeringéséből” táplálkozott”. Ez a Szalkai László által tankönyvként és iskolai füzetként használt jegyzetanyag arról tanúskodik, hogy az itt szerzett műveltség magas színvonalú volt. Aki ezt az iskolát elvégezte, képes volt különböző gyakorlati ügyintézésre és egyetemi továbbtanulásra egyaránt. Sárospatak nagy és szélesebb körű művelődéstörténeti jelentőségére, hatására utal Szücs Jenő szerint az, hogy „ennek az iskolának köszönhető ez a forrás, mely európai viszonylatban is páratlanul éles fényvel világít bele a kor oktatásának módszereibe és mindennapjaiba”.⁵

Hasonló megállapításra jut vizsgálódásai során Mészáros István is, aki szerint „a Szalkai-kódex” nagy neveléstörténeti jelentősége, hogy segítségével rekonstruálni tudjuk egy középkor végi városi iskola belső életét, általa felvázolhatjuk ezt, a fejlődés folyamatát tekintve fontos, eddig kevéssé ismert iskolatípus körvonalait”. A kódex a legjelentősebb ma ismert, hazai középkori tankönyvcsalád, amely megbízható adalékot szolgáltat a tantárgytörténeti fejlődés egyik szakaszának megismeréséhez is, amikor az egyes ismeretkörök feldolgozásában még érvényesül ugyan a szaktudományok hagyományos szerkezete, de már megjelenik a tantárgyszerűség néhány vonása (a szemléltetés alkalmazása, a gyakorlatok felvétele, a feladatok szerkesztése stb.). A kódex hat füzetben 516 oldalon a következő anyagokat tartalmazza: csillagászati-naptárszámítási-egészségügyi ismeretek; két hosszú költemény, poétikai-etikai kommentárokkal; családjogi jegyzet; fogalmazás-írásműkészítés tudománya; zeneelmélet.

S az a tény, hogy a feljegyzés a tárgyalt tudományok nemzetközi szintű összegezését tartalmazza a világról, a természetről és az emberről, azt is bizonyítja, hogy a „kis vidéki város”, Sárospatak „iskolájában szinte egész Európa iskolás tudományossága képviselve volt.”⁶

b) Az 1500-as évek második negyedében a város követte földesurának, Perényi Péternek a példáját, a reformáció oldalára állt, s ez döntő hatással volt életére és vele együtt az iskola fejlődésére. *A protestáns, illetve református felfogás érvényesítésével évszázadokon át sajátos módon formálódott az iskola szelleme, nevelő munkája.* S a kollégium – jó munkája és támogatói révén – hamar nagy jelentőségre tett szert nemcsak a táj életében, hanem a távolabbi magyar reformátusság művelődésében is. Perényi Gábor temetésén, 1567-ben Szikszai Fabricius Balázs már arról is beszélt, hogy mivel „az állam jólétét és biztonságát az iskolák gondozása és a tisztességes tudományok ápolása” nagymértékben előmozdítja, Perényi „lelkismeretesen gondoskodott, hogy fennhatósága alatt mindenütt virágzó iskolák legyenek, különösen Sárospatakon, honnan mint trójai falóból mentek ki a kegyes és tudós férfiak, kik most országszerte nagy dicsérettel szolgálnak az egyházakban és iskolákban”.⁷ Ezzel együtt érdemes utalni Benda Kálmán következő megállapítására is: „A magyarság érdekei ezen a területen már a 16. század második felében a legszorosabban összefonódtak a kálvinista egyházzal nemcsak művelődési, hanem politikai síkon is... A Habsburg-törékvésekkel szembenálló függetlenségi hagyományoknak megtestesítője, táplálója és fáklavivője volt a sárospataki kollégium”.⁸

A földesúri családoknak, különösen a Rákócziaknak nagy gondjuk volt az iskola fenntartására és fejlesztésére. I. Rákóczi György, aki igen takarékos ember hírében állt, feleségével, Lorántffy Zsuzsannával együtt rendkívül sokat áldozott a művelődésre, az iskola korszerűsítésére, a nevelés-oktatás hatékonyságának növelésére, s „az iskolát a politikai, a tudomány- és vallásszabadság sásfészkévé építették ki”.⁹ Azért, hogy többen s a szegényebb gyermekek is tanulhassanak benne, a kollégiumot új épületekkel bővítették, különböző jótéteményekkel, javadalmakkal látták el, s a tanárok számát is megnövelték. Intézkedéseikkel azt akarták elérni, hogy a pataki iskola a református nemesség fontos nevelő intézetévé váljék. Radácsi György szerint „I. Rákóczi György, Lorántffy Zsuzsanna és fiok, Zsigmond egy tudomány-egyetem felállításában akarták biztosítani Sárospataknak az országos jelentőséget s a központi jelleget.”¹⁰ Országos főiskolává történő fejlesztéséről egyébként a Bocskai István vezetése alatt álló nemzeti felkelés tanácskozásán a kelet-magyarországi rendek Kassán már ennél korábban, 1606-ban tárgyaltak s nemzeti szükségességgnek ítélték, hogy „Sárospatakon főiskolát állítson az ország és annak megfelelő javadalmazásáról gondoskodjék”.¹¹ Az iskola vonzásterülete ekkor már egész

Észak-Magyarországot felölelte, de diákjai révén neve távolabbi területeken is ismert volt.

A kollégium törekvéseiben, szellemiségében nem maradt meg egy tájnál, tevékenységét nem jellemezte vidéki lemaradás. Fontos központja volt a táj magyar művelődésének és a kelet-magyarországi függetlenségi törekvéseknek. Élt benne a tiszaháti antifeudális ellenállási szellem. Külföldet járt tanárai révén ugyanakkor *kitekintése volt a művelt nyugati világra is,* s így élen járt a korszerű műveltség birtoklásában és terjesztésében. Segítette munkáját, fejlődését az is, hogy értékes könyvtárral rendelkezett. 1650-től 1654-ig itt működött a világhírű nagy pedagógus, Comenius, akit Lorántffy Zsuzsanna és fia, III. Rákóczi Zsigmond a pataki iskola korszerűsítésére kért fel, s aki Erdélyi János szerint európai lendületet adott a pataki iskolágynek.

*Comenius az iskolát „nagyfényű”-nek álmodta meg: „Nagyfényűnek nem formaságból mondom – jegyzi meg iskolakorszerűsítési javaslatában –, de mert valósággal az. Magán belül fényteljes, magán kívül a fényt messze szóró, és ezért sugaraival az elmékről – a szomszéd népeket is ideszámítva – az államban és egyházban a homályt elűzni képes”.*¹² Beköszöntő beszédében is vallott erről: „Mivel az igaz hitű egyház egész Magyarországon megszokta már, hogy ezt a pataki iskolát úgy tekintse, mint ahonnan legtöbbször viszik a többi iskola tanítóit, semmi sem lehet illendőbb dolog, mint az, hogy a tehetségek ezen kiművelőinek legyen meg itt saját kiképzésük jól berendezett műhelye és így itt tanulják meg, hogy az iskolának ne csak az élén legyenek (praesint), hanem hasznára (pro sint) is”.¹³ Comenius tehát a kollégiumot lelkész- és tanítóképzőnek, továbbá „mintaiskolá”-nak szánta, melynek hatására, vonzó példája nyomán „a dolgok jobb és igazabb tudása”, az iskolai munka, a tanítás hatékonyabb megszervezése minden más iskolában is gyorsan elterjed. Mindezek következtében sárospataki munkásságával az egész magyar nép műveltségének színvonalát akarta emelni. Ezért is lett *Comenius az egész ország nevelője és éles társadalom-kritikájával a korabeli magyar társadalomtörténeti gondolkodás jelentős alakja. Működése révén a kollégiumban modern pedagógiai törekvések valósultak meg, a város egy nemzetközi egységfront, „az irénikus humanista mozgalom súlypontja” lett, s Patak, illetve hazánk neve felkerült a világ művelődési térképére.*

Ezzel együtt az is megállapítható, hogy részben a fejedelmi család gondoskodása, bőkezű támogatása, részben pedig Comenius itteni munkálkodása következtében ez az idő volt a pataki kollégium egyik „legfényesebb korszaka”. Szépen, meggyőzően értelmezi ez utóbbi megállapítást a Comenius-kutató Rácz Lajos: „Az a négy év, amit Comenius a sárospataki főiskolában, annak tanügyi reformálásában töltött, legfényesebb korszaka volt a sárospataki főiskolának. Azzá tette nem annyira az elért eredmény, mint inkább a mester, aki az iskolai munkálatokat vezette, azzá tették az

eszmék, amelyek e munkálatokat áthatották, a tankönyvek, amelyek azokhoz vezérfonalul szolgáltak... Comenius itteni munkásságával, itteni, a mi magyar ifjainkhoz intézett beszédeivel, magyar ifjaink számára írt tankönyveivel Sárospatakot azzá a szószékké tette, amelyről az egész kultúrvilág számára hirdette előhaladott nevelési és oktatási elveit s ezzel a sárospataki főiskola nevét örökre beírta az egyetemes nevelés- és oktatás történetébe”.¹⁴ A fentiekén túl jelzi ezt az is, hogy ebben az időben sok külföldi (cseh, morva, lengyel) diák tanult Patakon.

Ezzel együtt *a kollégium más módon is közvetítette az európai korszerű eszméket*. Tolnai Dali János révén Sárospatak volt a központja a református egyházon belüli demokráciának, a puritanizmus eszméinek, innen áradt szét azután a magyar kálvinista gyülekezetekbe.¹⁵ S mivel a puritanizmus „a személyes hit komolyan vételében, az erkölcsi szigorúságban, kegyességgyakorlásban hatott a magyar reformátusok körében”, továbbá nagymértékben „segített a társadalmi kérdések iránti érzékenység ébrentartásában”¹⁶, mindezek fontos meghatározói, jellemzői lettek a pataki nevelésnek. Érvényesülésük később is nyomon követhető.

A pataki kollégium magas követelményt támasztott tanárainak munkájával, diákjainak képzésével szemben, s ezt az igényességet igyekezett a külső iskolákban is terjeszteni, érvényesíttetni. Ez jut kifejezésre a 17. század elején Kecskeméthy Elek János rektor alábbi megfogalmazásában is: „Nem tudatlan embernek való a Scholai gondviselés, hanem tudónak, eszesnek, bölcsnek. Feddésre méltók azért itt azok, az kik tudatlan praeceptorokra bízák az Scholákat: az mint szoktak az Magyarok szólani, de nem igen helyesen: Az mester csak tudjon énekelni s levelet írni, magyarázni, megérjük vele. Hallád, nem így kellene lenni!”¹⁷

c) *Az 1670-es években rendkívül nehéz helyzetbe került az iskola.* A katolikus vallásra visszatért Báthori Zsófia, II. Rákóczi György özvegye –, a Habsburg-ház iránti hűségét akarván bizonyítani – 1671-ben katonasággal elfoglalta a kollégiumot. Az épületet a jezsuitáknak ajándékozta, akik azt bérbe adták magánembereknek. A református iskolának menekülnie kellett. A bújdosás során a diákok két tanár (Buzinkai Mihály és Pósházi János) vezetésével – megmentve és magukkal víve a nyomdát és a könyvtár egy részét – Kenézlőn és Debrecenen át Erdélybe vándoroltak. Itt Gyulafehérvárott, majd Marosvásárhelyen, később 1685-től másutt is, Göncön és Kassán találtak menedéket. Az iskola csak 1703-ban, a kuruc szabadságharc megindulása után folytathatta újra Patakon a nevelő munkát, de nyolc évtizeden keresztül még többször volt nagy megpróbáltatásban része, és sokat kellett küzdenie fennmaradásáért. Majd amikor 1781-ben a türelmi rendelet és az 1790/91-es országgyűlés 26. törvénycikkelye ismét biztosította a protestánsok szabad vallásgyakorlatát, vált lehetővé az iskola zavartalanabb fejlődése.

Mivel megszűnt a Rákóczi fejedelmi család bőkezű gondoskodása,

hogy hivatását teljesíthesse, fennmaradhasson, az iskolának új patrónusokat, fenntartókat kellett keresnie. A pataki kollégium akkor is, továbbá sokszor később is, valahányszor nagy nehézségekkel küzdött, illetve továbbfejlődése kockán forgott, az iskola gondjait magukra vállaló világi és egyházi gondnokok közreműködésével Kelet-Magyarország református gyülekezeteihez, tehetősebb birtokosaihoz, kismembereihez, továbbá az ország távolabbi részein élő jótevőkhöz fordult.¹⁸ S kérése mindig meghallgatásra talált! „A rekatolizálással súlyosbított, németesítő Habsburg-rend »konszolidálódása« idején éppen a protestáns vallási és a protestánsok közt erősebb nemzeti és függetlenségi törekvések jegyében nyert Patak új, szélesebb, demokratikusabb patrónusi kört. Immár nem egy – bármennyire kiváló – főúri család gazdasági és politikai érdekei, hanem egy országrész, sőt szinte fél ország lelkész- és iskolamester-utánpótlásának társadalmi parancsa, valamint a tehetősebb református famíliák iskolázott fiakat igénylő ambíciói virágoztatták fel újra”.¹⁹

Mivel széleskörű hatása miatt a pataki kollégiumot a debrecenivel együtt évszázadokon át az egész magyar reformátusság magáénak tartotta, áldozatot vállalt és hozott érte. A politikai és vallásszabadság korlátozása, az elnyomatás, a kisebbségi sors összeforrasztotta a református egyházhoz tartozó embereket. Így került a kollégium még közvetlenebb kapcsolatba szélesebb körben az egyházközségekkel, a nemességgel, a szélesebb társadalommal, s így lett az iskola igazán a nép iskolája, melynek fenntartását a hitből fakadó adományok nagyrészt biztosították. A kollégium nemcsak a tehetősebb családok gyermekeinek intézete volt, hanem vállalta s következetesen nevelte-tanította a szegény emberek tehetséges fiait is. A gyülekezetekre támaszkodva évszázadokon át végezte a tehetségkutatót. A lelkészek és tanítók által kiválasztott, kollégiumba küldött kiválóan tanuló szegény gyermekeknek mindig lehetővé tette az iskolai művelődést. A tanulásukhoz szükséges anyagiakat – a munkára nevelést és a közösség iránti elkötelezést, a közösség szolgálatát szem előtt tartva – általában két módon biztosították: a diákok egyrészt részt vettek a kollégium nevelő és egyéb munkájában, amiért bizonyos díjazásban részesültek, másrészt pedig az iskolának juttatott alapítványok jövedelméből kaptak ösztöndíjat vagy más címen anyagi támogatást. S mindez nagymértékben erősítette a külső gyülekezetek és a pataki kollégium kapcsolatát. Ma is elgondolkodtató, irigylésre méltó az a szoros kapcsolat, amely évszázadokon át érvényesült a kollégium és a gyülekezetek között. Érdekesen juttatja ezt kifejezésre a táj népe körében sokáig élt szólás-mondás: „A szegény szüle hátbaütötte a tanulni szerető fiát és azt mondta neki: Menj fiam, Patakra, az a nagy iskola ott egészen a tied!”²⁰

Bár az iskola sok nehézséggel küzdött, tanítványainak száma nem csökkent, sőt nagymértékben megnőtt. A 18. század második felében évente ezernél több diákja is volt. A kollégiumban kevés, csak 2-3 tanár tanított,

s munkájukban a nagyobb diákok segítették őket. *Tanárait tanítványai, a táj népének gyermei közül maga nevelte.* Ugyanakkor a tanárok európai műveltséggel rendelkeztek, mert nevelői munkájukra az itt szerzett tudás és nevelési tapasztalat kiegészítéseként 1–3 éves külső elemi iskolai tanítással és több – általában 4–6 – éves külföldi egyetemi tanulmánnyal készültek fel. S a leendő tanárok nagy elhatározással mentek külföldre. Erről is vall Kassai Császár György Szikszai Fabricius Balázsról szóló beszéde befejező részében, ahol Szikszai utódáról, Paksi Mihályról is elismerően így ír: „Tíz éven át német-olasz-francia egyetemeken összegyűjté a tudomány kincseit a legszentebb célból, tervül tűzte ki azon kincsekkel Magyarországot gazdagítani és híresíteni”.²¹ Így ezek a *tanulmányutak kedvező feltételeket teremtettek ahhoz, hogy az iskola lépést tartson az európai fejlődéssel, bekapcsolódjék a nemzetközi szellemi és tudományos életbe.*

E „peregrinusok” a kinti tanulmányaik során általában több egyetemet is felkerestek, s közelebről megismerkedtek az ott tanított tudományokkal, tanítási-nevelési módszerekkel és tanítási eszközökkel. A fontosabb tudományos könyveket, taneszközöket még nélkülözések árán is igyekeztek megvásárolni és hazahozni. Tanulmányaik során szorosabb kapcsolatba kerültek az egyetemek legkiválóbb tanáraival, akikkel – hazatérve – később is ápták a kapcsolatot. S ez lehetővé tette, hogy folyamatosan tájékozódjanak a tudományok fejlődéséről, és itthon mindig korszerű anyagot és korszerűen tanítsanak. Ezért lehettek a kollégium tanárai általában sokoldalúan képzett, mélyebb, korszerű tudással rendelkező tudós férfiak, akik az elsajátított tudományos ismeretek, eszmék terjesztői, a hazai tudományok előbbre vivői, általában a gyakorlati tanítás feladatmegoldásainak továbbfejlesztői, nemzeti művelődésünk erősítői voltak. Mindezek következtében a kollégium a táj kultúrájára építve évszázadokon át korszerű európai műveltséget tudott biztosítani tanítványainak.

A kollégiumi nevelésben az akkori református felfogásnak megfelelően fontos szerepet kapott a szigorú vallásosság, a puritán erkölcs, a hagyományokban gyökerező fegyelem, igazmondás, erős akarat, továbbá a léhaság megvetése. A diákok megtanultak nélkülözni, kitartóan dolgozni. Erről az erkölcsi nevelésről, amelyet kisdíák korában maga is átélt, szépen, meghatóan nyilatkozott az író Bessenyei György, aki hálából később minden munkáját megküldte volt iskolájának. Egyik levelében 1803-ban ezt írta: „Erkölsömnek tisztaságát érdemeknek, azaz kegyelmetek nevelése módjának hálálom örökre”.²² Másutt is meggyőzően nyilatkozott a kollégium erkölcsi nevelésének eredményeiről: „Erkölsökre nézve vedd fel Magyarországra a reformátusok pataki és debreceni oskolájukat: tsudát fogsz benne találni. Annyi ifjúságot meg tudnak együtt tartani! Háromszáz nőtelen legénynél, kiket deákoknak neveznek, több lakik egyik oskolába együtt, kiknek idejeket 17 esztendőül fogva számlálhatod 20-ig, 30-ig, 40-ig. A gyermekeket 7–8–9 esztendőnél kezdve veheted 17-ig, 20-ig. Ezek

ezer számokat meghaladván sokaságokra nézve, mind egymás közt laknak, tanulnak, élnek, esznek, isznak, hálnak. Hiszed-é, ha mondom, hogy közöttük forogván 8 esztendő s koromtul fogva, soha életembe semminémű ferelmességről nállok még tsak nem is hallottam... S micsoda ő nállok a gonoszság? vagy mit tartanak ők elfajulásnak? Azt, ha észreveszik, hogy titkon valamelyik deáknak szeretője van, ha tánczol közülük egyik vagy másik a vendégfogadóba, ha cifra nyakkravalót köt vagy haját bodorít, valami sunda szót mond és a szégyen dolgot igazán megnevezi. Az ilyen már gonosz, kire törvént tésznek s kitsapják”.²³

d) *A felvilágosodásnak, a protestánsok vallásszabadsága visszaállításának s ezzel a kollégium létét fenyegető veszély megszűntének hatására a pataki iskola a 18. század végén gyors fejlődésnek indult, és ismét az ország egyik vezériskolája lett.* E fejlődést a társadalmi haladással együtt nagymértékben segítette az is, hogy a külföldön tanult diákok-tanárok magukkal hozták s itthon terjesztették a nyugati kultúra értékeit, a francia felvilágosodás fontosabb filozófiai és pedagógiai eszméit, és ezek – felerősítve a kollégiumi hagyományokat –, megfelelő alapot biztosítottak a magyar nyelvűség jogaiért, a humán–reál tárgyak egyensúlyának megteremtéséért folytatott harcokhoz. S az akkor végrehajtott reformok „egyszerre szolgálják a tanítás színvonalának emelését, a tudást, a társadalmi haladást és a nemzeti műveltséget”.²⁴

Sok tény mutatja, hogy *a kollégium kialakult fontos haladó hagyományai most megerősödtek, továbbfejlődtek.* Tolnai Dali János már az 1640-es években a tanításban védelmébe vette a magyar nyelv jogait (a zsolnárokat is magyarul énekellette!), s Csécsi János 1686-ban magyar nyelvtant tanított. A 18. század második felétől tantárgy lett a magyar irodalomtörténet, majd 1792-től a természettan tanítása s év végi nyári vizsgája is magyar nyelven folyt. A nevelésben érvényesülő *erős nemzeti érzés hatására* megalkották az első magyar nyelvű tantervet: 1796-ban, az országban elsőként, amikor még más iskolákban kizárólagos volt a latin nyelv használata s a hazai törvény is csak 1844-ben rendelte el, bevezették a magyar nyelvű tanítást. A pataki kollégiumban ugyanis hamar rájöttek arra a nagy igazságra, hogy tudósokat lehet ugyan képezni idegen nyelven, de a nemzet tudóssá tétele, a nemzet minden rétegét átható műveltség biztosítása csak anyanyelven lehetséges.²⁵ Szépen fejezte ezt ki Majoros András is egyik fejtegetésében: „Mi nevelné jobban az értelmes emberek számát, mint a mindenkettől értett, anyai tejjel beszívott nemzeti nyelven intézett oktatás”.²⁶

A tananyag korszerűsítése során a tudományosság érvényesítésére, a klasszikus és modern kultúra összeolvasztására törekedtek s *megteremtették a humanisztikus és realiztikus tantárgyak egyensúlyát.* Az 1810-ben kiadott új tanterv Kornis Gyula szerint a 19. század első felében a magyar középiskoláknak legsikerültebb és legmodernebb tanulmányi rendje,

melyben a nemzeti érdek, tárgyak humanisztikus és realizztikus művelődési értéke a legszebb összhangban egyesül” s a magyar nyelv minden osztályban önálló tantárgyként szerepel.²⁷ Az 1796-ban, 1810-ben, továbbá a reformkorban készített többi pataki tanterv egyaránt fontos szerepet játszott a hazai szellemi élet továbbfejlesztésében és a magyar nyelvű tan könyvírás fellendítésében.

Patakon széles látókörrel, az európai haladás eszméinek érzékelésével, ugyanakkor a táji hagyományok továbbfejlesztésével folyt a magyar társadalom számára a nevelés, az életre felkészítés. Erről tesz bizonyosságot Szemere Bertalan is „Visszaemlékezései”-ben: „Itt ismerkedtem meg az ó- és újkor legnagyobb szellemeivel, itt kezdtem felfogni minden csodálatosságával a világot, itt tanultam meg imádni és szolgálni az emberiséget, itt gyulladtam szerelmére a szabadságnak, itt szegődtem papjává a hazának, mint oltárnak... Reggelenként a Páncél-hegyen én előbb zengtem Kölcsey himnuszát, mint dalát a korán kelő pacsirta... s télben, a hóborította hideg mezőn, mint rózsakertben sétáltam, könyv nélkül tanulva Horász és Berzsenyi fölséges ódát”.²⁸

Az iskola a nehézségek ellenére is tovább erősödött, fejlődött. A „Hitünkért és hazánkért!” jelszó tovább bővült. *II. Rákóczi Ferenc elbűdosása után a vár politikai szerepét átvette, folytatta a kollégium.* „Amíg megalakulása idején – állapítja meg Marton János – a nagybirtok és a hely, a város emelte a pataki iskolát, II. Rákóczi Ferenc és a jobbágyközösséggé süllyedt Patak sorsának megpecsételtetése után, mikor a „Nagymajtényi síkon letörött a zászló”, mindaz a nagy nemzeti, politikai és vallási gondolat, ami Patakhhoz fűződött, a főiskolában élte tovább a maga halhatatlan életét. Fogalommal lesz a pataki diák és a pataki szellem”.²⁹

A nevelés gyakorlatában, továbbfejlesztésében nagymértékben érvényesültek a nemzeti szabadságharcos, demokratikus hagyományok. Ebben az időben Debrecen egyházi tudósok képzésére törekedett, *a pataki kollégium a polgári és egyházi társadalom tudatos szolgálatával sokat tett a közéleti emberek, a politikusok neveléséért.* Eddig is közösségi emberré, az egyház és a haza javát szolgáló magyarokká igyekeztek nevelni a tanítványokat, most azonban Patak tudatosan a társadalmi közéletiség iskolája lett és ilyen feladataikra is tervszerűen felkészítették a diákokat. E munkában nagy szerepet kaptak a diákegyesületek, amelyek az önművelést szolgálva, rendkívül jó, ösztönző hatásúak voltak a tanulói aktivitás kibontakoztatására, megvalósulására, az életre nevelés segítésére, a közéleti-társadalmi feladatok vállalására és végzésére.

Ennek a nevelésnek az eredményei érzékelhetők a 19. századi magyar reformkori mozgalmakban és szabadságharcokban. Nem véletlen, hogy a reformkor vezérkarának egy része a pataki kollégium tanulója volt. A kor nagy haladó politikusai közül pataki diákok voltak többek között: Kossuth Lajos, a reformkor és 1848/49-es szabadságharc vezéralakja, Ma-

gyarország kormányzója, *Szemere Bertalan*, az első felelős magyar kormány belügyminisztere, az 1848/49-es szabadságharc kormánybiztosa, majd a debreceni trónfosztás után miniszterelnöke, *Teleky László* író, az 1840-es évek főrendi ellenzékének kiemelkedő alakja, *Fáy András*, a reformkor irodalmi és társadalmi mozgalmainak, a nemzeti művelődésnek és anyagi előrehaladásnak nagy harcosa, az Első Magyar Takarékpénztár megalapítója, akinek nagyságáról, jelentőségéről Mikszáth Kálmán is nagy elismeréssel szólt: „Ha Széchenyi nincs, őt illeti a »legnagyobb magyar« titulusa, ha Deák nincs, ő nevezhető a »haza bölcsének« –, így azonban maradt végig a »nemzet mindenese«”.³⁰

e) *Az 1848/49-es szabadságharcot követő megtorlás miatt ismét nehéz küzdelmek vártak a kollégiumra.* Haynau 1850-ben eltörölte a magyarországi protestáns egyházak és iskolák autonómiáját, megtiltotta az egyházkerületi és megyei világi gondnokok működését, a gyűlések tartását. „Az iskolák »modernizációja«” örvén a megtorlás igyekezett lehetetlenné tenni azokat a szellemi centrumokat, amelyekben a függetlenségi törekvések bázisát látta”.³¹ A közoktatást egységesítő Entwurf célja ellentétben állt a magyar nemzeti érdekekkel, életbeléptetése a behódolást s ezzel együtt a németesítést is szolgálta. *A kollégium e körülmények között is ragaszkodott a korábban megszerzett jogokhoz. Ezért a modernizálást igyekezett maga megoldani s a bécsi kormány rendelkezéseit nem hajtotta végre.* A pataki kollégiumnak ezt az ellenállását később Vay Miklós, a Tiszánineni Református Egyházkerület és a főiskola főgondnoka az alábbiak szerint értékelte: „Korunk történetírója nem fogja feledni, hogy a megpróbáltatás napjaiban volt a kevés közt egy protestáns főiskola, mely elszakítva egy ideig magas pártfogóitól, elszigetelve nemes keblű igazgatóitól, egyenesen hagyományos hazafiságának, úgyszólván történelmi ösztönének köszöni a régi saját úton volt megmaradását. Nem fogja feledni, hogy egyik kezében a helvét hitvallástétellel, másikban a magyar nyelvtannal egy kis csoport ember – a tanári kar – egy-két elvbarát csatlakozása mellett vívott döntő csatát az állam ereje s a kormány tekintélye ellen, azon meggyőződésben, hogy hitét szívéből, nyelvét ajkáról senkinek senki el nem veheti s e részben a legkisebb próbálkozás istenkísértés”.³²

Mivel a kollégium és az azt fenntartó református egyház elnyomása a nemzet szabadságának helyzetét tükrözte, ezért az önrendelkezési joghoz való ragaszkodás az egész magyarság, általában: az ember érdekét, az ellenállás pedig a nemzeti szabadság ügyét is szolgálta. A főiskola előljárósága „kockára tette az iskola létét, hogy ne veszélyeztesse a nemzet érdekeit”, azért, hogy a protestánsok jogain és a nemzeti nyelven csorba ne essék.³³ Így értékelték a kollégium eljárását a nemzet fennmaradásáért aggódók szélesebb körben is. Szép bizonyítéka ennek az iskola 300 éves fennállásának ünnepélyén résztvevő erdélyi küldöttség egyik tagjának, a nagy hazafinak, Míkó Imrének a vallomása, melyben többek között a

következőket is hangsúlyozta: „Mi az erdön túl, nem tehetünk semmit a közös ügy védelmére, de rokonszenvünk, szeretetünk, aggodalmaink és reményeink veletek, körülöttek voltak mindig, sorsotok a miénk is volt, bajaitokat folyvást együtt éreztük”.³⁴

Fentieknek megfelelően *a kollégium ellenállása a hazában szélesebb körben vonzó jelképpé vált és befolyásolta a közvéleményt, hatással volt a közélet alakulására.* Ugyanakkor sok megpróbáltatást is jelentett: Az iskola nem fogadta el a kormány feltételeit s ezzel az állami támogatást sem, sőt egy időre még a nyilvánossági jogát is elvesztette.

Minthogy az önkényuralom próbálkozása nem járt teljes sikerrel, az 1859-ben kiadott császári pátens kimondta a protestánsok autonómiájának megszüntetését, eltörölte egyházi szabadságjogaikat és önkormányzatukat. S bár évekkorábban az Entwurfot még sikerült ráerőszakolni sok protestáns iskolára, most a református egyházon belül országos méretű ellenállás bontakozott ki. Az egyházkerületek vezetői egy emberként álltak ki a császári hatalom ellenében az egyház törvényben biztosított jogainak védelméért. Az egyházkerületek képviselői éppen Sárospatakon, az egyetemes tanügyi bizottság ülésén határozták el magukat erre az egységes ellenállásra. S lassan fordult a kocka: a protestáns egyházak összefogása, továbbá egyes külföldi hatalmak közbenjárása és a Habsburg birodalom egyre erősebben jelentkező nehézségei meghozták a kívánt eredményt: 1860 elején a protestánsok visszakapták önrendelkezési jogaikat. „Az »Istennek kell inkább engedelmeskedni, mint embereknek« elvén nyugvó bátor helyállás a maga korában és később is sokak számára jelentett példaadást és buzdított kitartásra. A pátens elleni harc nemcsak egyháztörténelmi, de politikai jelentőségű is volt, mert gátat vetett az abszolutisztikus hatalmi igények újbóli érvényesítésének”.³⁵

A harc diadalának örömnünnepére 1860. július 8-án került sor, amikor a főiskola fennállásának 300-ados emlékünnepeét tartották, mely 1831-ben a kolerajárvány miatt elmaradt. Az ünnep Erdélyi János szerint „a találkozás ünnepéye”³⁶ volt, amelyen hazánk egész területéről a nemzet színe-java közül, felekezeti különbség nélkül, kb. 26 000-en vettek részt. *Az emlékünnepegy ünnepség így országos állásfoglalás, véleménynyilvánítás volt:* a protestáns egyházakkal és iskolákkal való szolidaritásvállalás kifejezése s tüntető tiltakozás az abszolutisztikus uralom ellen. Vay Miklós, az iskola főgondnoka az ünnepséget „a minden felekezetességen fölül emelkedett vallásosság, imáival az egekig ható honszeretet és a többi” megnyilvánulásának tartotta, s azt óhajtotta, hogy „a fölött, mi lelke s szelleme vala együttlétünknek, ne diadalmaskodhassék soha emberi erő”.³⁷

A pataki ünnepnek ezzel együtt igen *jelentős nevelő hatása is volt:* Nagymértékben erősítette az elnyomott magyarság hitét a nemzet jövőjében. Az ünnepélynek erről a szerepéről is szólt az erdélyi Mentovich Ferenc egy ismertetésében: „Azon meggyőződést hoztuk el magunkkal,

hogy amely nemzet ekkora lelkesedésre képes – mint aminőnek tanúi voltunk – jövője iránt nem lehet elcsüggedve. Részemről elmondhatom, miképp a Sárospatakon eltöltött két nap élttem legemlékezetesebb napjai közé tartozik”. S arra a kérdésre, hogy mi tehette ezt az ünnepélyt „oly keresetté, annyira közérdekűvé”, azt válaszolta, hogy „a sárospataki főiskola közelebbi 10 év alatti magatartása, mely szerint ez (az iskola) egyedül az, mely a protestáns autonómiát szeplőtlenül megvédte”.³⁸ Mindezek alapján állapíthatta meg nagy elégtétellel a rendezvény kigondolója és megszervezője, Erdélyi János is, mikor az ünnepélyt ismertette, értékelte, azt, hogy „a sárospataki főiskola megtette a magáét mint nemzeti és protestáns intézet. Ennek elismerése, tolmácsolása a háromszázados ünnepi nagyszerű nyilatkozás minden rendből, rangból és értelmiségből”.³⁹

Az 1850-es években, a kollégium autonómiájáért, fennmaradásáért folytatott küzdelmekben az iskola további gyarapodásnak indult. A tanári kar és az egyházkerület vezetősége az ésszerű haladásnak megfelelően tervszerűen fejlesztette tovább s szerkezetében korszerűsítette az iskolát. Kiépült a nyolcosztályos gimnázium. Folytatta munkáját a bölcsészeti, jogi és teológiai szakakadémia, noha a jogi képzés néhány éven át szünetelt. Új intézeti ággal is bővült: 1857-ben megindult a tanítóképző munkája. S bár a tanítóképző 1869-től 60 éven át állami tanítóképzőként működött, munkájában tovább élt a kollégium hagyománya s érvényesült benne a „pataki szellem”. Ezért is volt mindig jó kapcsolatban a két intézmény (sokrétűen segítették egymást!), s fogalmazódhatott meg az idősebb testvérben, a főiskolában a vallomás: „Különböző téren működünk ugyan, de egy eszme munkásai vagyunk. A cél, amelyért nemes hévvel küzdünk, egy: a magyar haza boldogítása, a magyar nemzet fiai közt a felvilágosodás és művelődés terjesztése”.⁴⁰

Művelődéstörténeti szempontból különösen fontos lett volna két szép tervnek a megvalósulása: az egyetemmé fejlesztés és az addigi tudomány-szerkezet nagymérvű bővítésére, a műszaki ismeretek terjesztésére politechnikai intézet létesítése. Az elgondolás megvalósítását azonban a következő évtizedekben kialakult nehézségek megakadályozták. Ugyanakkor nagy fejlődés tapasztalható az ifjúsági öntevékenységekben. Tovább erősödött a tanulók részvétele a képzésben, s az ifjúsági egyesületek száma megsokszorozódott és a társadalmi, irodalmi törekvések mellett helyet kaptak a vallási, az önszegélyező gazdasági, a szociológiai és a néprajzi jellegű egyesületek. A nagy kollégiumi közösségen belül ezek a kisebb közösségek, egységek is szerepet játszottak abban, hogy „az összetartozás- és egymásrautaltság-tudat” tovább erősödött s a pataki szellem nemes hagyományai tovább éltek.

f) *Az 1920-as évek végén a pataki kollégium ismét nagyot lépett előre. A kollégium művelődéstörténeti érdemeire tekintettel, azt elismerve, Patak helyet kapott a kormány kulturális tervében is. Ennek megfelelően a*

gimnáziumot úgy fejlesztették tovább, hogy nagyfokú nyelvi képzésével az angolszász világgal építsen ki eleven kultúrkapcsolatot s végzett tanulói „angol felsőbb iskolák egyenjogú hallgatói” és „ott a magyar nemzeti propaganda értékes munkálói lehessenek”.⁴¹ S ez a gondolat a kétnyelvű gimnáziumi tagozat megindításával 1987 ősztől újra megvalósul. A magas internátusi díjak miatt akkor az angol internátus (később: Kossuth Lajos Középiszkolai Kollégium) tanulói elsősorban a tehetősebb családok gyermekei közül kerültek ki. Ennek ellensúlyozására 1938-ban megnyílt a Humán Internátus (később: Erdélyi János Középiszkolai Kollégium), amely a középosztály gyermekeinek elhelyezésére készült s 1943-ban az ONCSA Internátus (ma: Comenius Tanítóképző Főiskola Dezső Lajos II. Kollégiuma), hogy a tehetséges szegény falusi gyermekek kollégiumi tanulásának lehetőségeit tovább növelje. A műhely, az iskola azonban egy volt: a gimnázium. A megszűnt jogakadémia helyett a fenntartó egyházkerület egy másik intézménnyel bővült: 1929-ben az 1869-től állami kezelésben lévő tanítóképző ismét felekezeti lett, majd később, 1947-ben – ahogyan eredetileg indult is – a kollégium tagintézetévé vált.

*Ebben az időben a főiskola más módokon is igyekezett szolgálni a magyar szellemi élet erősítését, a közművelődést. A református egyház társadalmi bázisát a nemzetfenntartó parasztság jelentette. Ezért a kollégium életében mindig fontos szerepet kaptak a falusi gyülekezetek. Diákjainak (különösen a teológusoknak és a tanítójelölteknek) nagy része a falvakból jött és ott is helyezkedett el. Ezekben az években mégis *tervszerűbb, céltudatosabb falu felé fordulás, faluszolgálatra való felkészítés* figyelhető meg. Ez a törekvés nemcsak arra irányult, hogy eredményesebben szolgálják a falusi nép felemelkedését, következetesebben segítsék a tehetséges falusi gyermekek művelődését, hanem arra is, hogy a diákok számára lehetővé tegyék leendő munkaterületük jobb megismerését, azaz segítsék a hatékonyabb életre, hivatásra nevelést. S mind ezzel együtt arra is, hogy legyenek képesek a népi értékek szélesebb körű felismerésére, felismertetésére, tudatosítására, elismertetésére és mentésére egyaránt.*

A falu felé fordulás megvalósulásának egyik hatásos formája volt az 1931-ben megindult *faluszemináriumi munka*, amely részben elméleti tájékozódással, részben pedig művelődési feladatok végzésére, néprajzi és egyéb anyagok gyűjtésére szervezett falukiszállásokkal járult hozzá a diákok sokoldalúbb s hatékonyabb felkészítéséhez. A faluszemináriumi tevékenység egyik hajtása volt a *vándorkönyvtár-mozgalom*, melynek keretében a falu művelődésének emelésére a 40-es években már 11 vándorkönyvtár (mindegyik legalább 40 könyvvel, folyóiratokkal, újságokkal ellátva) jutott el az őszi–téli–kora tavaszi időszakban az egyházkerület távoli, elduzott kis településeire.

A falu művelődését szolgáló főiskolai törekvések között fontos volt a *népfőiskola* szervezése is. Bár azelőtt már több helyen is volt népfőiskola,

illetve ilyen típusú tanfolyam, mint mozgalmat – megfelelő társadalmi alapot teremtve – Patak indította el. A népfőiskolai neveléssel és képzéssel azt akarták, hogy bővítsék azoknak a parasztfiataloknak a látókörét, akik fogékonyak, akik a kulturáltabb, emberibb életre vágyva, a tanulás által önmagukat és társadalmi osztályukat magasabb szintre szeretnék emelni. Arra törekedtek, hogy ezeknek a fiataloknak a művelődési vágyát erősítsék, általános műveltségüket és szakismereteiket gyarapítsák, önmagukkal szembeni igényességüket fokozzák s az önművelésre, folyamatos önképzésre őket felkészítsék, készekké és képesekké tegyék. Arra törekedtek, hogy a magyar falusi paraszti népesség felemelkedését segítsék, hogy „az ifjúságnak emberséget és magyarságot, ismeretet, tudást, műveltséget adjanak, ezzel együtt erkölcsi alapot, kötelességérzést, hogy sorsukat maguk vegyék kezükbe és maguk irányítsák jelenük és jövőjük alakulását”.⁴²

A népfőiskolán feldolgozandó anyag lényegét a mezőgazdasági, irodalmi, történelmi, egészségügyi ismeretek, családvédelmi, gyermekvédelmi kérdések alkották. Az iskola hatását fokozta, sokrétűbbé tette az, hogy az országos sajtó, a népi írók, az egyházközségek és ifjúsági szervezeteik is felismerték a törekvés jelentőségét, mellálltak és megvalósítását segítették. 1936-tól kezdve évente 25–30 „csizmás diák” került Patakra a falusi lelkészek és tanítók mozgósításával és ajánlásával. A pataki népfőiskola 1946 után állandó népfőiskolává fejlődött, s megszűnéséig, 1949-ig a kollégium egyik intézeteként működött. Ez a népfőiskola már a Szabadművelődési Akadémiával együtt a Rákóczi Várban kapott helyet, s a népfőiskolások és kultúrmunkások képzését szolgálta. E munka színvonalának emelésére s a népfőiskolások továbbképzésének biztosítására a várban művészotthont is szerveztek, tovább erősítve ezzel is Patak művelődési szerepét. A népfőiskola haladó hagyományait folytatja, a mai körülményeknek megfelelően továbbfejleszti a Comenius Tanítóképző Főiskolában 1987 óta évenként szervezett népfőiskola.

Sárospatakról indult el a *tehetségkutató és tehetségmentő mozgalom* is, amely a tehetséges szegény falusi gyermekek számára igyekezett biztosítani a továbbtanulás lehetőségét, a magasabb kulturálódást. Bár a kollégium a nehéz anyagi helyzete miatt évente csak 10-15 ilyen gyermek ingyenes középiskolai tanítását tudta vállalni, hatása nagy volt: Törekvése követőkre talált, s előbb néhány református gimnázium karolta fel a mozgalmat, majd 1941-től állami szervezéssel került sor több száz tehetséges középiskolás szegény gyermek ingyenes oktatására.

g) *Az 1940-es évek második felében a kollégium szervezetileg tovább terebélyesedett.* 1946 őszén megnyitotta két *partikuláját*, a cigándi és tokaji gimnáziumot. (Később mind a kettő önálló lett, de a cigándi gimnázium az ötvenes években megszűnt.) A tanítóképzőhöz kapcsolatosan megnyílt a *dolgozók tanítóképzője* és Ricse székhellyel a *parasztdolgozók tanítóképzője* (később ez is Patakra került) azzal az országos célkitűzéssel, hogy az

önhibájukon kívül addig továbbtanulni nem tudó dolgozó fiataloknak lehetőséget adjon liceumi érettségi, továbbá a tanítói oklevél megszerzésére, illetve magasabb tanulmányok folytatására. S ez a tevékenység tovább erősítette Patak kapcsolatát a közelebbi településekkel, a néppel s fokozta művelődési hatását az iskolázatlan vagy kevésbé iskolázott tömegekre. – Az általános iskola államosításáig, 1948-ig a kollégiumnak általános iskolája is volt. – 1947-ben megindult a kertészeti és szőlészeti szakközépiskola munkája, de egy év múlva, az államosítással ennek működése is megszűnt.

A kollégium lett 1946-ban a Rákóczi-vár felelős gazdája is, azzal a vállalással, hogy régebbi célkitűzéseinek megfelelően a várban népfőiskolát, népegyetemet, írók-művészek otthonát s történelmi múzeumot létesít. A rendelkezésre álló rövid 3 év azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy az iskolának ez a kisugárzása is teljes fényében kibontakozhasson.

A pataki református főiskola intézeteinek államosítása 1948-ban nem következett be, csak általános iskolája lett állami intézet. A teológiai akadémia 1951-ben megszűnt, illetve Debrecenbe került át. A tanítóképző intézet 1950-ben, a gimnázium pedig 1952-ben lett állami. Így vált a református egyház által fenntartott, a magyarság felemelését szolgáló, országos nevű iskola állami intézménnyé. Az évszázadok során kialakult hagyományok azonban tovább éltek, s a kollégium utódiskolái a nép iskoláiként folytatták munkájukat. A gimnázium felvette a nagy patrónus Rákóczi család nevét,⁴³ a tanítóképző pedig 1959-ben felsőfokú intézet, majd 1976-ban Comenius Tanítóképző Főiskola lett. S bár vonzási területük elsősorban a közvetlen tájra szűkült, végzett diákjaik az ország távolabbi területeire is eljutva szolgálják a nemzetet. A kollégium számos önálló gyűjteménye megmaradt egyházi kezelésben, s 1952-től a Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei (Nagykönyvtár, Levéltár, Múzeum, Adattár) elnevezéssel működik. Helyben való kutatási lehetőség biztosításával segíti a tudományos fejlődést s a nagykönyvtár és iskolatörténeti múzeum a kiállított anyagaik bemutatásával mélyítik, színezik a nagyobb tömegek művelődését.

A pataki iskola az utóbbi évtizedekben is lépést tartott a fejlődéssel. Megértette az újabb követelményeket s a nemzetközi megértésre nevelés feladatmegoldásaival erősítette művelődési munkáját. „A világ összezsugorodott, ezért világképünket ki kell tágítanunk. Ma már nemcsak az a probléma, hogyan illeszkedik bele például a magyar nemzeti kultúra (nevelés) az európaiba, hanem az is, hogyan hozzuk közös nevezőre a nagy ázsiai, afrikai és más kultúrákat. Ma kevés az, ha csak magyarnak vagy csak európainak tudjuk magunkat: »Világban« kell gondolkodnunk, nagy idő- és tértávolságokban, és úgy, hogy közben megőrizzük és gazdagítsuk nemzeti kultúránkat” – vallja kiss Árpád.⁴⁴ Ezt az igazságot érvényesítve lépett tovább a pataki iskola is, és lett a Rákóczi Gimnázium 1964-ben UNESCO asszociált, az UNESCO tevékenységét segítő intézet. Ezen túl-

menően is, Patak évente a nyári szünetben két évtizede egyhónapos tanfolyamon fogadja a külföldön élő magyarok középiskolás korú fiataljait nevelésük, magyarságtudatuk, az óhazához kötődésük erősítése céljából.

A pártállam lebontása, a meginduló demokratizálódás lehetővé tette, hogy *a gimnázium 38 év után 1990. július 1-től újra református egyházi iskolaként* folytassa nevelő-oktató munkáját, vállalja és végezze a nemzet s egyház szolgálatát, az ebben való példaadást és a fiataloknak erre a szolgálatra való felkészítést.

III. SÁROSPATAKI MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI ÉRTÉKEK

Sárospatak művelődéstörténeti szerepét vizsgálva utalnunk kell azokra a – fentiekben nem említett s nem ismertetett – nemzeti értékekre, tárgyi emlékekre is, amelyeket az ember az elmúlt évszázadok során létrehozott, amelyeket története során a város mindmáig megőrzött, s amelyeket a tudományos és gyakorlati élet ritka kincsekként tart számon. A művelődés különböző szektoraiban ilyen nemzeti érték gazdagon található Patakon. Ezzel együtt Sárospatak sok olyan szellemi kincs, irodalmi, művészeti alkotás, emlék kialakulását is ösztönözte, segítette, melyeknek tárgyasult, kézzel fogható eredménye nem Patakon, hanem másutt érzékelhető.

1. Területek, építmények

A tanítás, nevelés, közművelődés szolgálatában sajátos nemzeti érték a nemrég természetvédelmi területté nyilvánított *iskolakert* (Rákóczi u. 2. sz.), mely „történeti múltjával, eredeti rendeltetésével (a tanulók egyéni tanulása és a szabadtéri tanítás lehetőségének a biztosításával) egyedül álló az országban”.⁴⁵ A kert a biológia tanításának élő szertára, s egyben a természet- és környezetvédelem gyakorlóterülete. Ugyanakkor a benne kialakított torna- és játszótér, mely egészen 1973-ig működött, az ott elhelyezett szabadtéri tornaszerekkel nemcsak a szervezett testnevelési órák megtartására, hanem a diákok szabad időben történő sportolására is lehetőséget adott. Az iskolakertben található „tornacsarnok” 1878-ban épült, s az ország legrégebbi tornacsarnokának tartják.

Vitathatatlan a *pataki temető*knek (református: Kazinczy u. 1. sz. vagy Vörösmarty u. ; római katolikus: Rákóczi u. 72. sz.), elsősorban a református temetőnek nagy művelődéstörténeti értéke, jelentősége. A református temetőben van eltemetve sok országos hírű, a magyar művelődésben nagyobb szerepet játszó tanárelőd (Kövy Sándor, Erdélyi János, Árvay József, Dezső Lajos, Radácsi György, Zsoldos Benő, Batta István, Szinyei Gerzson, Harsányi István, Rác Lajos, Mátyás Ernő, Marton János, Szabó

Zoltán, Gulyás József stb.), de itt van eltemetve Vass Imre, az aggteleki cseppkőbarlang első felmérő és térképkészítő mérnöke, Várkonyi Hildebrand egyetemi tanár, az ifjúságlélektan kutatója, Cs. Szabó László író, esztéta stb. is. Sokak szerint a temető hangulata hasonlítható a kolozsvári Házsongárdi temetőéhez. Síremlékei (fejfák, kopjafák, a Nyilazó bányából kihalított kövek, egyéb sírkövek stb.) jól tükrözik, érzékeltetik a sírhegyek megjelölésének változásait, fejlődését, a családok anyagi hátterét, az életszínvonal alakulását is.

A városban számtalan *műemléképtípmény* és egyéb alkotás található. Ezek mint hiteles történeti kútfők őszintén vallanak az elmúlt korok társadalmáról, fontos tárgyi bizonyítékokul szolgálnak a település, s ezzel együtt az ország gazdasági, társadalmi, kulturális fejlődésére, és bizonyos (építészeti, képzőművészeti, történeti, régészeti stb.) szempontból igen jelentősek. Ezek az emlékek mint a történelem színhelyei, néma tanúi felhívják a figyelmet népünk múltjának sok nagy eseményére, és nemzeti életünk, küzdelmeink több nagy alakjára. A műemléki építmények közül különösen fontos kettő: a Rákóczi-vár és a Nagy Kollégium, melyeknek néhány művelődéstörténeti értékéről röviden, utalásszerűen külön is szólok.

„Sárospatak vára legbecesebb és legkedvesebb műemlékeink egyike – írja Détsky Mihály –. Nemcsak gyönyörű fekvése, építészeti szépsége és művészi értéke teszi azzá, hanem az is, hogy történelmünk legrokonszenvebb alakjai lakták és függetlenségi harcaink, forradalmi mozgalmaink egész sorának volt bölcsője vagy éppen színhelye”.⁴⁶ Mindezt megerősíti, s egyben a vár értékét, népünk életében betöltött jelentős szerepét mutatja az is, hogy a Nemzeti Örökség Bizottsága „Sárospatak Várkastély” történeti épületet, építményt, együttest a Nemzeti Örökség részévé nyilvánította a következő indokolással: „hazánk történeti múltjának, jellegzetes, pótolhatatlan és építészeti, történeti, képzőművészeti szempontból kimagasló jelentőségű olyan ingatlan emléke, mely az ország történelmének, gazdasági-társadalmi és kulturális fejlődésének meghatározó tárgyi bizonyítékaul szolgál, ezáltal mintegy nemzeti létünk megtestesítője, nemzeti azonosságtudatunk forrása s mint ilyen az állam és társadalom részéről feltétlen védelemre, kiemelt gondoskodásra tart számot.”⁴⁷

A Rákóczi-vár a Rákóczi út déli része és a Bodrog közt elterülő kastélyparkban helyezkedik el. A külső vár a mai parknál jóval nagyobb, egészen a vártemplom északi faláig húzódó területtel rendelkezett. A területet várfal vette körül, amelyen hat védő (sarok)bástya volt, s a keleti várfalnál a bejáratot ma is látható díszes városkapu, Vízi-kapu biztosította. A vár belsejében boltozatos kazamatafolyosók és termek vannak. A várkastély épületében nagy művészettörténeti értéket képviselő építőelemek, építődíszek találhatók: körkérek, köztük az 1671-es Wesselényi-féle szövetkezés titkát őrző „sub rosa” elnevezésű erkélyszoba a mennyezetén rozettás záródíszsel és a Lorántffy-erkély, a fejedelemasszony kőbe vésett

címerével, a 17. századi derűs, árkádos lépcső és loggia, reneszánsz kőfaragványok, ablakok, kandalló, ajtószárny stb. Az ötszintes lakótorony, a Vörös-torony is számos értékes alkotást őriz: reneszánsz nyíláskeretезések, gótikus kőkeretű ajtók, Perényi-címer, védőfolyosók ágyúlőrészekkel, figyelő tornyok, 22 m mély sziklakút, fiókos dongaboltozatokat tartó változatos faragású reneszánsz gyámkövek, a „bokályos ház” (török falicsempekkel díszített fogadószoba) maradványai, Pálóczy Mihály és Antal 1519-ben faragott vörös márvány sírlapja, mely a plébániatemplomból került ide stb.

Az előzőekben vázlatosan felsorolt részleteken túl a vár művelődéstörténeti értékének átfogóbb, szélesebb körű jelzései, bizonyítékai is vannak. „Alig van korstílus, mely nyomot ne hagyott volna a vár épületnéyszögén. A középkori Verestorony a román stílus, a tatárjárás utáni világi építészeti egyedülálló értékű emléke. Híven tükrözi a muhi csatához vezető és az utána fellángoló feudális anarchiát. A Perényi-szárny Mátyás király nagy művészeti kezdeményezésének, a reneszánsznak ritka szépségű együttese hazánkban. Azt a szellemi irányt képviseli, melyet Engels az emberiség eddigi életében lezajlott legnagyobb szabású, haladó átalakulásnak nevezett. A Lorántffy-szárny egyszerű díszével, tömör építészeti formáival, a magyar függetlenség és szabadság mécses lángját őrizgető Erdély XVII. századi építészetét hozta el ide”.⁴⁸ Gazdaságtörténeti szempontból fontos a kastélypark alatt húzódó kb. 8–10 km hosszú pincejárt is, melynek nagy részét jelenleg a Tokaj-Hegyaljai Borkombinát bortárolásra használja.

A vár környéke műemléki jelentőségű terület, amely őrizi a település-szerkezetet, mutatja a történelmi változást, fejlődést és az ott látható értékes építmények jellegzetes városképet alkotnak.

A kollégium főépülete, a *Nagy Kollégium* a Rákóczi út északi végén (Rákóczi u. 1. sz.) található, mely 1806–1814 között korai klasszicista stílusban épült. Szép ráccsal ellátott, háromíves nyílású kapuzat vezet be a „nagyportá”-ba, amelyet két sor vaskos pillér három hajóra oszt. Kétoldalt a falakon az iskolatörténet néhány fontosabb eseményének, a kollégiumi nevelés nagy alakjainak bronz domborművű ábrázolása látható. Az épület manzárdtetős középső részének második emeletén van a díszterem, az egykori „nagy auditorium”, az iskolai ünnepélyek, istentiszteletek, előadások, egyéb rendezvények színhelye. A nagyportáról balra a középiskolai leánykollégiumnak (régén: Teológiai Internátus), jobbra pedig a Tiszánineni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek (Nagykönyvtár, Levéltár, Adattár) a bejárata nyílik. A könyvtár első emeleti nagy termének belső kiképzését a magyar klasszicizmus nagy mestere, Pollack Mihály tervezte. Az iskola udvarán balra, a leánykollégium folytatásaként, egészen a Kossuth utcáig a gimnázium kétemeletes épülete áll. Jobbra az udvar déli oldalán található a legrégeb, ma még meglévő, kollé-

giumi épület, amely az 1770-es évek „provinciális építkezésének” szép emléke s amelynek földszinti termei a Tudományos Gyűjtemények gazdag múzeumi anyagának raktározására, az emeleti helyiségek pedig állandó kiállítás céljaira szolgálnak.

A legjelentősebb magyar műemlékek közé tartozó Rákóczi-vár és a Nagy Kollégium épületével együtt *Sárospatakon 21 műemléképtípmény található* (római katolikus templom, városfalvonulatok, sarokbástyák, várfalvonulatok, lakóházak stb.), s ezért a város Borsod-Abaúj-Zemplén megye műemlékekben leggazdagabb települése. *31 műemlékjellegű épülete és egyéb alkotása van* (elsősorban lakóházak, középületek, templomok, kőkapuzat, várkastélyfal-maradványok stb.).

A nem műemléki és műemlékjellegű épületek között is több olyan található a városban, amely *kiemelkedő építészeti alkotás, kultúrtörténeti emlék*. A *Comenius Tanítóképző Főiskola épületét* (Eötvös utca 7. sz.) Lechner Jenő és Varga László budapesti műépítészek tervezték s 1911–1913-ban építették, a nyugati szárny kivételével, amely az 1840-es években ulánus laktanyának készült. Sajátos felső-magyarországi reneszánsz stílusával az épület beilleszkedik a vidék történelmi keretébe, s a korabali feljegyzés szerint „az ország legszebb, építési szempontból a legművészbib tanítóképző intézete”.⁴⁹ Művelődéstörténeti értékét fokozza, hogy ez volt a magyar tanítóképzők első olyan épülete, amely eredetileg is a tanítóképzés céljaira, a tanítóképzés igényeit, követelményeit figyelembe véve terveződött és épült.

A tanítóképző épületével szemben helyezkedik el „*A Művelődés Háza*” (Eötvös u. 6. sz.), mely 1983 óta szolgálja a város és környéke lakóinak kulturálódását, és segíti a tanítóképzős főiskolások népművelési és könyvtár sakkollégiumi képzését. Az épületet a népművészet és szellemtudományok aktivizálásával Makovecz Imre építész tervezte, amelyet azóta sok hazai és külföldi turista, szakember látogatott, ismert és csodált meg, s amelyet a magyarországi szerves építészet kiemelkedő alkotásaként tartanak számon. Az épület művelődéstörténeti értékét, hatását fokozza a tervezőnek az a törekvése, hogy „ég és föld között építészeti kapcsolatot teremtsen, mely értelmezi és kifejezi az ember mozgását és helyét, mégis legyen, környezetére rejtett hatással legyen” s építészete „az emberhez, a helyhez, a tájhoz, Európához, a Földhöz kötött épületet jelentsen”.⁵⁰

2. Szobrok, emléktáblák

Széles körű művelődéstörténeti értéket képviselnek azok a szobrok, emléktáblák, amelyekkel a városban járók gyakran találkozhatnak. Sok *szobornak* ad helyet az iskolakert, amelyben a város és kollégium nagy támogatóinak, jótevőinek, továbbá az ország fejlődésében, irodalmi, művészeti

életében fontosabb szerepet játszó neves tanítványoknak állítottak emléket. A Lorántffy Zsuzsanna és II. Rákóczi Ferenc-szobor (mindkettő Horváth Géza alkotása) mellett megtalálható itt Pálóczi Horváth Mária és Simon kollégiumi jótevő testvérpár emlékműve (Vay Miklós), a tudomány műsájának ábrázolásával, kezében könyvvel, s benne a Verulami Baconi mondás, „A tudomány hatalom” felírással. A nagy tanítványok közül a következők emlékét örökíti meg szobor az iskolakertben: Bessenyei György (Somogyi József), Csokonai Vitéz Mihály (Vilt Tibor), Egressy Béni (Kelemen Kristóf), Erdélyi János (Gyöngyössy Berta), Fáy András (Szathmári Gyöngyi), Harsányi Zsolt (Péterfy László), Kazinczy Ferenc, Kazinczy Gábor. Kazinczy Lajos (mindhárom Maugsch Gyula alkotása), Komáromi János (Balázs István), Kossuth Lajos (Marton László), Móricz Zsigmond (Andrássy Kurta János), Pécsi Sándor (Marton László), Tompa Mihály (Holló Barnabás), Tóth Ede (Ugray Gábor).

Tanári szoborgaléria kialakítása kezdődött 1987-ben a Rákóczi Gimnázium udvarán. Az első szobor, amely ott elhelyezést nyert, Urbán Barnabás kollégiumi tanár szobra (Borbás Tibor munkája).

Ezekon túlmenően sok szobor található a város egyéb területein is. A vármúzeum (Kádár Kata u. 21. sz.) kertjében van elhelyezve „A bujdosó fejedelem” szobra (Somogyi József alkotása), a Szent Erzsébet téren a római katolikus templom előtt a „Szent Erzsébet” lovas szobor (Varga Imre), s vele átellenben a Galéria előtt egy lovasszobor (Andrássy Kurta János). A Petőfi Sándor Általános Iskola előtt található (Petőfi u. 1. sz.) Petőfi Sándor szobra (Kelemen Kristóf); az Eötvös utca 3–5. sz. közötti kis parkban az „Olvasó nő” szobor (Kucs Béla); a Comenius utcában, az orvosi rendelőintézet előtt az „Anya gyermekével” szobor (Andrássy Kurta János); két oszlopos szobor, mely a magyarságunkat és európaiságunkat szimbolizálja, található a Művelődés Háza előtt: „A csodaszarvas” és „Prométheusz” szobor (mindkettő Péterfy László munkája). A Rákóczi utcában a Nagy Kollégium épületével szemben (Rákóczi u. 4. sz. alatt) található „az első világháború hőseinek emlékműve” (Medgyessy Ferenc). A vasútállomás épületeinek kijáratí falán van elhelyezve a „Pataki városabló” bronz dombormű, tájékoztató városjelkép-plasztika (Stremeny Géza) és az állomás előtti téren a „Táncvirág”, öt táncos lábú lány (Csikai Mária) szobor. A Comenius Tanítóképző Főiskola udvarán is látható két szobor: az egyik Comenius mellszobra (Pátzay Pál), a másik meg a „Pedagógus nő” (Ispánky József) két álló alakos szobor.

A városban sok olyan *emléktábla* található, amely a nagy elődöknek, a nemzet, a magyar művelődés nagyjainak, a fejlődés segítőinek, a hitért és szabadságért áldozatot vállalóknak állít emléket. Ezek közül néhány: A Nagy Kollégium épületének főbejárati íál (Rákóczi u. 1. sz.) kétoldalt van elhelyezve egyrészt Perényi Péter „Iskolaalapító”, másrészt I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna „a főiskola fejedelmi pártfogói” dombor-

műve (mindkettő Vaszary László alkotása). Bent a nagyporta falán a következő domborművek láthatók: Kopácsi István (Dózsa Farkas András), Comenius (Dózsa Farkas András), a bujdosó pataki diákok (Dabóczi Mihály), a sárospataki főiskola gályarab diákjai (Dabóczi Mihály), a kollégium megvédése a zsoldosok ellen (Szabados Béla), Kövy-Kossuth (Szabados Béla), az 1848/49-es szabadságharc (Medgyessy Ferenc) és az 1914–1918-as világháború hősi halált halt pataki diákjainak emléktáblája. Az épület udvari falán van elhelyezve Dókus Ernőnek, az iskola tanítványának, majd gondnokának, jötevőjének márvány domborműves emléktáblája (Nagy S. J.), továbbá a Berna-sor északi falán a református lelkipásztorok táblája (Nagy S. J.). A gimnáziumi épület emeleti folyosójának a falán látható Bessenyei György emléktáblája. – A tanítóképző épületének belső falán van elhelyezve a tanítóképző hősi halált halt diákjainak első világháborús emléktáblája (Szódy Demeter).

A fentiekben kívül sok emléktábla van elhelyezve a város különböző részein is, részben az utcák névadójának, részben pedig az egyes házakban lakott híresebb személyeknek a megjelölésével. Utcanévadó táblák: II. Rákóczi Ferenc (Kelemen Kristóf, Rákóczi u. 47. sz.), Szemere Bertalan (Andrássy Kurta János, Szemere u. 8. sz.), Comenius (Mladonyiczky Béla, Comenius u. 27. sz.) emléktábla. Házak falán elhelyezett egyéb emléktáblák: Erdélyi János (Rákóczi u. 5. sz.), Arany János és Tompa Mihály (Rákóczi u. 5. sz.), Tompa Mihály és Gárdonyi Géza (Rákóczi u. 6. sz.), Árvay József (Rákóczi u. 12. sz.), Petőfi Sándor (Rákóczi u. 17. sz.), Patay István (Rákóczi u. 32. sz.); Kossuth Lajos (Kossuth u. 43. sz.), Fáy András (Kossuth u. 22. sz.), Kövy Sándor és a tipográfia (Kossuth u. 25. sz.), H. Bathó János (Kossuth u. 8. sz.), Széchenyi István (Andrássy Kurta János, Szent Erzsébet tér 7. sz.), Móricz Zsigmond (Dobó Ferenc u. 6. sz. és az Arany János u. 5–7. sz. alatti általános iskolai diákotthon előterében, mindkettő Andrássy Kurta János alkotása), Mudrány András (a Comenius u. 1. sz. alatti Mudrány-terem keleti bejáratának előterében), Szabó József (Comenius u. 2. sz.), Gólyavár (Rákóczi u. 6. sz. – a jogászok és teológusok volt internátusa, ma a zeneiskola épülete), a hősi halált halt iparosok (Rákóczi u. 29. sz.) stb. emléktáblája. – A Kossuth Kollégium előtti területen, a „Collegno-park”-ban látható egy emlékjel, mely Pataknak a Kossuth Lajost száműzetésében befogadó Collegno testvérvárosi kapcsolatát jelzi.

3. Képzőművészeti gyűjtemények

Sárospatak a fentiekben túl is jelentős értékű képzőművészeti alkotásnak, festménynek, grafikának, kislasztikának szolgál otthonul. Hosszú tudatos gyűjtőmunkával a kollégiumban *gazdag képzőművészeti anyag (kép, szobor, kislasztika) alakult ki*. Különösen nagy előrelépés történt e

tekintetben 1806-ban, amikor megvásárolták Kazinczy Ferenc 30 kötetből álló igen értékes metszetgyűjteményét, amely arcképeket, címereket, városokról, várakról, csatákról készített képeket és különféle térképeket tartalmazott, összesen 1081-et. Ennek egyikét, a törökök 1556-i magyarországi hadjáratát ábrázoló térképet Kazinczy is Magyarország legrégebb „abroszaként” tartotta nyilván.

A mai Városi Képtár alapját Béres Ferenc énekművész vetette meg az 1960-as évek végén azzal, hogy az általa szerzett és összegyűjtött értékes képzőművészeti anyagot szeretett diákvárosának, Sárospataknak adományozta, s a gyűjteményt azóta is sok művel gazdagította. Kezdeményezésére ugyanakkor sok élő művész is ajándékozta művét, alkotásainak egy részét a városnak. Így alakult ki Domján József adományából a Domján-Gyűjtemény, továbbá Andrassy Kurta János adományából az Andrassy Kurta-Gyűjtemény. Az adományozók között meg kell említeni Klinkó Józsefet is, aki tanítványi hálából „Alma Mater”-ére, a tanítóképzőre hagyományozta értékes kép (és kisplasztika) gyűjteményét. Ezek, továbbá a többi kapott és vásárolt képzőművészeti alkotások sok neves magyar művésztől igen gazdag anyagot képviselnek, s a Várban, a Sárospataki Képtárban, a Tudományos Gyűjteményekben, a művelődési házban és a Comenius Tanítóképző Főiskolában, részben állandó, részben időszakos kiállításokkal szolgálják a városiak és az idelátogató idegenek közművelődését.

4. Muzeális értékek

Sárospatakon a váron kívül a muzeális értékeknek két szervezett együttese található: *a kollégium szertári-múzeumi gyűjteménye* és az újabban kialakított Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény.

A kollégium a lehetőségek szerint, a szűkös anyagiak ellenére is, mindig törekedett a tanítási felszerelés biztosítására, bővítésére, korszerűsítésére. E tervszerű munka eredményeként az elmúlt évszázadokban az oktatást-nevelést segítő eszközökből értékes gyűjtemények alakultak ki. Ezeknek anyaga – a könyvtár állományával együtt – országos viszonylatban is olyan nagy és jelentős volt, hogy Fináczy Ernő szerint egy kisebb egyetem céljainak is megfelelt volna.

A szertári-múzeumi gyűjtemények között elsőként a *természettudományi szertár* jött létre, melynek anyaga a hazai együttesek között a legrégebb s ma is igen tanulságos. A Comenius pataki működésével meginduló szemléltető oktatás további sorsáról, alakulásáról, 17. századi megvalósulásáról nincsenek adataink. Az iskolaüldözés s ezzel együtt az 1671-ben kezdődő bujdosás és a több, mint három évtizedig tartó száműzetés miatt az írásos emlékek nagyrészt elpusztultak. A későbbi időkből fennmaradt feljegyzések alapján az állapítható meg, hogy a fizikai szertár alapjait

1709-ben Simándi István vetette meg azzal, hogy „nyugat-európai tanulmányútján a holland reformátusok segítségével, értékes bemutató és kísérleti fizikai eszközöket vásárolt és hozott haza az iskolának”.⁵¹ Mennyisége s értéke miatt a múzeumi anyag fejlődésének alakulása szempontjából érdemes megemlíteni, hogy pl. az 1750-es években Szathmáry Paksi Pál is nagy mennyiségű, 12 q taneszközt s könyvet hozott haza magával nyugat-európai tanulmányútjáról.

Idők folyamán a fizikai gyűjtemény sok új anyaggal bővült. Állománya a múlt század második felétől elsősorban a gimnáziumi oktatást segítette, de muzeális darabjai (laterna magica, 18 üveglapra festett képpel, panoráma „kandiszekrény”, Kézy Mózes tanszerkészítő tanár által tervezett és készített villamosgép, amely „a millenniumi kiállítás történeti csoportjának egyik érdekessége” volt stb.), továbbá a régi fizikai eszközök egy része 1936-tól a jelenlegi egyházi iskolatörténeti múzeum állományában vannak.

A 19. század elején a fizikai szertár mellett *önálló természetrajzi gyűjteményt* alakítottak ki ásvány- és kőzettani, továbbá növénytani és állattani részleggel. Az állományban különösen nagy értéket képviselnek a következő anyagok: Komjáthy Ábrahám kagyló- és csigagyűjteménye, Bethlen Imre erdélyi ásvány- és kőzetgyűjteménye, Szabó József tokaj-hegyaljai kőzetgyűjteménye stb. 1872-ben az iskolai Értesítő érdekes tudósítást közölt: A gyűjtemény fejlesztését azért tartják fontosnak és azért munkálják, hogy segítse az iskolai oktatást s egyben a felső-magyarországi táj „állat-, növény- és ásványvilágának gazdag tára legyen”.⁵² A megmaradt nagy anyagot ma a gimnáziumi oktatásban használják s időnként az iskolában kiállítást is rendeznek belőle.

A kollégiumnak 1726 körül már *éremtára* is volt. Bár ennek fejlesztésére az anyagiak hiányában az iskola általában pénzt nem költött, állománya a diákok, tanárok és mások adományából nagy mértékben megnőtt. A szakszerű rendezés 1890-ben 3195 emlékérem és forgalmi pénz meglétéről tudósított, s egész anyaga ekkor más darabokkal együtt 5040 egységből állt. Sok római pénz, régi magyar és külföldi érem volt benne. Kár, hogy ennek néhány legértékesebb darabja, melyet a főiskola a második világháború alatt, 1938-ban a könyvritkaságokkal együtt megőrzésre, bombabiztos helyre, Budapestre felszállított, az ostrom idején eltűnt, s a háború után nem került vissza.

Nagy anyagot halmozott fel az 1880-tól működő *szépészeti múzeum* is. Állományában antik és újabb kori művészettörténeti reprodukciók, az iskola életében fontosabb szerepet játszó emberek arcképei és szoborportréi, történelmi személyek képei, Izsó Miklós-alkotások (2 eredeti vázlat, domborművek, szobrainak gipszmásolatai, a Székely Bertalannak Izsó Miklósról készített rajzportréja) stb. találhatóak. Vannak itt néprajzi munkák, népi szöttesek, hímezések, Rákóczi-szabadságharci emlékek, Fáy András személyes használati tárgyai stb.

Rendkívül gazdag – úrvacsoraosztáskor évszázadokon át használt – *egyházművészeti anyaggal* rendelkezik a múzeum. E kincset nagyrészt az utóbbi 40 év alatt a tiszáninneri református egyházkerület gyülekezeteiből gyűjtötték össze. Az anyag fontos részét képezi kb. 200 ódon ónedény boroskanna, s kb. 100 db aranyozott, ezüstözött ötvösmunkakehely. Az egyházművészeti gyűjtemény másik részét alkotja az a 600 úrasztali terítő, melynek darabjai a különböző tájegységek hírművészei alkotásai, melyek közülük több, mint 260 úgynevezett úrhírművészeti terítő. Ezek között az úrasztali terítők között különleges nagy értéket képviselnek a Lorántffy Zsuzsanna pataki várbeli hírművészeti műhelyében készült darabok, különösen pedig az a két szép munka, melyet Lorántffy Zsuzsanna saját maga hírművészeti művekként készített ki. Ezek a textilművészeti remekművek mennyiség- és művészeti pompázat tekintetében az egész magyarországi református egyháznak egyedülálló szép értékei.

Az iskola a természetrajzi múzeumhoz hasonlóan a szépművészeti múzeum anyagának gyűjtésével is arra törekedett, hogy a gyűjtemény „az archeológiai, műipari és képzőművészeti törekvéseknek” egyik vidéki központjává váljék. Ezért „az általános műérdek” mellett a táj emlékeit, törekvéseit is igyekeztek képviselni, gyűjteni, hogy ezáltal az anyag a vidék múltjának és jelenének hű tükre legyen.⁵³ Ennek megfelelően az iskolai felhasználáson túl a gyűjteménynek fontos „közművelődési értéket és társadalmi jelentőséget” is tulajdonítottak.⁵⁴

A Tudományos Gyűjtemények legfiatalabb részlege a *faluszeminárium gyűjtemény*, *mai nevén: Adattár*. Anyaggyűjtése a teológiai akadémián 1931-ben megindult faluszemináriumi munkával kezdődött. A szeminárium segítségével a kollégium nemcsak a falu népének szolgálatára, a falusi nevelő munkára igyekezett felkészíteni diákjait, hanem bevezette őket a szellemi és tárgyi néprajzi értékek gyűjtésébe is. A falukiszállásokon és egyéb módon az évek során értékes helytörténeti, gazdaságtörténeti, egészségügyi, művelődési és néprajzi anyag gyűlt össze, főleg a Bodroghöz, Hegyalja és Hegyköz területéről. Az anyag művelődéstörténeti értékét és hatását fokozza a jelzett területtel kapcsolatos újságcikkgyűjtemény. A szellemi néprajzi anyag mellett fontos a tárgyi néprajzi is, amelyet igen értékes gyűjteménnyel gazdagított Bodnár István. Nagyon jelentős az Adattár fényképgyűjteménye. Ennek nagy művelődéstörténeti értéke többek között az, hogy az utókor számára megőrzi és átörökíti egyrészt a Tiszáninneri Református Egyházkerület egyházi jellegű műemlék-épületeinek, eszközeinek képeit, másrészt az 1970-es évek állapotának megfelelően Sárospatak minden épületét. S mindez nem holt anyag! Felhasználásuk lehetővé teszi, hogy az épületek felújításakor a régi egyházi és pataki építészeti sajátosságok, hagyományok fennmaradjanak, tovább éljenek.

Értékét, mennyiségét tekintve figyelemre méltó az Adattár kisnyom-

tatvány-gyűjteménye. A kollégium korábban megkezdett gyűjtését folytatva és kiegészítve ebből is gazdag együttes jött létre. Az állományban sok aprónyomtatvány (meghívók, műsorok, rölapok), plakát, képeslap és gyászjelentés található.

Fentiekén túl említést érdemel az Adattár anyagának másik két nagyobb s értékesebb együttese is. Az egyik a faluval és tájjal foglalkozó irodalom, másik pedig a külföldön keletkezett magyar sajtótermékek gyűjteménye. A faluszemináriumi adattár művelődéstörténeti jelentőségét bizonyítja, hogy könyvanyaga ma Észak-Magyarország egyetlen olyan tudományos, de szépirodalmat is tartalmazó szakkönyvtára, amelyben általában teljes mértékben megtalálhatók, s együtt kutathatók a faluval, parasztsággal, a Bodroghközzel, Hegyközzel, Hegyaljával foglalkozó magyar nyelvű művek.

Egyediségét, sajátosságát tekintve hasonlóan nagy értéket képvisel a külföldi magyar vonatkozású sajtóanyag. Ennek különösen jelentős együttese az 1966 óta egyre terebélyesedő Amerikai Magyar Református Gyűjtemény. Ehhez hasonló csak egy van a világon, az észak-amerikai pennsylvaniai Ligonierben, az amerikai–magyar reformátusság legjelentősebb egyházépítői, szeretetszolgálati és művelődési intézményeinek székhelyén.⁵⁵ Ez a gazdag anyag elsősorban az észak-amerikai magyar reformátusság gyülekezeti és egyháztársadalmi életének, magyar szokásainak, hagyományainak írásos emlékeit, az óhazához ragaszkodásuk, magyar életük tanúságait tartalmazza. Ezt az együttest főleg évkönyvek, emlékfüzetek, értesítők, jelentések, naptárak, folyóiratok, prédikációk alkotják, amelyek a kivándorlás után szerveződött magyar reformátusság közel 100 esztendő történetének beszédes dokumentumai.

Ezen túlmenően az adattár gyűjti és féltve őrzi a dél-amerikai, ausztráliai magyar református és más egyházak, sőt világiak irodalmi termékeit is. A gyűjtemény egyébként tartalmazza mindazt a magyar vonatkozású anyagot, irodalmi és tudományos jellegű, bármilyen nyelvű sajtóterméket is, mely a kivándorolt magyarság életével, problémáival, törekvéseivel, történetével foglalkozik. Az anyag így elsőrendű, rendkívül hasznos forrásanyagot, adatot szolgáltat a külföldön élő magyarság történetének, életének kutatásához a hazai és külföldi kutatóknak egyaránt.

A településen felhalmozott nemzeti kincs értékét növeli, a város művelődési hatásának kisugárzását színezi a *Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény*. Ez 1967 óta az Egri Főegyházmege tudományos együtteseként a régi műemlék-vártemplom és plébániaházban segíti, végzi az egyházi muzeális értékek gyűjtését és a kezelt anyag közművelődési hasznosítását. Felkutatja, őrzi a régi Abaúj és Zemplén megye területéről az egyház tulajdonában lévő muzeális értékű könyveket, iratokat, tárgyakat. Könyvtárában számos ritkaság található. Így Petrarca műveinek 1496-os bázeli kiadása, 1506-os velencei kiadású cseh biblia, a 17. századi kassai és nagy-

szombati nyomdák eddig csak címükben ismert graduális könyvecskéi, mint unikumok. A levéltári részlegben őrzött anyakönyvek 1660-tól kezdve szolgáltatnak forrásanyagokat a kutatók számára. Hasonlóan jelentős értéket képvisel a Rákóczi-család okirat- és a Jezsuita Rend levélnyelve. Az egyháztörténeti és egyházművészeti adattár nyilvántartja és védetté nyilvánítja az egyházmegye területén található muzeális értékű tárgyakat. E tárgygyűjtemény sok templomi belsőt, régi művészi alkotást, liturgikus felszerelést, kora barokk oltárképet és szobrot, óngyertyatartót, zománcdíszes kelyhet, miseruhákat őriz. Megtalálható itt II. Rákóczi Ferencnek, mint erdélyi fejedelemnek a portréja, továbbá Báthori László pálos bibliafordító képe. A gyűjtemény a külön idegenforgalmi látványosságként is ismert vártemplom emeleti gótikus oratóriumában rendez időszerző kiállításokat.

5. Irodalmi értékek, könyvtári anyag

Fokozza Sárospatak művelődéstörténeti szerepét, nemzeti értékét az a rendkívül gazdag irodalmi anyag, melyet évszázadok során felhalmozott, s az utókor számára gondosan megőrzött. Mindezt tudatosan, s azért tette, amint ezt Horváth Cyrill is megfogalmazta, hogy az összegyűjtött kincsek „a nagy egyetemes szellemi munka és haladás szolgálatába álljanak”,⁵⁶ tehát a fejlődést segítsék. Ennek megfelelően *a nagykönyvtárban sok értékes kultúrtörténeti kincs (régirakományok, nyomtatványok, kéziratok stb.) halmozódott fel.*

Megtalálható itt többek között a legelső, teljes szövegében magyar nyelven kiadott nyomtatvány (Komjáthy Benedek: *Az Zenth Paal leueley magyar nyelven*. Krakkó, 1533), a legelső Magyarországon nyomtatott magyar nyelvű könyv, az újszövetség fordítása (Sylvester János: *Testamentum Magarnelwen*. Újsziget, 1541.), s a legelső magyar zoltárfordítás prózában (Székely István: *Soltar Könyv*. Krakó, 1548.), a legelső magyar református agenda (Méliusz Juhász Péter: *Válogatott predikációk*. Debrecen, 1563.⁵⁷); a magyar nép számára írt első magyar nyelvű történelemkönyv, amely tartalmazza a magyar múlt mondai elemeit is (Heltai Gáspár: *Chronica az Magyaroknak dolgairól*. Kolozsvár, 1579.), az első teljes magyar nyelvű bibliafordítás (Károli Gáspár: *Szent Biblia*, Vizsoly, 1590., amely annak idején Széchy Máriaé volt), régi szólásgyűjtemény (Baranyai Decsi János szólásgyűjteménye görög–latin–magyar nyelven, 1598.). Őrzi a könyvtár Kazinczy Ferenc első könyvét, amelyet pataki diák korában, 1775-ben írt és adott ki (Magyarország geográfiai, azaz földi állapotjának lerajzolása. Kassa, 1775.).

A könyvtár állományában sok értékes régi könyv első kiadása is megtalálható.⁵⁸ Vannak itt bőven ősnymtatványok, 16–19. századi hazai nyomású magyar és idegen nyelvű unikumok. A könyvtár őrzi a kollégiumi

tanárok és diákok irodalmi alkotásait, kéziratos s nyomtatott formában egyaránt. Igen gazdag a magyar református egyházra, a protestantizmusra, teológiai kutatásokra, Sárospatakra, a tájra, a Rákócziakra, Kossuthra, Comeniusra stb. vonatkozó, főleg tervszerűen gyűjtött, tudományos és szépirodalmi anyag, továbbá a Patakon megjelent művek gyűjteménye. Ezek a munkák nemcsak az iskola tevékenységének, fejlődésének értékeléséhez szolgáltatnak rendkívül fontos és sok adatot, hanem az egész hazai művelődés alakulásának elemzéséhez is. E nagy anyagból külön is kiemelünk még néhány értéket: A pataki ének-dal anyagát őrző nagyszámú diárium, az ifjúsági egyesületek irodalmi próbálkozásainak emlékei, a nagy tudós tanárok (Szombathy János, Erdélyi János, Árvay József, Szinyei Gerzson, Tüdős István, Radácsi György, Rácz Lajos, Harsányi István, Mátyás Ernő, Gulyás József stb.) kutatásainak kéziratos s nyomtatott anyagai.

A könyvtár fontos művelődéstörténeti értékeként őrzi és gyarapítja a *folyóiratokat és iskolai Értesítőket*. Nagy kincs a huzamosabb időn át tervszerűen összegyűjtött protestáns folyóirat és újság, továbbá a magyar nyelvű társadalom-, irodalom-, történettudományi és egyházi-teológiai szakfolyóirat állománya. Iskolai Értesítő gyűjteményében megtalálható a történelmi Magyarország közép- és főiskolai Értesítőinek mintegy 80–85%-a. Mind a folyóiratok, újságok, mind pedig – a főleg 1895–1949 között évenként rendszeresen megjelentetett – iskolai Értesítők rendkívül gazdag forrásanyagul szolgálnak a kutatók, az érdeklődők számára.

Röviden szólunk a könyvtárnak egy másik értékes és gazdag gyűjteményéről is, amely évszázadok alatt alakult és terebélyesedett ki. Mivel a kollégium olyan egyházi intézmény volt, amelyben a nevelés-tanítás legmagasabb célja a lelkészképzés volt, természetesen nagy gondot fordítottak a „könyvek könyv”-ének, a *bibliának a beszerzésére és gyűjtésére*. A könyvtárban 40-nél több nyelven olvasható a teljes biblia, vagy annak egy-egy része (az újszövetség, a zsoltárok könyve). A gyűjtemény a világ számos országából csaknem 900 bibliafordítást őriz, melyből 399 a magyar nyelvű, különböző időkben megjelentetett kiadás, az újszövetség 1541-es kiadásától kezdve egészen a napjainkig kinyomtatott bibliáig. A magyar nyelvű fordítások közül 304 a Károli Gáspár fordításában jelent meg. Ezenkívül az alábbi nyelveken található itt bibliafordítás: német nyelvű: 106, angol: 73, latin: 54, héber: 31, görög: 23, cseh: 24, francia: 22, orosz: 16, holland-szerb: 10-10, román: 9, olasz: 7, lengyel, svéd: 6-6, kínai, portugál, török: 4-4, horvát, szlovák: 3-3, arab, eszperantó, japán, perzsa, spanyol, ukrán: 2-2, bulgár, dán, észt, finn, görög-török, jiddis, kanuri, koreai, moldován, norvég, rutén, szanszkrit, szír, tanahaq, zulu, permi: 1-1, poliglott: 5.

A levéltár mellett a könyvtár kézirattárában is felbecsülhetetlen értékű *kéziratos anyag* maradt fenn. Nagy forráskincset, nemzeti értéket képviselnek a népünk történetére, a magyar kulturális és protestáns egy-

házi életre vonatkozó, főleg a felső-magyarországi tájhoz kapcsolódó kéziratok, levelek egyaránt. A gyűjtemény művelődéstörténeti értékét jelzi többek között pl. az is, hogy itt található az Árgirus-mese legrégebb kéziratos szövegtöredéke a 17. század elejéről. A könyvtár őrzi a Satzszai István által leírt, megbízható forrásként számon tartott krónikát: „Emlékezetre való dolgoknak rövid megjezdései, melyek a magyar nemzetet, kiváltképpen pedig a magyar keresztyén státusokat jó vigyázásra serkenthetik, mind az idegen nemzet s mind az haza gonoszakaró fiai ellen igen igyefogyott állapotjában”, mely 1523-tól 1615-ig időrendben, rövid, tömör leírásban tartalmazza a nevezetesebb eseményeket.⁵⁹ Történeti értéket képvisel az 1620-i pozsonyi országgyűlés törvénycikkeinek Bethlen Gábor és Péchy Simon kancellár aláírásával hitelesített példánya. Igen becses művelődéstörténeti emlék a fejedelmi Rákóczi-család könyvtárának kéziratos katalógusa, amely többek között 10 olyan könyv címét is megőrizte, amelyből ma egyetlen példány sem ismert.⁶⁰ Ezekon kívül megtalálható itt a II. Rákóczi Ferenc elfogatására 1701-ben kiadott királyi parancs, Csécsi János havi krónikája a kuruc háborúról (1703–1709). Olvasható itt az egyik legrégebb népmese-gyűjtemény, 1789–1801-ből, továbbá Szemere Bertalan: Utazás külföldön c. művének cenzúrai példánya. A könyvtárban sok levél, okirat-gyűjtemény van a Báthoryak, Bocskai István, Bethlen Gábor, a Rákócziak idejéből. Számos kéziratos taláható nagy íróinktól, költőinktől: Besenyey Györgytől, Szemere Bertalantól, Arany Jánostól, Petőfi Sándortól, Kemény Zsigmondtól, az 1849-es debreceni függetlenségi okirat megfogalmazójától: a mártírhalált halt Szacsvey Imrétől, Gárdonyi Gézától, de különösen gazdag kéziratos anyaga van Kazinczy Ferencnek, Dayka Gábornak, Tompa Mihálynak, Fáy Andrásnak stb.

Fentiek mellett *más értékes anyag is* található a könyvtárban. Sárospatak szerepet játszott a magyar néprajzi gyűjtés elindításában. Gulyás József szerint a pataki diákok és tanárok „bőségesen kivették részüket a népdal kultiválásából és a néprajz támogatásából”.⁶¹ Sárospatak néprajzi jelentőségét elemezve Janó Ákos két fontos dolgot hangsúlyoz: „Az első magyar népmese-gyűjtemény és világi nótákat tartalmazó kéziratos énekeskönyvek a 18. század végén Sárospatakon keletkeztek... A múlt század közepén ide került Erdélyi János munkássága nagy lendületet adott a népköltészeti anyag gyűjtésének”.⁶²

Később a 20. század második évtizedétől lelkes tanárok irányításával a kollégium és tanítóképző diákjai a környékről igen gazdag népköltészeti és szokásanyagot gyűjtöttek össze. A Néphagyomány-kutató Nemzetközi Tudományos Szövetség Magyar Osztályának első vidéki csoportjaként 1912-ben megalakult a Sárospataki Néphagyomány-kutató Szövetség, s a központi Magyar Osztály által meghirdetett gyűjtési pályázatokon is szép sikerrel szerepelt. A főtítkári beszámoló szerint 1912–1915 között a 11 hazai városban működő ifjúsági szövetségek között a pataki végezte a

legeredményesebb munkát: 94 pályaművet küldött be.⁶³ Folytatása volt ennek a két világháború között az a faluszemináriumi gyűjtőmunka, melynek eredményeként a környék településeiről gazdag helytörténeti, gazdaságtörténeti, egészségügyi, művelődési és néprajzi anyag gyűlt össze. Ezeknek a gyűjtéseknek egy része a pataki Tudományos Gyűjtemények Adattárában, más része pedig a Néprajzi Múzeum adattárában található.

Művelődéstörténeti szempontból is nagy kár, hogy a *könyvtár féltve őrzött kincsei közül a második világháború idején megőrzés céljából néhányat elszállítottak bombabiztos helyre, Budapestre, ahol ezek egy része elveszett*. Így nem kerültek vissza a könyvtárba a következő eredeti kéziratok: a kéziratos lengyel biblia (1390–1455), mely a lengyelek második nyelvemléke volt, továbbá a Codices duo Kazintziani 1500 előttről, két kéziratos református graduál, a Patay-kódex és a Csáti-kódex, mindkettő a 16. század második feléből, Kótás énekeskönyv 1602-ből stb.

Ezeken túlmenően még egy *másik sajnálatos eseményt* is meg kell említenünk. Jelentős művelődéstörténeti értéket képviselt az a gazdag tankönyvgyűjtemény, melyet a tanítóképzőben e század elején hoztak létre az addig használt magyar elemi iskolai tankönyvek felkutatásával, összegyűjtésével, s amely a tankönyvek változásával együtt jól mutatta a népiszkolai tananyag fejlődését, azaz a szélesebb közművelődés alakulását is. Nagy kár, hogy az 1950-es évek elején az iskola államosítása után, az államosított intézet igazgatója, hogy csökkentse, megszüntesse a magyar református hagyományok hatását, illetve hogy a múlt eszményeitől, alkotásaitól nem befolyásolt „szocialista tanítóképzőt” alakítson ki, „a helyre szükség van” indoklással a gyűjteményt más értékes könyvekkel együtt előbb a zúzdába akarta szállítani, majd a felettes megyei hatóság rendelkezésére ömlesztve átadta a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem könyvtárának.

6. Levéltári anyag

Hatalmas és sokféle művelődéstörténeti értéket gyűjtött össze, s őrzött meg az utókor számára a kollégium levéltára. *Állományának nagy része az iskola életével, történetével kapcsolatos*. Ennek megfelelően sok okmány, számos adomány- és alapítólevél, anyagi vonatkozású jogbiztosító irat (végrendelet, hagyaték és adóslevél), az iskola irányításával, oktató-nevelő munkájával kapcsolatos dokumentum, anyakönyv, jegyzőkönyv, iskolai törvény, nyilvántartás, kimutatás, feljegyzés, a különböző intézeti ágak (teológia, jogakadémia, gimnázium, tanítóképző, elemi iskola) és ifjúsági egyesületek, tanári társulások, munkaközösségek iratanyaga stb. található benne. Igen gazdag anyaga van a diákönkormányzati adminisztrációnak, ügyintézésnek is.

Ennél az iskolatörténeti anyagnál azonban jóval több értéket őriz a

gyűjtemény. Mivel a kollégium a tiszáninneri református egyházkerület iskolája, tudományos központja volt, *itt található az egyházkerület vezetésével, irányításával kapcsolatos iratanyag is*, 1735-től, az egyházkerület kialakulásától kezdve. Itt vannak az egyházkerületi közgyűlések jegyzőkönyvei s az egyházlátogatási jegyzőkönyvek és számadáskönyvek 1767-től, továbbá a kerület különböző bizottságainak jegyzőkönyvei. Ezt az állományt nagymértékben kiegészítik a kerülethez tartozó egyházmegyék 1596-tól összegyűjtött iratai. Ezek elsősorban egyház- és iskolalátogatási, egyházmegyei közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvek, továbbá az egyházmegyékhez tartozó gyülekezetek ügyeivel kapcsolatos iratok, költségvetések, számadások, vagyonleltárak, díjlevelek, választói névjegyzékek, különféle statisztikai kimutatások. Ezzel együtt természetesen tartalmazza a levéltár az egyházkerülethez tartozó gyülekezetek, egyházközségek lelkészi és iskolai irattári anyagát is. Ez utóbbiak közül pl. a szikszói anyag évköre 1622-vel kezdődik.

Nagy részt képvisel a levéltár állományában a polgári társadalommal kapcsolatos iratanyag is. Az iskola vezetői ugyanis gondot fordítottak az egyes emberek, történeti személyiségek, családok életével, működésével kapcsolatos iratanyagok, családtörténeti levéltárak begyűjtésére és megőrzésére is. Ezek közül fontosabb a Dókus-Barkóczy levéltárnak, a golopi Vay-levéltárnak, a Fáy-gyűjteménynek stb. az anyaga. Kiegészíti ezt sok céhirat, közép- és újkori oklevél. Itt található továbbá Sárospatak Mezőváros és Közbirtokosság 1567–1910-ig keletkezett s főleg gazdasági vonatkozású, továbbá a Sárospataki Vöröskereszt 1899–1939 közötti iratanyaga is.

A levéltár legrégibb okmánya egy függőpecsétes latin nyelvű adománylevél 1294-ből. Rendkívül értékesek a mohácsi vész előtti időből származó ingatlan ügyekre vonatkozó oklevelek, továbbá a Rákócziak korára és a 18–19. századra vonatkozó történeti iratok is.

Az elmondottak azt igazolják, hogy a levéltárban nagy értékű nemzeti kincs, történeti forrásanyag gyűlt össze. A gyűjtemény gazdag anyagával kapcsolódik a táj, az ország tudományos vérkeringésébe, s nagy lehetőséget biztosít a tudományos kutatás, általában a múltat faggató kutatók számára. Sok értékes anyagot, fontos adalékot találnak itt – főleg erre a tájra vonatkozóan, de szélesebb körűen is – az egyházi, társadalmi és gazdasági élet fejlődését, a művelődést, a nevelés és oktatás alakulását vizsgáló, elemző kutatók, művészettörténeti, néprajzi s honismereti szakemberek. E levéltári források vallomásai hatékonyan segítik a tudományos kutatást. A gyűjtemény anyagát sokan, főleg kutatók használják fel munkájukban, s jutnak el ennek elemzésével megalapozottabb és kellően indokolt általánosításhoz, megállapításhoz. Nagymértékben megkönnyíti a kutatást az, hogy „e nemzeti érdekű levéltár” páratlan értékű gyűjteménye jól feltárt, rendezett s könnyen kutatható.

7. A „pataki szellem”

Sárospataknak egyik jellegzetes s fontos művelődéstörténeti értéke, sajátos kincse a „szelleme”. A magyar nyelv értelmező szótára szerint „a szellem az emberek egy csoportjának magatartását meghatározó elvek, gondolkodás- és érzésszellemi sajátosságok összessége”.⁶⁴ *A pataki szellem, szellemiség tehát olyan egységes felfogás, gondolkodás- és szemléletmód, amely nagymértékben jellemzi és irányítja általában a patakiakat, ezzel együtt a pataki iskolákban tanult öregdiákok életét, magatartását, tevékenységét.* Ez a szellem jelentős szerepet töltött be – és tölt be ma is – a település általános hatásrendszerében, ezen belül művelődési kisugárzásában. Természetesen minden településnek van bizonyos szellemisége, de a „genius loci” nem fejlődik ki és nem érvényesül, nem hat mindenütt azonos mértékben s eredményességgel. Sárospatak e tekintetben is szerencsés város volt! Itt a táj, a hely, a történelmi fejlődés, az adódó helyzetek, a sajátos körülmények évszázadok alatt különös szellemi arculatot alakítottak ki, amely a különböző korokban – a településen élő vagy ahhoz kötődő emberek, a város tevékenységét befolyásoló események s az elért eredmények hatására – bővült, színeződött, árnyalódott ugyan, de a lényegét illetően megmaradt, tovább élt, mélyült, erősödött.

Erről a pataki szellemről a múltban is, ma is sokszor esik szó. Különösen gyakran hivatkoznak rá a város volt tanulói, az öregdiákok, akik egymással találkozáskor, négy szemközt, kisebb közösségekben, „baráti körökben”, a szokásos öregdiák-találkozókon egyaránt gyakran tesznek hitet meglétéről, meg(át)jéléséről s hatásának érvényesüléséről. *A pataki diákok és sok más ember szemében ez a szellem – „fogalom”, sokrétű eszme, nagy összetartó erő,* melynek lényegét éppen sokszínűsége miatt röviden meghatározni alig lehet. S mivel ez a szellem áthatja a település lakói nagy részének életét, jelen van a pataki tevékenységben, hatásokban, s így folyamatosan, következetesen érvényesül a város művelődési hatásrendszerében, ezért szerepéről, megvalósulásáról, a későbbi fejezetekben, a pataki művelődési hatások ismertetése, elemzése során – még ha nem is történik rá konkrét hivatkozás – sokszor s részletesen lesz szó. Ezek miatt itt nem is törekszünk a fogalom pontos, mélyreható meghatározására, hanem tartalmának néhány lényegesebb jegyére, értékesebb vonására hívjuk csak fel a figyelmet.

A pataki lélek sajátossága a diák- és tanártípusban ölt testet. Patakon ugyanis fontos elv volt, hogy a nevelés: viszonyban élés, a nevelő és diák szoros kapcsolata, viszonya, melyben mindkét fél hangsúlyos. Itt a város kicsiny volta, a nevelői módszerek, közvetlensége, melegsége, a fenti igazság ösztönös sejtése vagy tudatos látása s a hagyomány talaja jobban, mint másutt, teret adott ennek a szoros viszonynak, az igazi nevelésnek. Ezért is lehetett Patakon „széles gyakorlótere az autonómiának, ami a vezetni és

szolgálni tudó szellem repítőfészeke, a demokrácia iskolája”.⁶⁵ S mindez fontos ösztönzője, meghatározója a pataki szellem alakulásának.

A pataki szellem egyik szép és nagyon kifejező megfogalmazása 1860-ból való. Amikor a kollégium jubileumi ünnepségét tartották, az ország különböző területeiről ide zarándokoló nagy tömeget az iskola nemzeti színekkel átvilágított címere alatt, a főbejárat fölött – bizonyára Erdélyi János megfogalmazásában – a következő önjellemzés, vallomás fogadta:

„Három fáklyám ég:
Hit, haza, emberiség”.

Ez a találó felirat a lényegét kiemelve, röviden összefoglalta a pataki iskola múltját, történetét, de ugyanakkor vallomás is volt a kollégium akkori jelenének, tevékenységének igazi értelméről, fő törekvéseiről s ezzel együtt elkötelezés is a magasztos feladatok további, jövőbeli szolgálata, megvalósítása mellett. Ez a tömör összefoglalás éles fényvel világítja meg azokat a tartalmi jegyeket, amelyek a pataki szellem lényegét jelentik. Ebből eredeztethetőek tulajdonképpen mindazok a jellegzetes vonások, történések, események, cselekmények, amelyekben ez a szellem realizálódik.

Fontos vonása ennek a szellemnek a magasfokú progresszív társadalmi tudat és felelősség. Következik ez a meginduló hazai reformáció lényegéből, törekvéseiből. Ennek a véleménynek ad hangot Barcza József, aki szerint „a magyarországi reformáció a társadalmi és politikai felelősségtudat és felelősségvállalás jegyében indult gyors térhódításnak Mohács után. Reformátoraink úgy keresték a maguk számára – Luther szavával – „a kegyelmes Istent«, hogy Őt az ország számára is megtalálják”.⁶⁶ S ennek a közösségi nemzeti felelősségnek a vállalása, megvállása, érvényesítése, „megélése” a reformáció vallásában, követőiben később is megmaradt, s a protestáns felfogásnak, törekvésnek, művelődésnek mindig sajátos vonása volt. A pataki szellem ennek a valláserkölcznek a talaján fejlődött ki. A kollégium megőrizte a reformáció biblikus örökségét s a református vallás puritán erkölcsének érvényesítésével e szellemi hagyaték örököséivé, küldetéses tudatú emberekké, a magyar kultúra hasznos és tevékeny munkásaivá formálta, a kisebb-nagyobb közösségek, az iskolaközösség, a magyar nép, a magyar nemzet és haza, az egyház és haladás szolgálatára nevelte és készítette fel tanítványait.

Ezt a sajátos jegyet, a patakiságnak ezt a jellemző követelményét hangoztatta a fentebb említett 1860-as nagy ünnepség ighirdetése is, amely az alábbi választott alapigéjével együtt „megragadta a közfigyelmet”, kifejezte, meghatározta az egész ünnepség légkörét: „Jézus pedig előszólván őket, mondja: tudjátok, hogy a pogányoknak fejedelmek uralkodnak azokon, és akik hatalmasok, hatalmaskodnak azokon. De nem úgy leszen tiköztetek, hanem aki köztetek nagy akar lenni, legyen ti szol-

gátok. És valaki tiköztetek akar első lenni, legyen ti szolgátok”.⁶⁷ Ebből a szellemből árad a hit és szabadabb gondolkodás bátorsága, az ember megbecsülése, szeretete. Fontos megnyilvánulása továbbá a nemzet fennmaradásáért, alkotmányos jogaiért, függetlenségéért, az embert megillető szabad vallásgyakorlatért való bátor kiállás. *E társadalmi felelősség alakulására nagy hatással volt a Rákócziak példája s nagymértékben erősítette a kollégium nevelési eljárása.* A diákok részvétele az iskolai feladatok megoldásában, a kapott nevelési-tanítási-szervezési megbízatásuk, tevékenységük segítette, hogy a mások iránti felelősség, a „használni akarás” szokásukká váljék.

Az egymásért, a közösségért, a társadalomért érzett felelősség erősítésére más tényezők is hatottak. Az iskola a társadalomban benne élt, annak szerves része volt. Nevelésében a társadalom hatása mindig érzékelhető volt, érvényesült. A régi pataki diákvilágnak ezért az akkori társadalmi rendszer „velejárójaként” megvoltak a maga feudális formái, kötöttségei is. Ennek megfelelően a diáktársadalom akkor három rétegből tevődött össze: úrfiakból, közrendűekből és inas- vagy szolgadiákokból.⁶⁸ Az előkelő főnemesi családok saját gyermekeik mellé két jól tanuló szegény diákot fogadtak: egy nagyobb diákot, aki irányította az úrfi életét, segítette a tanulását és nevelte, továbbá egy kisebb diákot, aki kiszolgált az úrfit és a nevelőjét. A család a nevelőtől kellő szigort, az inasdiáktól pedig ösztönző, példamutató szorgalmat kívánt meg a tanulásban is. Egy-egy taníttató család így saját gyermeke mellett két szegény diák tanulási lehetőségét is biztosította. Ugyanakkor a két szegény diákban ez az anyagi függőség nem szolgalelkűséget váltott ki, hanem – mivel munkájukkal biztosítani tudták saját maguk továbbtanulását, sőt szellemi vezetőkké vagy példakékké is lehettek, lettek – önbecsülést, öntudatot, megfelelő önállósodást eredményezett, s erős felelősségérzést fejlesztett ki.⁶⁹

A kisnemes-, polgár- és hivatalnokcsaládokból származó közrendű diákok, a zacskós, batus, vagy tarisznyás diákok magukkal hozták Patakra az ennivalót. Többen összefogva béreltek szobát („kamrát”), s a „gárdában” magukra és egymásra utaltan kis közösségekben éltek. A közösen biztosított nyersanyagból a természetbeniek fejében a háziasszony főzött számukra. A tanulók maguk vásárolták meg a tűzifát és a petróleumot, s a takarítás, fűtés, a diákok ruháinak és csizmáinak rendben tartása a szolgadiák feladata volt. Ők gondoskodtak a vízről stb. is. S mindez a munka lehetővé tette számukra a tanulást, a továbbtanulást, a felemelkedést. *S ebben az együttélésben erős közösségi szellem, felelősség érvényesült.* Nem engedték, engedhették meg egymásnak a visszaélést, pazarlást, felelőtlen-séget, hiszen ez sértette volna a többiek, az egész közösség érdekeit. Ennek megfelelően vigyáztak egymásra, igényesek, és igazságosak voltak, megtanulták az anyagiak beosztását. S ezeknek a kisebb közösségeknek a nevelő hatása azért érvényesülhetett fokozott mértékben, mert a sok évi együtt-

élés során kialakult bennük az összetartozás és egymásrautaltság tudata, s ez egészséges közszellemet, közösségi felelősséget fejlesztett ki.

A kollégiumi nevelő hatás az iskolán kívüli életbe is elkísérte a diákokat. A tanulók mint az iskola küldöttei, sokszor távoztak el Patakról szuplikációba, legációba, mendikációba. Szünidőre is sokszor mentek haza, tanulmányaik befejeztével pedig végleg búcsút mondtak Pataknak. Az igazgató, a tanárok minden eltávozáskor következetesen lelkükre kötötték: soha ne feledjék, hogy a pataki kollégium diákjai, tanítványai, s mindig, mindenütt „pataki diákokhoz méltóan” viselkedjenek. S a diákok e követelmények érvényesítését szívügyüknek tekintették. Egymás iskolai és iskolán kívüli életét figyelemmel kísérték, számon kérték, s a pataki mivoltuknak ellentmondó magatartást elítélték, megtorolták. Ezért is alakulhatott ki Patakon igazi közösség a diákok között.

A fentiekén túl is sok más módon kereste a kollégium a társadalmi felelősség alakításának lehetőségeit, hatásos eszközeit. Egyik ilyen sikeres módja volt ennek a Kövy Sándor tanársága idején kibontakozott jogásznevelési eljárás. Kövy 1793-tól 1829-ig a hazai jog elméletét tanította Sárospatakon. Az életre nevelés, a társadalmi felelősség erősítése, hatékonyságának fokozása céljából a hazai jogi ismereteket a gyakorlatban is igyekezett elsajátíttatni. Abban az időben, amikor a bécsi abszolutizmus nem engedte összegyűlni a diétát, az országgyűlést, *a tanítványokból jelképes vármegyei szervezetet, királyi táblát* választatott. A diákok igyekeztek megélni az ország alkotmányos és a megye politikai életét: megyei bírósági, országgyűlési tárgyalásokat tartottak, s jogilag kellően megalapozott beszédekkel, egymást cáfoló érvelésekkel védték a reformokat. Ennek megfelelően már az iskolában gyakorolták a különböző megyei tisztségviselők és küldöttek szerepét, elsajátították a törvénykezési eljárást, megszokták a politikai feladatmegoldásokat. A jelképes megyét a Sárospatak melletti Páncél hegyről nevezték el. Már maga az elnevezés is politikai állásfoglalás volt. Erről a hegyről ágyúzták ugyanis annak idején a labancok a Rákóczi-várat, ezeken a gyűléseken pedig a „kuruc szellemű ifjúság ágyúzott ékes szavakkal és erős érvekkel a labancok ellen”.⁷⁰ S Páncél vármegye nevelő hatását nagymértékben biztosította, növelte, hogy „egyszerre volt az igazgatási, jogi és politikai munka tanulóköre, pezsgő vitaklub és valódi társadalmi szervezet”.⁷¹

Természetes, hogy a császári besúgók figyelemmel kísérték a diákok tevékenységét, s amikor az egyik megyei gyűlésen az ifjúság az újoncozást is megtagadta, a helytartótanács 1823-ban betiltotta a jelképes vármegye működését. 1832-ben Szemere Bertalan kezdeményezésére, ösztönzésére azonban újra megindult a gyakorlati képzésnek ez a formája: megszervezték Nándor vármegye és királyi tábla munkáját. Országgyűlést is tartottak, s ezen éppúgy megtárgyalták a diéta, az országgyűlés dolgait, témáit, mint a képviselők Pozsonyban. Ennek a mozgalomnak a célját, törekvéseit

egyébként rendkívül kifejezően jellemzete a jelképes vármegye pecsétje is. Ezen egy vár látszott, melynek omladozó falát a fiatalok kezükkel támogatják, s melynek tornyán zászló leng. A vár fölött ez volt olvasható: „Dőlni ne hagy!” A vár alatt pedig ez: „Munka és egyetértés kell”. A pecsét alján toll és buzogány volt látható.⁷² Ez a pecsét is bizonyítja, hogy a pataki ifjúság a „vár”, a haza, a nemzet, az alkotmány, a reform stb. védelmére készült, s feladatát erős összefogással, egyetértéssel, aktív munkával, szerep- és részvállalással kívánta teljesíteni.

Lényegét, jellegzetes jegyeit kutatva, s az iskolára vonatkoztatva a pataki szellemnek négy jegyét emeli ki Jánosi Ferenc öregdiák. Szerinte a kollégium nagy hatását az tette lehetővé, illetve az biztosította, hogy tanítványaival az iskola mindig a szellemet láttatta: *„a pataki kollégium élete századokon át négy örök vonást hordoz: magyarságot, református hitet, a faluval való kapcsolatot és ha lassú is, de céltudatos elébe menetelést minden igaz szellemi tavasznak.* Ezt a négy örök vonást mutatja az Alma Mater alapítása, üldöztetésekben és bujdosásokon át vezető életútja, ezt hordozza patrónusainak, professzorainak és tanítványainak serege, a benne folyó nevelői munka, a jellegzetes diákélet, a falai közt kivirágzó szellemi tevékenység és irodalmi törekvés”.⁷³

Rózsai Tivadar saját életének, nevelkedésének tapasztalatai alapján elemzi a fejlődő pataki szellem fontosabb jegyeit, alakulásának, érvényesülésének főbb tényezőit. Szerinte meghatározza ezt a szellemet a *kollégium erős asszimiláló képessége*. Aki belekóstolt ebbe a „lenyűgöző” légkörbe, nem tudott szabadulni annak hatása alól, nem tudta feladni pataki voltát. Ezzel együtt fontos jellemzőjének tartja a *jövővel való lépéstartást*. A pataki diák előre igyekezett jól felkészülni a későbbi feladatok megoldására. A tanár és diák közötti közös munkát is az a törekvés hatotta át, hogy egyidejűségben éljenek a tudomány, a teológia, a nyugati művelődés fejlődésével. Szerepe volt szerinte a pataki szellemiség alakulásában a *társadalmi tényezőknek*, melyek hatásában nagymértékben érvényesültek a *puritanizmus* eszméi. Ennek megfelelően az osztályok munkájában, a tanárok és diákok felfogásában egyaránt az életkor és tudás számított tekintélyformáló erőnek. E hatás eredményeként a kollégiumi „ifjúsági gyülekezet” sokféle módon végezte az evangéliumi szolgálatot. Itt olyan életelv alakult ki és érvényesült, amely megbecsülte a lelkiismeretes munkát, és amely az egyházi életet nem választotta el a keresztyén ember világ szerint való tevékenységétől, mert az a meggyőződés uralkodott, hogy mindegyik, illetve minden – Isten dicsőségére történik. A pataki szellem Rózsai szerint nemcsak asszimilált, hanem *együtt is tartott*, s ez az együtt-tartás a közösségi fegyelem gyakorlásában valósult meg, amelynek az is célja volt, hogy a közösségbe beleszerkesztődjék mindenki, aki oda tartozik.⁷⁴

Szerves része a pataki szellemnek – a fentiek szerint is – a *nyitottság*, amely sokféleképpen érvényesült a város életében. A vár nyitott volt a

nemzeti lét kérdései iránt, s hosszú időn át bástyája volt a magyar függetlenségnek, a haza és vallás szabadságának. A kollégium nyitott volt a társadalmi élet problémái iránt, a fejlődést előrevívő, a társadalmi haladást, a népi felemelkedést segítő eszmék iránt, fogékony a tudományos eredményekre, s az irodalom új irányzataira. Ez a nyitottság kizárta az újtól való félelmet, a konzervativizmus egyeduralmát, s nem ismerte az önteltséget, az egocentrizmust. Ez a nyitottság azonban nemcsak befogadást jelentett, hanem törekvést is arra, hogy segítse az új kialakulását, befolyásolja, alakítsa a fejlődést. Révész Imre tiszántúli egyházkerületi püspök a pataki és debreceni szellemet összehasonlítva találóan állapítja meg, hogy a pataki diák elébe megy a tavasznak, a debreceni pedig kipipál az ablakon, és megvárja, amíg a tavasz érkezik el hozzá. A pataki kollégiumnak a magyar nevelésügy szolgálatában betöltött szerepét vizsgálva Harsányi István is ezt a nyitottságot emeli ki. Szerinte „a pataki diák nem marad sokáig egy helyben. Élménye volt, megpihent, feláll, megy tovább. Megy oda, arrafelé, ahonnan a kor eszméit, mozgató erőinek morajlását jobban hallhatja. A pataki diák a jövő elé megy. Egy kicsit maga csinálja a jövőt. A pataki szellem nem vár addig, míg ajtaján kopogtatnak az új gondolatok: A reformáció, a korszakos irodalmi ébredés, a nyelvújítás, a magyar nyelvi mozgalom, az új didaktikai módszerek, a korszerű nevelési áramlatok. A pataki szellem elébük megy, első kézből szerzi be az eredményeket, vagy ösztönösen ráérez a társadalom, a nevelés csírázó gondolataira”.⁷⁵

A nyitottsággal együtt fontos jellemzője, forrása ennek a szellemnek „a századok által megszentelt örökség”, az élő és éltető hagyomány, tradíció. „A pataki iskolának becses hagyományai vannak – írja Horváth Cyrill – melyekhez foghatókkal kevés iskola rendelkezik ebben az országban: Erős magyarság-, és szabadságszeretet, a meggyőződéshez való szeghetetlen ragaszkodás, mely harcol, bújdosik, szenved, de nem enged és utoljára is győzelmet arat; hála és lelkesedés a nevelő „alma mater” iránt, lobogó lelkesedés ennek dicsőségéért, büszkeség és önérzet, amely nagyra tartja, hogy valaki a pataki iskolának lehet a növendéke; ... továbbá: többek közt az erkölcsösségnek ama puritán tisztasága, melynek a magyar nemzet megújulásában oly dicső rész jutott; a mintaképek sokasága, kik ezek között a falak között vetették meg nagyságuk alapját, vagy éppen innen osztották a világba lelköknek fényét. Mennyi emberé, akik egy-egy emberöltővel megelőzik korukat, kimagaslanak századok fölött és kortársaik élén küzdenek akár a szabadságért és hitért, akár a haladásért. Mert ez az iskola a haladás iskolája volt, és mikor naggyá lett, a haladás szelleme, mondjuk a haladás hagyománya által vált naggyá”.⁷⁶

Barcza József öregdiák értékelése szerint a pataki hagyománytisztelet és -szeretet magában hordozza a történelem, a múlt és jövő iránti érzékenységet, s megóv a múlt elfogult magasztalásától és a jövő álmainak, vonzásai-

nak kritikátlan elfogadásától, a minden irányban áldozatul eséstől. A pataki tradíció nem merev hagyománymegőrzést jelent, a hagyományok eredeti formája szerint, hanem „A bennük rejlő impulzív erővel élt a mában, arccal a jövő felé. Múltja szerint asszimilált és múltja szellemében asszimilálódott. Tág perspektívájával éberén figyelte mindazt, ami számára új vagy idegen. Mindent átültetett, ami talaján meg tudott foganni – a lényénél fogva idegen pedig elhervadt, vagy elment. Kívülről nem lehetett rákényszeríteni az újat, azt mindig önmaga termelte ki önmaga számára”.⁷⁷

A nemzet, a magyarság, a nép szolgálatára, az evangéliumi hit és kegyesség élésére törekvés, az egymásért, a környezetért, a kisebb és nagyobb közösségekért, az iskoláért és Sárospatakért vállalt felelősség és annak ösztönző ereje, hatása, a „szerénységben és serénységben” is megnyilvánuló puritán erkölcs, a hagyománytisztelet és a jövő iránti érzékenység, a fejlődés és haladás segítése, a becsületes munkavégzés, a tiszta emberség és az igazi emberi helytállás, a küldetéstudatos magatartás, a használni akarás, az asszimilálódás és az összetartás mellett sok egyéb értékes vonása van a pataki szellemnek. Úgy gondolom azonban, hogy további jegyek felsorolására, ismertetésére már nincs szükség. Annak igazolására ugyanis, hogy valóban létezik egy sajátos tartalmú, sajátos tendenciájú pataki szellem, a fentiek is elegendő bizonyítékul szolgálnak. Ezen túlmenően igazolják ezt a pataki művelődési hatásrendszer következő elemzései, megállapításai is.

IV. SÁROSPATAK MŰVELŐDÉSI HATÁRSZERÉNEK FŐBB VONÁSAI

1. A pataki művelődés általános feltételei

A művelődés megvalósulásában, a műveltség alakításában és terjesztésében több tényező játszik szerepet. Ezek között rendkívül fontos, évszázadokon át kizárólagos hatású volt az egyház tevékenysége. Sokáig az egyház volt a kultúra egyetlen letéteményese, irányítója és szervezője. Nemcsak az iskola tartozott hozzá, hanem végezte a művelődéssel kapcsolatos sajátos állami és társadalmi feladatokat is. Papok voltak az iskolai munka felelősei és a hatalmi szervek írástudó kiszolgálói, szakemberei. Jelentős volt a különböző szerzetes rendek közművelődési szolgálata is. Ez a művelődés sokáig latin nyelvű volt, és csak kevés emberre hatott. E tekintetben döntő változást hozott a *reformáció*. A kezdetben megindított több protestáns iskola – így a pataki is – általában a korábbi katolikus plébániai iskola munkáját folytatta tovább, csak megváltozott hitbeli felfogással. Ennek megfelelően ezek az iskolák megőrizték a régiek jó, előremutató hagyományait, eljárásait, szokásait, s ezzel együtt tervszerűen tovább is adták a kialakított, létrehozott újat. Így a török hódoltság előtti katolikus szellemi műveltség a reformáció után kiegészült a protestáns egyházi vonásokkal s megerősödött nemzeti jellege.

S mivel a reformáció több szempontból is rendkívüli hatással volt a magyar nemzeti művelődésre és ezen belül Sárospatak művelődési szerepének alakulására is, a mélyebb összefüggések érzékeltetése, a „pataki”-val fémjelzett kollégiumi művelődési törekvés és hatás lényegének könnyebb megértése, világosabb látása céljából utalok röviden e hatás eszméire, a reformáció fontosabb törekvéseinek érvényesülésére, művelődési kisugárzására.

A reformáció „úgy tekintett a világra, mint Isten dicsőségének színterére, melyben az ember arra hívatott, hogy hálaadással éljen Isten adományai-val, vállalja Isten által elrendelt sorsát és feladatait, s szövetséges társként vállaljon felelősséget mindenért, ami rábízott”.⁷⁸ A küldetésstudattal, a szolgálatvállalással együtt alapvető fontos tanítása a reformációnak, hogy az ember egyedül hit által nyerheti el az üdvösségét, s hitének és cselekedeteinek, életének egyedüli zsinórmértéke a biblia, amelyből a kijelentés által

Isten lelke szól az emberhez. A reformáció így felfedezte s minden keresztyén vallásos ember „szent könyvévé” tette a bibliát. *Arra törekedett, hogy az egyes emberhez közel vigye a vallást,* hogy mindenki megértse az egyházi szertartást, közvetítés nélkül, egyénileg tudjon kapcsolatot teremteni Istennel, egyénileg tudja olvasni a bibliát.

E törekvés megvalósításának két fontos feltétele volt: *le kellett fordítani és kinyomtatni a bibliát, továbbá az embereket, a népet meg kellett tanítani olvasni.* Az egyháznak ebben a szolgálatában összefonódott a hit és a tanítás, az egyház és a könyvnyomda, a templom és az iskola. Azért, hogy az egyháztagokat elláthassák vallásos könyvekkel, olvasnivalókkal, könyvnyomdákat létesítettek és működtettek. *Megindultak a bibliafordítások és -kiadások,* s 1590-ben Károli Gáspár fordításában Vizsolyban megjelent magyar nyelven a teljes biblia. Az egyházi célokon, a hitélet erősítésén túl nagy érdeme a bibliafordításnak többek között az is, hogy benne összegeződtek a magyar nyelv addigi fejlődésének eredményei és lehetővé vált annak továbbfejlődése: Károli ugyanis felhasználta, alkalmazta, rögzítette és közhasználatúvá tette azokat. Ezzel együtt napvilágot láttak és közkinccsé lettek a magyar nyelvű énekeskönyvek is. *Nagy erővel folytatták a népiskolák szervezését,* s így rövid idő alatt megsokszorozódott az iskolák száma. A 16. században 168 iskola volt az országban, s ebből 134-et a protestánsok hoztak létre.⁷⁹ S mindez nagy jelentőségű és hatású tevékenység volt. A nagyszámú népiskola és a néhány főiskola, kollégium a velük kapcsolatos nyomdával, nagymértékben hozzájárult a magyar nemzeti műveltség kialakításához. Ennek eredményeként a következő évszázadban emelkedett a nép széles rétegeinek kulturális színvonala, megszületett egy művelt, literátus világi réteg. Harsányi István fogalmazása szerint „az elemi oktatás általánosítása és a népiskola megteremtése a reformáció legnagyobb jelentőségű reformja a magyar nemzeti művelődés történetében”.⁸⁰

A népiskola megteremtésével, az elemi oktatás általánosabbá fejlesztésével, a magyar nyelvű istentisztelet, vallási szertartás bevezetésével, a nemzeti nyelven történő igehirdetés megindításával, számos magyar nyelvű – főleg vallásos – könyv megjelentetésével, a biblia magyar nyelven történő olvasásának lehetővé tételével *a reformáció megindította a tömegek művelődését, lerakta és tovább építette a nemzeti (magyar) közművelődés alapjait. A biblia a „könyvek könyve”, igazi „népkönyv” lett,* s nagy olvasottsága következtében igéi, velős mondásai éltek a nép ajkán, a köznapi beszédben is. Köpeczi Béla megállapítása szerint Károli nyelve hatott az egyházi és világi kultúrára, az irodalomra, hagyományt teremtett és „a biblia a magyar nyelvi kultúra egyik remeke”, „a magyar önismeret és történetnyszemlélet formálásának egyik fontos eleme”⁸¹ lett.

Fentiekkel együtt nagy hatása volt a bibliának a magyarságtudat erősítésére is. Szilágyi Ferenc szerint a török hódoltság korában „világi hatalomnál erősebben fogta egybe a Logosz – az örökkévaló Ige – könyve a

három részre szakadt magyarságot, egységes, közös szójétésű nyelvet adván ajkukra, így is erősítvén szellemi, lelki egybetartozásukat a lélekként lebbenő, s mégis elpusztíthatatlan anyanyelv időtlen igéivel”.⁸²

Mindezek alapján érthető az a megfogalmazás, hogy a biblia a református egyház nagy és mélyre ható ajándéka a magyar közművelődésnek, a magyarságnak. S a vizsolyi bibliának nagy szerepe volt abban is, hogy a magyar köznyelv a sárospataki környéki nyelvjárásból alakult ki. Így vált a protestáns egyházi kultúra a magyar nemzeti kultúra alkotó részévé.

A protestantizmusnak a hatása azonban ennél mélyebb, sokrétűbb, szélesebb körű: *a társadalom általános fejlődése szempontjából is jelentős.* Ezzel kapcsolatban a fentiekén túl csak egyetlen történeti tényre, fontos hatásra hívom fel a figyelmet. A magyar népet első ízben a kálvinizmus tanította meg a demokráciára azzal, hogy bevezette a presbiteri egyházi kormányzást, amelyben a jobbagynak és a nemesnek egyenlő szavazati joga volt. Ezért is fogalmazódott meg az a megállapítás, hogy a demokrácia igazában „szekularizált protestantizmus”.

Mindez azt mutatja, hogy *a református egyház széles körű társadalmi felelősséget vállalt, a nép egyháza volt, az egyház nyelvivé a nép nyelvét, a nemzeti nyelvet tette, s ennek kiművelésére nagy gondot fordított. Az egyház összeforrt a nemzeti étellel, a demokratikus fejlődéssel s puritán erkölcsöt, szabadabb gondolkodást alakított ki. Ez a szellem kedvezett az iskolai művelődésnek, a tudomány fejlődésének.* Ezzel együtt a reformáció szelleme, munkája *döntő jelentőségű volt a magyar nyelv fejlődésére, hivatalos használatának bevezetésére is. Törekvése, áldozatos tevékenysége tette első-sorban lehetővé, hogy a hazai közművelődés nyelve a magyar nyelv lett. S e küzdelemben, nevelőmunkában a magyar nemzeti gondolkodás is nagy fejlődésnek indult.* Az elmondottak azt bizonyítják, hogy az egyház az evangéliumi hit és kegyesség élésére, érvényesítésére törekvéssel, neveléssel fontos kulturális, történelmi és nemzeti értékek hordozója lett.

Természetes, hogy az egyház befolyása – az általános fejlődésnek megfelelően – Sárospatak művelődésének, művelődési hatásrendszerének alakulásában is érvényesült. A különböző pataki felekezeti közösségek részei voltak az országos nagy egyházi közösségeknek, s részt vettek az egyházak által vállalt és végzett tevékenységekben, így a művelődési feladatok megoldásában is. Az első időkben, a 16. század első évtizedeiig a katolikus egyház irányította Sárospatak művelődését. A reformáció elfogadása után a kialakult református egyház hatása lett a meghatározó. S mivel a középkori katolikus plébániai iskola munkája Sárospatakon magas színvonalú volt, ennél fogva a reformált egyház már fejlett iskolakultúrára építhetett és épített. S a továbbfejlődő református kollégium részben patrónusai segítségével, részben pedig jó munkája révén egy nagyobb terület művelődési centruma lett, de hatása ennél távolabbra, az ország más részeire is kiterjedt.

A pataki kollégium munkáját, szoros kapcsolatuk, nagy összefonódásuk következtében elsősorban a református egyház szelleme és törekvése határozta meg. A kollégium vezetői arra törekedtek, hogy a református egyház tanítását érvényesítve az iskolának lehetőleg olyan elkötelezett, küldetéstudattal bíró tanárai legyenek, akiknek képzettsége, szorgalma és lelkesedése a tanulókat is magával ragadja, akik nagy odaadással, következetességgel szolgálják egyházi és nemzeti közösségüket, népüket, s akiknek magatartásától idegen az önzés, elbizakodottság, a büszkeség, önteltség, a felsőbbrendűségi érzés. Ennek eredményeként a tudatosan vállalt feladatok sajátos megoldása, s a magyarságért, a nemzeti szabadságért, a vallásszabadságért érzett felelősség érvényesülése következtében a város művelődési hatása sokrétűbb lett, és szélesebb körű hatásrendszer kialakulását eredményezte.

Az is megállapítható azonban, hogy a pataki művelődés további alakulásában megfigyelhető a többi felekezet, különösen a római katolikus egyház hatása is. Az egyházak általános törekvései s konkrét egyéni vonásai, pataki sajátosságai egyaránt beépültek a város, a vár és kollégium tevékenységébe. Ennek megfelelően a pataki művelődés eredményeiben, hatásának kiteljesedésében fontos szerepük van az egyházaknak. Mivel az egyházak általános művelődési szerepének ismertetése megtalálható a szakirodalomban, a felekezetek sajátos pataki kultúrtörekvései, általánostól eltérő vonásai pedig érzékelhetőek a város, a vár és az iskola-kollégium művelődési tevékenységében, kulturális hatásában, a pataki egyházak ilyen irányú munkájával, szerepével kiemelten, külön nem foglalkozunk. Nem kerül sor a felekezetek művelődési tevékenységének külön-külön elemzésére azért sem, mert e hatásuk elsősorban alsófokú iskolájuk tevékenységében érvényesül és főleg magára a településre terjed ki, továbbá szélesebb körű szerepükre vonatkozóan megfelelő források alig állnak rendelkezésre.

Sárospatakon az általános műveltség terjesztésében – mint láttuk – nagy szerepet játszott előbb a városi plébániai iskola, majd pedig a kollégium. Mivel azonban a megfelelő források, adatok főleg az utóbbira vonatkozóan állnak rendelkezésre, elemzésünkben elsősorban ennek hatását vizsgáljuk. Úgy gondoljuk, hogy így is reális, színes, sokrétű kép adható, rajzolható a pataki művelődésről. *A kollégium tevékenysége* ugyanis sok évszázadon át folyamatosan, s széleskörűen érvényesült, ezért *a pataki művelődés és hatása alakulásában meghatározó jelentőségű* volt. Ugyanakkor a kollégium munkájába beletartozónak tartjuk egyrészt a tanítóképző tevékenységét, még ha 1869–1929 között, tehát 60 éven át, továbbá 1950-től a kollégiumtól függetlenül, állami jelleggel működött is, másrészt pedig az 1952-ben államosított gimnázium munkáját, hiszen az előzőleg kialakult kollégiumi pedagógiai törekvések és hatások ezeknek az utódintézményeknek a nevelésében is szerepet kaptak. Nem foglalkozom külön az elemi

népiskolák, a polgári iskola és az általános iskolák művelődési hatásának elemzésével. Ezek ugyanis elsősorban a település, illetve a szűkebb környezet számára közvetítettek alacsonyabb szintű műveltséget, képzettséget. Tevékenységük a mindennapi életben felhasználható, nélkülözhetetlen alapismeretek és készségek elsajátíttatására, a magasabb képzettség előfeltételeinek kialakítására irányult. Tanítványaiknak esetleges későbbi szélesebb körű művelődési hatása a középiskola, főleg a tanítóképző és gimnázium közvetítésével, továbbá a különféle felsőfokú oktatási intézmények munkájával nyert hatékonyabb megalapozást.

Különös jellegzetessége miatt *a pataki művelődésnek és hatásának alakulásában az egyház és iskola mellett fontos volt a vár és a település tevékenysége*. Ezért ezek hatásáról külön-külön is szólunk. Az iskola, a vár és város hatása azonban nagymértékben összefonódott. Egy-egy hatás érvényesítésében talán fontosabb szerepet kapott a három közül valamelyik, de a hatás „pataki” kialakulása, érvényesülése nem képzelhető el a másik kettő közrejátszása nélkül. Nemcsak a város és vár biztosította, biztosítja az iskolai működés kereteit, befolyásolja tartalmi vonásait, művelődési hatásának érvényesülését, hanem az iskola is segíti a város sajátos arculatának, szerepének vállalását. Az egyes tényezők hatásrendszerének szétválasztása, külön-külön vizsgálása mégis indokolt, mert ezáltal válik lehetővé a sokrétűbb és mélyebb elemzés.

2. Az iskola művelődési hatása

Célkitűzésénél, jellegénél, tevékenységénél, eredményeinél fogva a legnagyobb szerepet játszik a művelődés történetében a szellemi vár, az iskola. Az általánosan hangoztatott megállapítás, hogy a történelmi nevelési intézmények jelentősen gazdagították, befolyásolták a magyar fejlődést, a pataki iskolára is érvényes. *A kollégium tevékenysége közvetlenül is, közvetve is segítette a magyar közműveltség alakulását, jellegzetes eszközeivel, vonásaival erősítette azt.* A kollégiumi nevelés és tanítás nemcsak a közvetlen környezetet érintette, nemcsak a tanítványokra és a város életére, a szűkebb környék fejlődésére hatott, hanem tanítványai közvetítésével, továbbá a Patakon kiadott újságok, folyóiratok, könyvek, tankönyvek stb. révén erjesztő hatása messzi vidékekre is eljutott. S a tanítványok által közvetített pataki hatás intenzitását nagymértékben fokozta az is, hogy a kollégiumba került kisdíjakok 8–15 éven át éltek ebben az iskolaközösségekben és itt váltak felnőttekké.

a) Az iskolai hatás fontosabb tartalmi jellemzői

Az iskola művelődési hatását elsősorban s nagymértékben tevékenysége, az oktatás-nevelés tartalma, minősége, szelleme határozza meg. S Patakon ez a minőség a helyi körülmények miatt más iskoláktól eltérően alakult: a kollégium munkájában – a város és a vár hatásával kiegészülve – fejlődött ki, erősödött meg és századokon át haladó hagyományként érvényesült. Mélyen beivódott diákjaiba, azok jellemző vonása, szellemiségük része lett. A kollégiumot elhagyva, tanulói kivitték magukkal az életbe a Patakon élő és ható, éltető szellemet és ez a pataki szellem később is, egész életükben meghatározta általában magatartásukat, tevékenységüket. „A Sárospataki Református Kollégium egyik – talán legfontosabb – titka az, hogy olyan sajátos légkört sikerült megteremtenie az elmúlt évszázadok során, amely jellegzetes karaktert adott az itt folyó pedagógiai munkának, teológiai tudományosságának, a nemzeti hagyományok ápolásának.”⁸³

Mivel a kollégiumi nevelés része volt a magyar református nevelésnek, az iskola természetesen igyekezett érvényt is szerezni az egyház művelődési törekvéseinek. Arra törekedett, hogy neveltjei – Móricz Zsigmond szavaival – „talpig emberekké” váljanak. A feldolgozott műveltség tartalmát és szellemét a vallás határozta meg, de nyugat-európai hatásra már a 18. század első éveiben szerepet kaptak benne a természettudományok is. A kollégium történetének kutatói elemzéseik alapján arra a következtetésre jutottak, hogy az iskola tevékenysége – fejlődésének legtöbb szakaszában – korszerű, haladó, sikeres, hatékony volt. A pataki kollégiumi nevelésre is széleskörűen érvényes az a megállapítás, amelyet Köpeczi Béla – a 17. század második felét és a 18. század elejét vizsgálva, elemezve – az erdélyi református nevelésről és oktatásról tesz. Szerinte ez a nevelés és oktatás „a magyar művelődéstörténetnek egyik legszebb fejezete, amely kitűnik anyanyelvi jellegével és a legműveltebbeknél a legújabb irányzatokhoz kapcsolódó nemzetközi tájékozódásával. Méltán mondhatjuk, hogy ebben az időszakban magyarság és európaiság szerencsésen ötvöződött... S ez a hivatását vállalni akaró és tudó református egyháznak és annak a társadalomnak köszönhető, amely azt támogatta”.⁸⁴ A kollégium munkájában ez a szellem, törekvés mint éltető hagyomány, később is megvalósult. Meggyőző bizonyítéka ennek az iskola sok törekvése, végzett nevelői tevékenysége, s tanítványai nagy részének társadalmi helytállása egyaránt.

Mivel a keresztyén hit és szolgálat szorosan összetartoznak, a nevelésben a hitbéli megerősítéssel és tudatos egyháztaggá neveléssel együtt fontos szerepet kapott a küldetéses magatartás kialakítása, a haza, az egyház, az emberi haladás szolgálatára való felkészítés. S a történelem tanúsítja, hogy Sárospatak környékén a református egyház ízig-veéig összeforrt a néppel, annak érdekeivel. Ennek megfelelően Patakon évszázadokon át

élt és hatott a nép iránt elkötelezett protestáns szellemiség. A kollégium következetesen harcolt az emberek felemelkedéséért, és tudatosan vállalta a népnek s ezzel együtt a nép művelődésének a szolgálatát. „Sárospatak nagy gondolata az, hogy a műveltség, a művelődés olyan emeltyű, amely öntudatára ébreszti az egyént, mozgásba hozza legjobb képességeit, s a szó szoros értelmében is anyagi erővé válik, felvirágoztatja a gazdaságot, a tájat, élteti, működteti (demagóg szölamok nélkül) a demokráciát.”⁸⁵ S ez a szolgálat ösztönözte a kollégiumot az 1930-as években is a falusi nép műveltségének sajátos módon való emelésére. Az itt szervezett népfőiskolának ugyanis „a célja nem a későbbi értelemben vett” „»kádereképzés« volt, azaz, nem kiemelni akart, hanem fölemelni: az egyént, a közösséget, a falut, az országot. . . Kölcsey, Ady, József Attila stb. és az agrokultúra vagy a főzés, háztartási és egészségi ismeretek nagyon is megfértek egymással, sőt! A hangsúlyt a teljes személyiségre, az emberre helyezték, aki – miután fölismerte – birtokolja és tudatosan kamatoztatja képességeit. Önmaga boldogulására természetesen, de nem önző módon, hanem a közösségben, a közösséggért, társaival együtt”.⁸⁶

A pataki iskola nagy feladatokat megoldását vállalta. Szolgált a hit- és magyarságtudat őrzését, erősítését s ezzel együtt az anyanyelvi műveltség terjesztését, a nemzeti érzés fenntartását, mélyítését a török és Habsburg elnyomás idején is. Nem lehet véletlen, hogy a hitükért gályarabságot szenvedett 41 prédikátor közül 22, s a gályarabságra eladott 19 református rablelkész közül 12 a pataki kollégiumban nevelkedett, s az sem, hogy a nemzeti felvilágosodás irodalmi elindítója Bessenyei György, a magyar nyelv megújításának nagy harcosa, Kazinczy Ferenc, s a magyar függetlenségi törekvéseknek, az elnyomott nép felszabadításának nagy alakja, Kosuth Lajos Sárospatak diákja volt.

A pataki kollégium a humanizmus, az emberszeretet sajátos nevelőműhelye, megvalósítója volt. Arra törekedett, hogy „A főiskola ne izolált tudományosság, hanem a közműveltség érdekében fennálló tanintézet” legyen, amely alkalmas arra, hogy a nép felemelkedését segítse, s „a magasabb műveltség gyökereit a nép lelkéig lebocsássa”.⁸⁷ „Zászlajára a lelkiismeret, a vallás, tudomány szabadságát, a felvilágosultság, »a haza és haladás« eszméjét írta”, s ez minden időben meghatározta tevékenységét. Református és haladó jellegéből adódóan nyitott volt a más vallású és nemzetiségű fiatalok előtt is.

Az iskola az életre, a társadalom leendő szolgálatára nevelte tanítványait. Tanárai nemcsak arra törekedtek, hogy a tanulók megfelelő képzettséggel kerüljenek ki az életbe, és így sikeresen meg is tudják oldani feladataikat, hanem arra is, hogy éppen ezért majd munkájuk során készek és képesek legyenek önmaguk továbbképzésére, iskolai képzettségük továbbfejlesztésére. A jövőbeli feladatok eredményes megoldására való felkészítés mellett ezért fontos része, segítője, eszköze volt e nevelésnek a tudatos önkép-

zésre, a szerzett általános műveltség és elsajátított szakképzettség munka közbeni továbbfejlesztésére nevelés. A tanítóképzés problémáit elemezve ma is korszerű elveket vall e tekintetben Árvay József kollégiumi tanár, tanítóképzős igazgató. Szerinte a tanítói pálya „az örökös készület és tanulás, a bevégezhetetlen öntökéletesítés pályája”. Az iskola ugyanis nem adhat annyi és olyan ismeretanyagot, amely a tanítónak, a szakembernek később, majd évtizedek múlva is elegendő s megfelelő lenne munkája korszerű, hatékony végzéséhez. „Nincs oly tanítvány – hirdeti –, melyben a tanítvány előtt mind azt el lehessen mondani, mire neki egész tanítói pályáján, egész életén keresztül szüksége lesz, s már csak azért sincs és nem is lehet, mert az egyes tanszakok minden tekintetben nagy változáson, illetőleg tökéletesedésen mennek keresztül. A képezde az iskolán túl nem kíséri az embereket, s aki ma igen jeles készületséggel lépett ki abból, ha magát folyvást nem tökéletesíti, egy évtized múlva nem fog az elsők közé tartozni; ha ő megtartotta is helyét, de a tudomány előbb ment s ő hátrébb maradt. Hogy ez ne történjen, az ifjúnak . . . már benn a képezdőben az irodalomba be kell vezetettnie . . ., hiszen az irodalom útján terjed a tudomány, nélküle nincs előmenetel, elparlagosodnak az elmék.”⁸⁸

S a szakirodalom későbbi folyamatos tanulmányozása nemcsak a tanító számára fontos, hanem a papok és jogászok, minden (iskolai) képzettséggel bíró ember számára is. Erre utal az ismert közmondás. „A jó pap holtig tanul.” Természetes tehát, hogy Árvay József felfogása a kollégium általános nevelési elvét, eljárásait tükrözte. Ezért is volt évszázadok óta – már Comenius itteni működésekor is – nagy becsé Patakon a könyvnek, a könyvtárnak, s szerepe az irodalom tanulmányozásába bevezetésnek. Fontosnak tartották az olvasás megszerettetését, hiszen az élet során a fejlődéssel lépést tartani megfelelő önképzés nélkül nem lehet. Ugyanakkor az iskola rájött arra az igazságra is, hogy – pl. a gyakorló tanítók esetében is – a megszerzett képzettség továbbfejlesztését, korszerűsítését lehetőleg az anyaintézetnek kell irányítania. A tanárok vállalták ezt a feladatot is s elsősorban megfelelő irodalmi alkotásokkal, könyvekkel, újságok segítségével igyekeztek meg is oldani.

A pataki kollégiumban az életre nevelésnek más formái, segítői is voltak. A történelem tanúsága szerint a kollégiumban mevalósult a *tanuló ifjúság igazi önkormányzata*. A diákok nagy részt vállaltak a tanulmányi, fegyelmi és anyagi ügyek intézéséből, s a 17. század végi több évtizedes kényszerű bujdosás idején éveken át akkor is fegyelmezetten együtt maradtak, fenntartották, gondozták az iskolát, amikor nevelőik meghaltak és új tanárok még nem voltak. S az egymást tanító rendszer később is megmaradt, továbbfejlődött és a pataki diákságnak egyik nagy erőssége, tanulói becsületének egyik sarkköve volt. Egymás segítése szokássá vált, s „jaj lett volna annak, aki megtagadja a gyengébbek szolgálatát, az illet eltaposta volna az osztály közszeleme”.⁸⁹

Más hatása is érzékelhető a pataki gyakorlatnak. A diákok közül sokan már gyermekkoruktól kezdve távol éltek családjuktól, s a napi feladataik megoldásában nélkülözniük kellett a szülők közvetlen gondoskodását, irányítását. Még ha az iskolai munkát szervező és vezető néhány tanár igyekezett is pótolni a szülőket, *a gyermekeknek az internátusban vagy a diáktartó házaknál maguknak kellett gondoskodniuk önmagukról, szervezniük munkájukat s egyben be is kellett illeszkedniük a kisebb közösségekbe.* Természetesen ez is hozzájárult ahhoz, hogy itt magas fokon valósult meg az önállóságra nevelés, kifejlődött az önálló gondolkodás, kibontakoztak a tehetségek s ezzel együtt megerősödött bennük a mások iránti felelősség. A huzamos ideig tartó állandó együttlét, a társadalmilag hasznos s felelősséggel végzett közös munka, a játék, a közös gond és nélkülözés, a közös reménység, a puritán erkölcs, a szigorú fegyelem és rend úgy összeforrasztotta őket, mintha testvérek, egy család lennének.⁹⁰

Ez a pataki szellem „hagyományainál fogva valódi közösségben érlelődött ki és igazi közösséget teremtett. *A kialakult diákönkormányzat, az egymásért és az iskoláért érzett, megélt felelősség érvényesülése következtében megszokták a közösségért végzett munkát, s későbbi életükben is törekedtek arra, hogy műveltségük megfelelő hasznosításával sikeresen szolgálják környezetüket, a nagyobb közösség, népük, nemzetük, egyházuk ügyét, a rájuk bízottak fejlődését.* A diákönkormányzat, a megvalósuló közösségi nevelés lehetővé tette, biztosította, hogy a közösségért végzett feladatmegoldások, a diákok nagy többségét a társadalom, a nemzet számára hasznos, tevékeny, közösségi emberekké formálják. Comenius és Fáy András szép vallomása, hogy egész életükben használni akartak, a közösséget szolgálni, nemcsak őket jellemezte, hanem fontos vonása ez a pataki szellemnek is.

Mindezeknek a körülményeknek a hatására *a pataki diákok igen erős szállal kötődtek egymáshoz, családot alkottak s innen kikerülve, későbbi életük során is beletartozónak érezték magukat ebbe a nagy családba, a pataki diákok közösségébe.* Így vall erről a kollégium egyik öregdiákja: „A sárospataki főiskola tanítványait ősidőktől fogva jellemezte az egymás iránti testvéri szeretet mellett az Alma Materhez, ehhez a második szülői házhoz való hűséges és hálás ragaszkodás. . . Alig tudunk még példát arra, hogy valamelyik iskolánál az iskola iránti ragaszkodás, valamint a tanárok és tanítványok közti összetartozó érzés oly erősen ki lett volna fejlődve, mint a patakinál.”⁹¹ Aki Patakon nevelkedett, annak szívében élete végéig megmaradt az iskola iránti szeretet, tisztelet, a hála érzése. Az innen kikerült diák adósnak érezte magát, s ezért figyelte az iskola életét, és amikor lehetősége volt rá, segítette annak munkáját. 1928-ban alakult meg a Pataki Diákok Országos Szövetsége. Elnökének Kazinczy Ferenc unokáját, a 77 éves Kazinczy Gábort választották meg, aki megköszönve a bizalmat, a megtiszteltetést, többek között a következőket mondta: „A pataki diák-szövetség elnöki székébe való emelés nekem igen nagy örömet okozott . . .

Különösen azért, mert alkalmam lesz . . . a kollégiumot hatályosabban szolgálni, mely kollégiumnak én a nekem és őseimnek több, mint 3 száza-
don át szakadatlanul adott szellemi kincsért és jóságért kimondhatatlanul adósa
vagyok”.⁹²

Nagy hatású a pataki nevelés azért is, mert *demokratikus volt. Az iskola az embert nem látszata, hanem lényege, nem külsőséges jegyek, hanem „belső belbecse és érdeme szerint tisztelte” és szerette. „Megkövetelte ön-
maga számára, mert megbecsülte másokban is az emberi méltóság szabad-
ságának és önállóságának, felelősségének és öntudatának az elismerés-
ét.”*⁹³ A kollégiumnak ezt a nevelési hatását elemezve, a második világhá-
ború előtti évekről szólva, Deme László azt hangsúlyozza, hogy Patak
olyan alkotó nyugtalan kíváncsiságot fejlesztett ki benne, amely a tények
tisztéletével és a társadalom szolgálatának akaratával társul. Pataki inditta-
tásúnak vallja „a hajlamot a kritikára és a kritika elfogadására. Mély meg-
becsülést a hagyományok iránt, de konzervativizmus nélkül; olyan állandó
törekvést az újításra, amely a hagyományt, a korábbiakat nem elveti, ha-
nem továbbfejleszteni próbálja. Nemzedékem sok tagján is látom, maga-
mon is érzem: *Patak tanított meg minket dolgozni; küzdeni, de nem mások
rovására, hanem egymást segítve; és talpra állni, ha földre kerültünk.* Fontos
indítás volt ez az embertelen időkben az embernek maradáshoz”.⁹⁴

*Tanítványait a kollégium a hittel együtt a nép, a haza, az emberiség, a
társadalmi haladás szolgálatára nevelte.* S mivel az iskola működése és az
innen kikerült tanítványok munkája jelentősen segítette, munkálta a társa-
dalmi, gazdasági, különösen pedig a kulturális feladatok megoldását, ezért
Sárospatak a magyar művelődés egyik fontos iskolája, „bázisa”, „a magyar
nemzeti kultúra tekintélyes tényezője” lett.⁹⁵ Sárospataknak félezeréves
művelődés- és pedagógiatörténeti öröksége van, melynek hatása kitörölhe-
tetlen a magyar társadalom fejlődéstörténetéből.

Sokat tett a kollégium a sokoldalú nevelés megvalósításáért, ennek
szélesebb körű érvényesítéséért. Barczafalvi Szabó Dávid a 18. század
végén már összhangzatos *éneklést* tanított. A kollégiumi énektanítás ered-
ményeiről, annak közművelődési hatásáról tesz hitet a krónikás a Sárospa-
taki Füzetekben az önálló kollégiumi tanítóképezde megindulásakor:
„Csalatkoznék, ki hinné, hogy régebben nem volt tanítóképezdénk. Hát
hol vették magokat azok a jeles énekvezérek, kik a falusi iskolákban is
harmonias énekléssel élénkítették az iskola virágzását? Hol vették magu-
kat a tanítók, kik magok után jól író, számoló, olvasó, diákul értő tanítvá-
nyokat hagytak? Nem volt-e tanítóképezdénk akkor, mikor az akadémiai
osztályokban tanuló ifjakra fejenként 5-6, 10-16 magántanítványok oszta-
tak, hogy ők azokat a középiskolai leckékből kikérdezzék, azokból nekik
magyarázatokat tartsanak, írásait javítgassák, az elmondottakat velük
újra felmondassák, mikor az iskolások nem úgy, mint most 50–60 tanít-
ványból kiválasztott 15–20 énekkari tag, hanem átaljában, hangjegyek sze-

rinti összhangzatos éneklésre tanítottak, s azok azután később a falusi iskolákba kiképzetten bocsátottak ki”.⁹⁶ – 1830-tól orgonatanítás is volt Patakon, s a magyar református templomokban akkoriban kialakított orgonákhoz „az első orgonászokat” innen vitték.

A protestáns iskolák között Patakon szervezték meg először a *rajztanítást*, a rajziskolát.

Itt emelte fel szavát a 17. században a *sport* érdekében Comenius, s a 18. században a tanulóknak a szabadban hetenként itt is tervszerű közös, együttes játékorákat tartottak, melyek előfutárai voltak a későbbi sportfoglalkozásoknak. Az iskola fontos feladatának tartotta a tanulók *testi nevelését*. Már 1838-ban játékteret alakítottak ki. S bár hazánkban a sportornázás kezdetét csak 1868-tól számítják, Patakon már 1854-ben használták a gimnasztikai szereket. A kollégium a „testgyakorda” építésével a 19. század közepén (1858) megelőzte a Pesti Nemzeti Tornaegylet megalakulását. 1868-ban uszodát is építettek. A nehéz helyzetben lévő iskola vezetői az uszoda építésének gazdasági alapjait, költségeit a ma is jól ismert s gyakorlatban alkalmazott módon biztosították: A rendelkezésre álló szerény összeg kiegészítésére 10 Pft értékű részvényeket („téglajegyeket”) bocsátottak ki. Aki vásárolt egyet, az 10 éven át egy-egy diákot úszómester vezetésével ingyen taníttathatott benne. A kollégium alsóbb osztályaiban a testgyakorlat már 1853-tól rendes tantárgy volt, amit az állam csak 1868-ban tett kötelezővé. – 1880-tól év végén nyilvános tornavizsgát rendeztek, amit a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium csak 1892-ben rendelt el. – Más szempontból is gondoltak a diákok egészségvédelmére, az egészséges életmódra nevelésre. A kollégiumnak 1791-től külön iskolaorvosa volt, s itt létesült 1863-ban az első magyar iskolai kórház is.

A pataki kollégium, melyben az alap-, közép- és felsőfokú oktatás-nevelés együtt, párhuzamosan folyt, *magasfokú általános műveltséget biztosított tanítványainak*. Kutatásai alapján Fináczy Ernő is arra a következtetésre jutott, hogy a pataki és debreceni református kollégiumok „a betűk ismeretétől a teológiáig felkarolták az összes ismereteket és tudományokat, amelyek a református egyház felfogása szerint a magasabb művelődést és benső lelki képzést megadhatták. Az egyetemek nemzetközi kiváltságai, jogai nélkül, igazi református egyetemek, alma materek voltak ezek a szellemi hatáskörnek rendkívüli nagyságával, az ország jelentékeny területére kiható befolyással; anyaiskolák, melyeknek méhéből az ősi szellemtől ihletett nemzedékek megszámlálhatatlan tagjai rajzoltak széjjel. Büszkeséggel tekintettek rájuk, ki csak reformátusnak vallotta magát”.⁹⁷

b) A szervezeti élet

Az oktató-nevelő munka művelődéstörténeti hatását elemezve, mindenekelőtt utalnunk kell a kollégium szervezeti életére. Mint általában a kollégiumokra, a patakira is jellemző volt, hogy benne *a tanárok és diákok egységes közösséget*, „coetust” alkottak. „A coetus volt a magyar iskolázás történetének évszázadokon keresztül legeredményesebben és leghatásosabban működő autonóm testülete – állapítja meg Bajkó Mátyás –, melyben tanárok és diákok egyaránt kifejthették közéleti tevékenységüket, anélkül, hogy a külső hatóságok beavatkozhattak volna munkájukba”,⁹⁸ megakadályozhatták volna azt. *A coetus nemcsak önfegyelmező, öngazdálkodó szervezet volt, hanem hatékony szellemi műhely is, melyben a tanítást a tanulók tudatos önművelő tevékenysége egészítette ki.* Az iskola egy gyülekezet, belső társadalmi lélettér, mely környezete formálására ösztönözte tanítványait, s amelyben jól megtanulták és kellően begyakorolták a közösségi életet, a közösség szolgálatát. A kollégium a küldetést vállaló ember alakításának, a közösségre nevelésnek kiváló gyakorlóiskolája volt. Pedagógiai tevékenysége ezért lehetett eredményes, elismerésre méltó. *Ebben a közösségben mindenkinek – tanárnak és diáknak – egyaránt megvolt a maga feladata, tennivalója, melyet általában a gyakorlat alakított ki, az iskola törvényei szentesítettek és a továbbiakra nézve kötelezőkké tettek.* Haladó vonásainál s a közösségért vállalt felelősségénél fogva ez az élő szervezet nagy hatással volt az itt tanuló diákokra, azok fejlődésére, alakulására.

*A törvény jogot és kötelességet írt elő a nevelésben és tanításban, a fegyelmzésben és anyagi ügyek intézésében egyaránt. S a tanárok és diákok részrehajlás nélkül igyekeztek megvalósítani a szigorú törvényeket. Őrizték a demokratikus hagyományokat, s a születés joga helyett a szorgalom, a rátermettség, a tudás, a képzettség jogainak érvényesítésére, a munka intenzitása és eredményessége szerinti értékelésre törekedtek. Ebben a közösségben a coetus minden polgára, nemes és nem nemes diákja (bármilyen méltósággal és ranggal is bírtak a szülők!) egyenjogú tag volt: Eleget kellett tennie a törvény előírásainak.*⁹⁹ A coetust részrehajlást nem tűrő szigorú igazságosságra való törekvés jellemezte: „Nem tűrték a közösséget veszélyeztető előretörést, a kivételezést, a protekcionizmust” s „a kollégiumban nevelkedett főrendi gyermekeknek, úrfiaknak is be kellett simulniok ebbe a közösségbe. Anyagi helyzetük, kosztjuk, ruhájuk, lakásuk jobb volt, de nem voltak előjogaik” a közösségben – írja a nagyenyedi diákokról Juhász István,¹⁰⁰ s ez a megállapítás a pataki kollégiumra is érvényes.

A coetus alkotmányos köztársaság volt, amelyben a törvény s nem egy-egy ember szeszélye uralkodott. A törvények, azok végrehajtása, érvényesítése, a közös cél és feladatmegoldás a diákságot közösséggé formálták, önállóságra nevelték, előkészítették a jövő feladataik megoldásá-

ra. *A közösségi életre, a közéletiségre, az értelmiségi feladatok megoldására nevelésben a 19. század első felében fontos szerepet játszottak az ifjúsági egyesületek (Páncél vármegye, Nándor vármegye, Sárospataki Ifjú Egylet, Szépmű Egylet stb.), amelyek egyben szélesebb körben segítették a közművelődés magyarrá válását is.*

A pataki coetusban az önkormányzat magas szintű megvalósításával, az ifjúság sokoldalú részvételével történt az iskolai feladatok megoldása. Az ifjúság jelentékeny részt vállalt az iskola tevékenységéből, a nevelésitanítási-szervezeti-gazdasági feladatok végzéséből s ennek következtében jogot is formált az iskolához. A fontosabb iratokon pl. egy időben a tanárok neve mellett ott szerepelt az ifjúság képviselőinek az aláírása is. Mivel többek között a kollégium rendjének és fegyelmének fenntartásában, biztosításában is fontos szerepe volt a diákságnak, ez nagymértékben segítette az önként vállalt belső fegyelem kialakulását és hozzájárult az eredményesebb erkölcsi nevelés megvalósításához. A képzés munkájában való tevékeny részvétel, az önkormányzat hatására munkatársi kapcsolat alakult ki a tanárok és diákok között, s ez hatalmas ösztönző erőt jelentett a fiatalok fejlődésére, munkájára, ugyanakkor ezzel együtt jó hatású volt a diákok egymás közti viszonyának, a tanuló és tanulótárs kapcsolatának, az irányító tanító (tanuló) és irányítást elfogadó tanuló jellemző vonásainak alakulására is.

c) Az iskola társadalmi kapcsolata

A kollégiumi nevelésnek fontos tényezője volt a társadalommal való szoros kapcsolat, amely a nehéz időkben fennmaradásának alapja, biztosítéka is lett. E közvetlen viszony művelődéstörténeti jelentősége nemcsak abban van, hogy hatékonyabbá vált általa a társadalmi életre, a közéletre való nevelés, hanem abban is, hogy a diákok segítségével folyamatosan s közvetlenül is hathatott az iskola a távolabb élő emberekre, a külső gyülekezetekre is. Az iskola működését az első időkben azok a gazdag pártfogók tették lehetővé, akik biztosították a tanárok szerény bérét és a szegény diákok tanulását, megélhetését. S amikor Báthori Zsófia, II. Rákóczi György özvegye 1660 után ezt a támogatást megszüntette, az egyházi és világi gondnokok segítettek, biztosították a fennmaradást. Hatásukra a patrónusok, akik adót az államnak nem fizettek, önkéntes adófizetői lettek a pataki főiskolának. Példaadásukkal, gondos szervező munkájukkal nemcsak a legszükségesebb anyagiakat sikerült így előteremteni, hanem közbenjárásukra az 1671-től kezdődő üldöztetések korában, az 1781-ig tartó elnyomatás idején sok tehetős ember nyújtott a kollégiumnak – bizonyos kockázatot is vállalva – az anyagi segítség mellett erkölcsi támogatást: állt ki az uralkodó világi-politikai, katolikus egyházi hatalommal szemben a

kollégium igazáért. S megfelelő összefogással sikerült is megvédeni az iskolát, biztosítani fennmaradását.

Különösen jó alkalmat szolgáltatott ehhez az összefogáshoz s ezzel együtt az iskola társadalmi kapcsolatának erősödéséhez a nagy ünnepszamba menő nyári (aratási) vizsgák, amelyekre a szülők egy részén kívül messze földről eljöttek az előljárók, Sárospatak és a tanügy barátai, a „tisztos világi és egyházi állásokban lévő öreg pataki diákok”, sőt hosszú időn át püspökével képviseltette azon magát a tiszántúli (debreceni) református egyházkerület is. Ilyen alkalmakkor az ide jövők nemcsak az iskola életét, tanításának-nevelésének eredményeit figyelték meg, helyzetét, sorsát, fejlődését vizsgálták, problémáit elemezték és a teendőket megbeszélték, a feladatokat egymás között szétosztották, hanem pénzt is gyűjtöttek az iskola fenntartására. Ezek az összejövetelek az iskola iránti szeretet kifejezői voltak, évenkénti „megpecsételése annak az igazságnak, hogy a sárospataki főiskola az egész hazai református egyház drága kincse. A diák, aki egész éven át abban a hitben élt, hogy a kollégium az övé (a tanulóké), az aratási vizsgálatokon arról győződött meg, hogy a régi pataki diákoké”, a magyar társadalomé is.¹⁰¹

A pataki kollégiumnak a társadalommal való kapcsolata nem merült ki abban, hogy a református gyülekezetek, patrónusok, a szélesebb társadalom – ha szűkös mértékben is – biztosították az iskola működésének gazdasági alapjait, és a kollégium ellátta az egyházközségeket, továbbá sok állami hivatalt szakképzett emberekkel. *A folyamatos kapcsolat fenntartását, erősítését az egyházkerületi gyűléseken és az aratási vizsgákon túl más szervezett alkalmak is biztosították.* Ezek közül különösen fontos eszköze volt a jó viszony fenntartásának a tanulók 1–3 éves tanítói munkavállalása, továbbá a szuplikációba, legációba, mendikációba járása.

1872-ig gyakorlat volt a kollégiumban, hogy *a nagyobb diákok közül sokan kimentek külső iskolába, rektóriákra (academica rectoria) 1–3 évre tanítani, hogy továbbtanulásukhoz pénzt gyűjtsenek s majd utána folytassák tanulmányaikat Patakon, illetve külföldi egyetemeken.* A rektórián a diákok általában lakást és teljes ellátást, „sorkosztot” is kaptak, s így fizetésüket teljes egészében félre teheték, összegyűjthették továbbtanulásuk céljaira.

A kollégiumból nemcsak az akadémiai diákok közül mentek ki tanítani, hanem *az alacsonyabb osztályok tanulói közül is* – megszakítva tanulmányaikat – *többen vállaltak a kinti iskolákban* – még Sárospataktól igen távoli településeken is – *1-2 évre preceptorságot, segédtanítóságot.* Ezek a fiatalok utána vagy folytatták Patakon tanulmányaikat, vagy továbbra is tanítókként működtek, s az egyházmegyei vizsgáztató bizottság előtt tanítói vizsgát tettek. *A tanítók és segédtanítók közvetlen kapcsolatba kerültek az egyházközségek, települések vezetőivel, a gyermekek szüleivel, s az iskola vezetőitől kapott működési bizonyítványok tanúsága szerint általában*

kérdemelték a gyülekezetek megbecsülését. Így töltött egy évet preceptor-ként a Dunántúlon Tompa Mihály is, aki a sárbogárdi református egyház protokollumának, jegyzőkönyvének bejegyzése szerint a működéséről az alábbi bizonyítványt kapta: „A Pataki Collegiumból kijött legutolsó preceptor Tompa Mihály betsületesen az egész Ekklesiának megelégedésével elvégezvén esztendeig tartó tanítói hivatalát, tudománya öregbítése végett visszament a S. Pataki Anyaoskolába”.¹⁰²

Művelődéstörténeti szempontból a fentiekén túl más fontos megállapítás is tehető. *Az a tény ugyanis, hogy az iskolák a kollégium felsőbb osztályaiból vagy a végzettek közül nyerték iskolamesterüket, nagy hasznára vált a református népoktatásnak: Magasabb képzettségű s eredményesebb munkát végző tanítói lettek, mint azoknak az iskoláknak, amelyekben kiszolgált katona, kézműves, illetve csak írni-olvasni tudó emberek tanítottak. S a magasabb műveltség hatása bizonyára érzékelhető volt az iskolán kívüli életben is.*

A rektoriák művelődéstörténeti hatását vizsgálva az is megállapítható, hogy ezek évszázadokon át igen szoros kapcsolatban voltak a kollégiummal, az anyaiskolával. A kutatások azt bizonyítják, hogy azok az iskolák, amelyekben a tanulmányaikat megszakító vagy bevégzett diákok tanítottak, „részei voltak nemcsak az egész református műveltség egyetemének, hanem a műveltséget teljes összefüggésében közvetítő anyaiskoláknak, kollégiumoknak is – állapítja meg Finácz Ernő –. Mintha csak a debreceni vagy sárospataki iskoláknak tanárostul együtt kitelepített párhuzamos osztályai voltak volna... Az anyaintézetek neveltjei valahol csak megfordultak, szakasztott abban a szellemben hirdették az Isten igéjét s teljesítették tanítói tisztöket, mint amely szellemet a Mater kötelékében magukba szívtak, sőt formai eljárásuk is a tanítás minden ízében az ősmintára vallott. Amit ott láttak, igyekeztek kicsinyített mértékben önálló hivatásuk folyamán is megvalósítani”.¹⁰³ S mindez nemcsak azt jelenti, hogy a tanítványok igényesek voltak önmagukkal szemben, s igyekeztek jó és eredményes munkát végezni, hanem azt is, hogy a kollégium élő hagyományait, művelődési törekvéseit, tanítási-nevelési eljárásait átlántálták Sárospatakról, a központból, a „mintaiskolá”-ból a vidékre, a külső iskolákba is.

Erősítette a társadalomnak a kollégiummal való kapcsolatát, mélyítette a kollégium iránt érzett felelősségét a szuplikációs tevékenység. A szuplikálás alkalmával a diákok az iskola részére gyűjtötték az adományokat. Útjuk során a kollégiumért felelősséget érző tehetősebb embereken kívül felkeresték az ország különböző vidékein a községi, a városi református gyülekezeteket, s a készpénzadományokkal együtt összegyűjtötték a kollégium, a szegény diákok részére adott terményeket (búzát, rozsot, krumplit, babot, lencsét stb.) is. Az időnként rendszeresen visszatérő szuplikáló diákokat a gyülekezetek önként s szívesen segítették. Egy időben, pl. az 1940-es évek második felében, kisebb csoportokban mentek ki gyűjteni a tanulók,

s a gyülekezetekben istentisztelet tartásával s kulturális esték szervezésével szolgáltak.

A külső társadalommal való kapcsolattartás szokásos formája volt a diákok legációba-mendikációba járása. A 17. század első felétől kezdve évente háromszor, a sátoros ünnepek alkalmával (karácsonykor, húsvétkor, pünkösdkor) a nagyobb diákok a kollégium legátusaiként, „küldötteként” kimentek a vonzaskörzet, az egyházkerület református gyülekezetébe, ahol ilyenkor ők végezték az ünnepi istentiszteleteket, és a kollégium írásos üzenetével, a „pátenssel” felkeresték a gyülekezetek felelős vezető embereit. Velük mentek követségbe mendikánsokként a szegényebb kisebb tanulók, akik házról házra járva alkalmi versekkel köszöntötték a családokat.

A legációba járás évszázadokon át nagy hatással volt a diákok erkölcsi-szellemi életére, fejlődésére, s anyagilag segítette a szegény tanulók továbbtanulását. A Habsburgok tiltó rendelkezése miatt a 18. században egy időben nem mehettek legációba-mendikációba a diákok, s a teológiai akadémia megszüntetése óta is szünetel ez a gyakorlat. Azóta a tiszáninneri református egyházkerület gyülekezetei is a debreceni kollégium legátusait fogadják.

A legációba-mendikációba járás a gyülekezetekkel való kapcsolattartás mellett fontos szerepet játszott más szempontból is a kollégium nevelési rendszerében. Nagy értéke, haszna volt az, hogy a jövőendő lelkipásztorok, tanítók, világi tisztviselők már diákkorukban mint legátusok, a kollégium képviselőiként is, találkoztak a gyülekezetekkel és a gyülekezetek is jövőendő lelkipásztoraikkal, tanítóikkal. A gyülekezetek, azoknak tagjai mindig szeretettel várták a kollégium képviselőiben érkezőket, s tehetségükhöz mértén különböző pénzüsszegekkel támogatták őket. Az így összegyűlt pénz igazi „*társadalmi ösztöndíj*” volt, amely nagymértékben segítette a rászoruló diákok tanulását. A szegény családok adományait előre kikészítették, s a diákokat megvendégelték. Zempléni Árpád, aki tanuló korában maga is megkapta, élvezte ezt a támogatást, későbbi írásaiban hálásan így vallott erről: „Szó, ami szó, ez a taníttatási rendszer nem hiába, hogy már vagy 300 esztendő, de nagyon bölcsen is van kifundálva. Az iskolai alapítványok fizetik a jóltanuló fiúkért a tandíjat, meg a konviktust, a közönség pedig ellátja őket könyv- és ruhapénzzel. Mendikás korától kezdve mindaddig, amíg mint végzett teológus vagy jogász el nem hagyja az iskolát, megél a szegény diák az egyházkerület jóvoltából. Hejh! be sokan köszönhetjük ennek az ezerszer áldott rendszernek mai egzisztenciánkat”.¹⁰⁴

A szuplikációba, legációba, mendikációba járás az iskola és a szegény diákok számára nagy segítséget jelentő anyagiak mellett igen hasznos volt nevelési szempontból is: A tanulók feladatuk végzése közben idegen emberekkel találkoztak, sok családot felkerestek, különböző emberek között

forgolódtak, számos emberrel kapcsolatot létesítettek, barátságot kötöttek. Közben elsajátították a társadalmi érintkezés megfigyelt alapvető formáit is. S a gyülekezetekkel, emberekkel való közvetlen érintkezés nagymértékben segítette a népért, nemzetért felelősséget érző, tevékeny társadalmi emberekké formálódásukat. Igazolják mind ezt azok az öregdiákok, akik sokszor tettek bizonyosságot arról, hogy a legációba járás az anyagi segítség mellett számukra rendkívül nagy lelki-erkölcsi-szellemi haszonnal is járt.

Fentiekkel együtt *hatással volt ez a gyakorlat a gyülekezetekre is*. A diákok nemcsak kaptak, hanem adtak is. Hírvivők voltak, akik feladatuk végzése közben más szolgálatot is teljesítettek. Volt idő, amikor a könyvtárból kölcsönkönyveket is vittek és hoztak magukkal. Voltak, akik énekeket, dalokat tanultak a diákoktól. Sok távolabb lakó ember éppen rajtuk keresztül szerzett friss híreket különösen Patakról, tájékozódott a tanuló életéről, s az iskola eredményei, problémái felől. A kiküldött diákok így ébren tartották, s ki is elégítették a külső társadalomnak, a vidéknek a főiskola iránti érdeklődését.

Az iskola nemcsak a gyülekezetekkel és azok népiskoláival volt kapcsolatban, hanem a magyar *református egyház más kollégiumaival is*. S bár ebben a kapcsolatban ezek a főiskolák kölcsönösen hatással voltak egymásra, itt most csak egyetlen fontosabb pataki hatásra hívjuk fel a figyelmet. Amikor a debreceni református főiskola 1657-es törvényeit megalkották, a készítőik feljegyzése szerint ehhez a wittenbergi egyetem, a sárospataki főiskola törvényei és a régebbi debreceni törvények szolgáltak forrásokul. S az új törvények hatására a debreceni főiskola nagy fejlődésnek indult. „Így tehát – írja Békefi Remig – szinte a szemünk láttára megy végbe az a nagyszerű hatás, melyet a sárospataki református főiskola Debrecenre, s ennek révén (is) a hazai református oktatásügyre gyakorolt.”¹⁰⁵

A kollégium társadalmi kapcsolatának, művelődési hatásának egyéb eszközei, formái, megnyilvánulásai, bizonyítékai is vannak. A tanárok közül többen voltak szakmai és országos irodalmi társaságok (Magyar Tudományos Akadémia, Természettudományi Társulat, Kisfaludy Társaság, Petőfi Társaság, Kazinczy Társaság, Fáy Társaság, Magyar Pedagógiai Társaság stb.) tagjai, akiken keresztül Patak hatása – felerősítve az ott dolgozó volt pataki diákok hatásával – e szervezetekben is érvényesülhetett és érvényesült.

Ezen túlmenően a kollégium tudatosan törekedett arra is, hogy mint „világító torony” ne csak messzire mutassa fényét, hanem a torony tővében is világítson. A tanárok és tanulók helyi kulturális, közművelődési tevékenysége mellett ezt szolgálta többek között 1934-től a „Péntek Esték” előadás-sorozat is, melynek programját a városi és környékbeli érdeklődők számára évenként szervezték. Ezek az előadások elsősorban irodalmi, társadalmi, művelődéstörténeti, pedagógiai, művészeti stb. témákat dol-

goztak fel. Ezt a célt is szolgálták a kollégium és tanítóképző hagyományos, a nagyközönség számára nyitott rendezvényei, irodalmi estjei, hangversenyei, tornabemutatói stb.

A társadalommal való kapcsolattartásnak új szervezeti formája alakult ki századunk első felében. A kollégium mindig igyekezett kapcsolatot tartani a volt tanítványokkal is. Az első világháború után létrejött az *öregdiákok sajátos szervezeti kerete, a „Pataki Diákok Országos Szövetsége”,* amely a volt diáktársak közti baráti szellem ápolása mellett fontos feladatának tekintette az alma materrel való kapcsolat szorosabbra fűzését, szervezettebbé tételét, s a volt diákok bevonását a főiskola életébe, feladatainak megoldásába. A szövetség tudatosan igyekezett mozgósítani tagjait, hogy szellemi és erkölcsi erőikkel, anyagiakkal segítsék az iskola munkáját, támogassák a szegény sorsú tehetséges falusi gyermekek továbbtanulását.

A második világháború után a megváltozott körülmények miatt a szövetség működése megszűnt. Az öregdiákokban azonban továbbra is erősen élt a pataki szellem s ezzel együtt az együvé tartozás tudata. Ennek megfelelően évek múlva, a lehetőség kialakulásával, az összetartás új formáját hozták létre. Egyes nagyobb településeken „Baráti Kör”-öket szerveztek, amelyekbe természetesen bekapcsolódott a környéken élő öregdiákok egy része is. Az első ilyen közösség Budapesten kezdte meg a működését, majd a megalakulás sorrendjében: Miskolcon, Debrecenben, Sárospatakon és Nyíregyházán. Ma már külföldön is van a pataki diákoknak baráti körük. Ezek a közösségek általában a pataki szellem fenntartására, értékes hagyományainak továbbadására törekcsenek. Igyekeznek ápolni az öregdiákok egymás iránti baráti kapcsolatait, erősíteni, hatékonyabbá tenni az alma materhez és az otthont adó városhoz fűződő kötődéseiket, őrizni, felhasználni a pataki szellem progresszív hagyományait. Ezzel együtt amikor van rá lehetőség, sajátos eszközeikkel segítik is volt iskolájuk és diákvárosuk feladatmegoldásait, fejlődését. Mindez azt mutatja, hogy a diákok későbbi életük során sem szakadnak el Pataktól, s ragaszkodásukat, hálás szeretetüket nemcsak az ötvenként szervezett osztálytalálkozókon juttatják kifejezésre, hanem bizonyítják, átélik munkás életük mindennapjaiban is.

d) A nevelés-oktatás személyi tényezői

A kollégiumi szellem művelődési hatásrendszerében a legjelentősebb tényezőt jelentik az iskola tanárai és diákjai.

Az oktató-nevelő munka elsődleges felelősei a tanárok voltak, akik tehetségük, szorgalmuk következtében korszerű képzettséggel rendelkeztek. A tanárok nagy többsége a népiért felelősséget érző, vállaló, a korszerű eszmék iránt fogékony, a nevelést-tanítást élethivatásnak tekintő, s a tudo-

mányos munkában és az ismeretterjesztésben egyaránt kiváló ember volt. Ezek az emberek a magyar művelődés szolgálatát erős elszántsággal és akarattal vállalták, és munkájukra lelkiismeretesen fel is készültek. Vizsgálódásai során Molnár Aladár is erre a megállapításra jutott: „Akik a régebbi nehezebb utazási viszonyok között, sokszor gyalog, temérdek nélkülözésekkel küzdve, készek voltak Németországba, Hollandiába, Angliába vándorolni azért, hogy évek múlva 2-300 forintos tanítói (tanári) vagy lelkészi állomást nyerjenek: azok többnyire a tudománynak oly szeretettel és arra oly tehetséggel mentek, hogy künn a művelődés forrásait föl is tudták, föl is akarták használni”.¹⁰⁶

Fentieken túl az is megállapítható, hogy a tanárok általában a hivatalos egyházi-iskolai irányvonal megtartása mellett az iskola autonómiájának, az elnyomó politikai hatalom elleni küzdelemnek mindig bátor harcosai voltak, akiknek nagy többsége a képzésben, az iskola életében progresszív szerepet játszott. Ezek a tanárok nem elégedtek meg azzal, hogy tanítványaik megfelelő kiképzésével segítsék a nemzeti művelődést, hanem igyekeztek más módon, közvetlenebbül is hatni arra. *Tevékenységükre jellemző volt a társadalmi és tudományos közéletiség. Patakon nemcsak az volt a tanárok feladata, hogy tanítsanak-neveljenek, hanem az is, hogy művelt társadalmi környezetül szolgáljanak, kultúrárt teremtsenek és kultúrárt terjesszenek.*¹⁰⁷ Amikor a Sárospataki Irodalmi Kör a tanárok tudományos munkálkodásának előmozdítására és a szélesebb körű művelődés segítésére 1882-ben megindította a Sárospataki Lapok c. heti újságot, az előfizetési felhívásban a szerkesztők is hivatkoztak a tanároknak erre az elkötelezettségére: „A sárospataki református főiskola tanári kara azon kívül, hogy tanítói és nevelői kötelességeinek hű teljesítése által, legjobb tehetsége szerint szolgálta a közműveltségnek nagy fontosságú ügyét, mindenkor szívesen igyekezett más téren is értékesíteni szellemi erejét, s érezvén a nála letett adományokból folyó kötelezettségeket, munkássága nem szorítkozott pusztán csak az iskolai élet csendesebb, inkább zártkörű korlátai közé, hanem koronkint, kisebb-nagyobb mértékben kifelé ható tevékenységet is fejtett ki, s az irodalom útján is hallatta szavát, ily módon is kereste az igazat”.¹⁰⁸

S a tanárok közéletisége – jó képzettségük és eredményes munkásságuk következtében – sok egyéb dologban is megnyilvánult. Különböző társadalmi-egyházi megbízásokat vállaltak, képviselőket láttak el. Művelődési-tudományos társaságok tevékeny tagjai voltak. Ismeretterjesztéssel, a tudományok művelésével nagymértékben segítették az általános művelődést. Az anyagiak mellett bizonyára e szélesebb társadalmi hatásra való törekvés is hozzájárult ahhoz, hogy – az első évszázadokban elsősorban többen, később kevesebben – a tanári állást gyülekezeti lelkipásztorsággal cserélték fel.

A kollégium művelődési hatásának fokozását segítette az a gyakorlat,

hogy kezdettől fogva elsősorban saját tanítványai, a nép fiai közül választotta tanárait. Tervszerűen törekedett arra, hogy a legjobb tanítványait nevelje tanárokká, azokat, akik kollégiumi tanuláskorán a végzett tanulmányaikkal és nevelési-tanítási feladatmegoldásaikkal már egyaránt bizonyosságát adták annak, hogy kellő képzettséggel rendelkeznek és alkalmazsak is a nevelői munka végzésére. Szorgalmas munkájuk, elért eredményeik mellett fényt vetett alkalmasságuk megítélésére a kollégiumi közösségekben való forgolódásuk, a nevelésben-oktatásban való közvetlen részvételük, jellemző tudásanyaguk s következetes törekvésük a továbbfejlődésre.

A jól képzett tanárok lelkiismeretes munkája lehetővé tette, biztosította, hogy a kollégium nevelése sikeres, hatékony legyen. S hogy ez a nevelőmunka valóban eredményes volt, azt elsősorban tanítványainak, az egyházi pályára készülő tógás és a világi pályára készülő nem tógás (publikus), diákoknak a későbbi élete, társadalmi tevékenysége bizonyítja. Hatása érvényesült a rektóriákon lévő, továbbá a pataki tanulmányait befejezve kikerülő tanítványok munkájában s mindennapi tevékenységében, s szétsugárzott a környezetükben élőkre is. A végzett diákok nagyobbrészt lelkipásztorok lettek, akik az egyházi szolgálatukkal és az egyházi szolgálat mellett is élethivatásszerűen igyekeztek a szélesebb társadalom, a nép művelődését segíteni. A kikerült papok és tanítók azzal is szolgálták a szélesebbkörű művelődést, hogy évszázadokon át sok szegény tehetséges tanulót irányítottak, vittek volt iskolájukba, a kollégiumba. Többek között ezért is lett az a szegények iskolája! A történelem tanúsága szerint ugyanakkor a kollégiumban folyó nevelés ösztönző hatása nemcsak a papok és tanítók tevékenységében mutatkozott meg, hanem más hatásokkal kiegészülve a világi pályákon működő volt pataki diákok életében is, amint ezt többek között Bessenyei György, Kazinczy Ferenc, Fáy András, Kossuth Lajos, Szemere Bertalan, Móricz Zsigmond, Komáromi János, Harsányi István, Képes Géza, Fekete Gyula, Huszár István stb. példája is bizonyítja.

A kollégiumból kikerült diákok általában igyekeztek hasznosítani s tovább fejleszteni a Patakon szerzett tudást. Nagy részük névtelenül, becsülettel és közösségi haszonnal szolgálta a magyar társadalom előbbre jutását, kisebb részük nevét „a nagyok aranykönyvébe is beírta a történelem”¹⁰⁹. Nincs lehetőség arra, hogy egyénileg külön-külön részletesen ismertessem a pataki tanárok és innen kikerült diákok művelődési tevékenységét. Mégis, hogy érzékeltetőbbé váljék Sárospatak művelődési hatása, *a ma is élők neveinek mellőzésével, a teljesség igénye nélkül, felhívom a figyelmet azokra a volt pataki diákokra, akik a kollégium vagy más pataki iskolák tanulói voltak, akik általános műveltségükkel, bölcsészeti, jogi, teológiai, illetve tanítói képzettségükkel, művészeti tevékenységükkel, értelmiségi hivatásuk teljesítésével nemcsak közvetlen környezetük kultúrálódását szolgálták, hanem azon túl irodalmi és egyéb munkásságuk révén, tankönyveik, a*

könyv, a folyóirat, az újság, a műalkotások stb. segítségével szélesebb kör művelődésére is hatással voltak, a működésük ezért általában ismertebb.¹¹⁰

Ákáb István (1756–1786), költő, drámaíró; *Almás Balogh Béla* (1829–1892), egyháztörténeti, helytörténeti író, a putnoki műmalom és népbank egyik alapítója; *Almás Balogh Pál* (1794–1867), az MTA tagja, filozófiai, orvosi író, történetíró, természettudós, az aggteleki cseppkőbarlang első részletes magyar nyelvű leírásának készítője, az állatvédő egyesület és az iparegyesület létrehozója; *Almás Balogh Sámuel* (1796–1867), az MTA tagja, irodalmi, bölcsészeti, esztétikai, egyházi író, néprajzos, a homeopátia ismertetője és alkalmazója; *Andrássy Kálmán* (1883–1937), író, egyházi író, szövetkezeti író, újságíró és újságszerkesztő; *Andreánszky István* (1910–1989), újságíró, szerkesztő; *Anghi Csaba* (1901–1982), a budapesti állatkert igazgatója, állattenyésztési szakíró, újságíró; *Antalfi János* (1828–1885), kollégiumi tanár, pedagógiai író, iskolapolitikus, a kollégiumi táptintézet és uszoda megszervezője; *Antalfi László* (1843–1907), egyháztörténeti író; *Anyagas Molnár Sámuel* (1777–1827), író; *Apáthy János* (1796–1860), kollégiumi tanár, a főiskolai énekhar megreformálója, ének- és zeneszerző; *Apostol Bertalan* (1859–1928), költő, történetíró, újságíró; *Apostol Pál* (1787–1860), püspök, egyházi író; *Arday Aladár* (1890–1961), erdélyi püspök, egyházi író; *Arday Pál* (1852–1911), neves gyülekezetépítő; *Árokháty Béla* (1890–1942), orgonaművész, orgonatervező, zeneszerző, egyházzenei író, egyházi énekeskönyv szerkesztő; *Árva József* (1823–1879), az MTA tagja, kollégiumi tanár, a tanítóképző megszervezője, igazgatója, tanfelügyelő, pedagógiai író, tankönyvíró, újságíró és szerkesztő, tantervkészítő;

Bacsonyi Lajos (1851–1902), tanügyi író, újságíró; *Bajusz József* (1829–1913), politikus, költő, író, újságíró; *Baka László* (–1820), püspök Csehországban; *Bakó Dániel* (1809–), kollégiumi tanár, latin-magyar-görög szótárkészítő; *Baksay Dániel* (1808–1862), költő, egyházi író, újságíró; *Baksay Dániel* (1830–1917), az aggteleki cseppkőbarlang felügyelője, a barlang alakzatainak névadója; *Baksay István* (1820–), történetíró; *Bakay Sándor* (1837–1902), pomológiai kutató, egyházi író; *Balai B. Mihály* (a 17. század első fele), egyházi író, költő; *Balázs Győző* (1893–1973), író, bölcséleti író, költő; *Balá(z)sházi János* (1797–1857), a MTA tagja, történetíró, gazdasági szakíró, a magyar agrártudomány egyik úttörője, a zempléni reformkori liberális nemesség vezéregyénisége; *Bálint Dezső* (1850–1922), egyházpolitikus, nőegyletalapító, az egyházépítő munka tervezetének kidolgozója; *Bálint József* (1816–1888), egyházi író, a „Magyar Albach”; *Bálint József* (1890–1957), kollégiumi tanár, festőművész; *Balogh István* (1894–1970), költő, író; *Balogh Lajos* (1847–), író, pedagógiai író, tankönyvíró, újságíró; *Balogh Mózes* (1761–1820), egyházi énekíró; *Balsarátí Vitusz János* (1529–1575), kollégiumi tanár,

egyházi és orvosi író, aki mint orvos, hetente egyszer rendszeresen megvizsgálta a kollégium diákjait.

Bánffy Dénes (1630 körül–1674), erdélyi politikus; *Bányai Szabó István* (1711–1767), kollégiumi tanár, egyházi és teológiai író; *Barczafalvi Szabó Dávid* (1755–1828), kollégiumi tanár, író, műfordító, nyelvújító, aki Patakon behozta az összhangzatos éneklést, elkészítette a kollégiumi énekkar (societas harmonica) első szervezeti és működési szabályzatát, hat éven át szerkesztette a pozsonyi Magyar Hírmondót; *Barcsa Endre* (1852–1915), egyházi író; *Bártfay László* (1797–1858), író, irodalomszervező; *Barth Ernő* (1888–1965), újságíró, a Pataki Diákok Országos Szövetsége nyíregyházi fiókjának lelkes szervezője; *Bartha Béla* (1861–1914), kollégiumi tanár, szépirodalmi, jog- és államtudományi, közoktatási és egyháztársadalmi író, újságíró, az „Orálló” hetilap szerkesztője; *Bartha Mór* (1830–1912), egyházi író, újságíró; *Barthos János* (1821–), politikus, író, újságíró; *Barthos Tivadar* (1871–1960), politikus, író, újságíró; *Bartók János* (1826–1908), egyházi író; *Bary József* (1858–1915), a tiszaezlári per vizsgáló kúriai bírója; *Báthori István* (1749–1833), költő, egyházi énekiró; *Batizfalvi István* (1824–1889), egyházi és történeti író, újságíró, kritikus, tankönyvíró; *Bátky Károly* (1794–1859), gazdasági író, újságíró, tankönyvíró; *Batta György* (1847–1913), egyháztörténeti író;

Becske Bálint (1837–1912), író, újságíró; *Begedi Lajos* (1846–), egyházi író; *Béky Sámuel* (1837–1891), egyházi író, újságíró; *Béky Tamás* (–1930), egyházpolitikus; *Béky Zoltán* (1903–1978), püspök, író, teológiai író, történetíró, újságíró, az Amerikai Magyar Református Egyesület elnöke, az Amerikai Magyar Szövetség elnöke, a Református Világszövetség Északamerikai Ágazatának alelnöke, aki 1976-ban a IV. Magyar Kongresszuson „Az Év Magyarja” kitüntetést kapta, s akit azzal is megtiszteltek, hogy az amerikai képviselőház ülését imával nyissa meg; *Benda Kálmán* (1842–1916), író; *Benkő Sándor* (1879–1903), újságíró, újságszerkesztő; *Bényey Dániel* (1833–1879), költő; *Bényey Gábor* (1837–1892), költő, író, újságíró és szerkesztő; *Berecz Károly* (1821–1901), író, költő, akinek költeményes kötete, a „Szabad hangok, Pozsony, 1848.” a szabad sajtó első megjelent könyve volt, újságszerkesztő; *Berecz Károly* (1855–), költő, történetíró, néprajzi író; *Beretz Árpád* (1914–1980), püspök, újságíró (USA); *Beregszászy István* (1858–1934), tanfelügyelő; *Beregszászy Nagy Pál* (1750–1825), kollégiumi tanár, filozófiai író, nyelvész; *Beregszászy Pál* (1751–1829), egyházi író, egyházi énekiró;

Bernáth Dezső (1841–1907), politikus, gazdasági szakíró; *Bernáth Elemér* (1845–1906), egyházpolitikus; *Bernáth Gáspár* (1810–1873), költő, író, újságíró, dalszerző; *Bernáth Zsigmond* (1789–1882), politikus, a reformkorban ellenzéki követ s több törvénycikk megfogalmazója; *Bertók Béla* (1873–), püspök, egyházi író, történetíró, író; *Berzeviczy Endre* (1831–1911), naplóíró, aki évtizedeken át feljegyzést vezetett a taktaközi

időjárásról; *Berzsi Mihály* (1767–), teológiai író, fordító; *Bessenyei György* (1747–1811), a nemzetébresztő író, a magyar felvilágosodás első szakaszának vezető alakja, filozófus, művelődéspolitikus; *Bethlen Miklós* (1622–1716), Erdély kancellárja, történétíró; *Biringer Gyula* (1887–1970), költő, újságíró, és szerkesztő;

Boda József (1888–1978), író, költő; *Bodnár István* (1863–), költő, író, történétíró, újságíró és szerkesztő; *Bodnár István* (1912–1988), költő; *Bodolay István* (1875–1931), diákmenzaszervező; *Bodolay József* (1825–1904), költő; *Bodon Ábrahám* (1810–1871), politikus, egyháztörténeti író; *Bokor János* (1907–), megyei monográfiai író; *Bónis Ferenc* (1627–1671), a zempléni nemesség vezető alakja, a Wesselényi-féle szövetség tagja; *Bónis Sámuel* (1810–1879), politikus, ellenzéki követ, a szabadságharc idején kormánybiztos; *Borbély Sándor* (1889–), költő, író, újságíró; *Bornemissza István* (1884–1917), humoros író; *Bornemissza János* (18. század), egyházi, teológiai író; *Borshy Kerekes György* (1892–1971), költő, újságíró, az amerikai Magyar Egyház szerkesztője, az Amerikai Magyar Református Egyesület elnöke; *Borsodi József* (1807–1886), történétíró, egyházi író, „a legnagyobb magyar protestáns imáíró”, akit az 1848-as gömői nemzetőrök felekezeti különbség nélkül papjuknak hívtak meg; *Borsos István* (1872–1943), Detroitban magyar iskolát alapított (USA); *Borsovai Lengyel Gyula* (1871–1939), író, újságíró; *Boruth Elemér* (1833–1886), költő, dalköltő, újságíró, újságszerkesztő; *Borzsovai Kóródi Sándor* (1842–1906), író, jogi író; *Böszörményi József* (1772–), egyháztörténeti író; *Böszörményi Károly* (1831–1892), egyházi író, újságíró; *Böszörményi László* (1824–1869), politikus, újságíró, újságalapító és szerkesztő; *Böszörményi Mihály* (1818–), újságíró, egyházmegyei tanítóegyesületi elnök; *Böszörményi Sándor* (1881–1939), püspök, egyházi író; *Breznay Pál* (1797–1839), kollégiumi tanár, teológiai és egyháztörténeti író;

Bucsay Mihály (1912–1988), filozófiai és egyháztörténeti író, újságíró és szerkesztő; *Budai B. István* (–1680), teológiai író; *Budai István* (1860–), újságíró, tankönyvíró; *Bulcsu (Palcsó) Károly* (1823–1865), költő, író, egyházi író; *Buza Barna* (1873–1944), politikus, miniszter, költő, újságíró, újságszerkesztő; *Buza János* (1848–1912), kollégiumi tanár, természettudományi író, tankönyvíró, újságíró; *Buza László* (1885–1969), a MTA tagja, kollégiumi tanár, jogi író, tankönyvíró; *Buzinkai Mihály* (1630–1683), kollégiumi tanár, bölcsészeti író, tankönyvíró, ő és Pósházi János tanította először a kollégiumban saját tankönyvből a filozófiát;

Chalupka János (1791–1871), egyházi író, szlovák nyelvű színműíró, „a szlovák vígjátékírás atyja”;

Csabay Pál (1881–), egyházi író; *Csáji Márton* (1695–1770), püspök; *Csanaki Máté* (1594–1636), teológiai, filozófiai és orvosi író; *Császár József* (1901–), egyházi író, szociológiai író; *Császár Pál* (1815–1877),

egyházi író, a „Református énekeskönyv tót nyelven. Sárospatak, 1864.” szerzője; *Csatáry Jenő* (1883–), költő, egyházi író; *Csécsi (Tsétsi) János* (1650–1708), kollégiumi tanár, a magyar helyesírásban az etimológiai irány megalapozója, iskolatörténeti író; *Csécsi (Tsétsi) János* (1689–1769), kollégiumi tanár, 40 különféle tudománnyal foglalkozott, megírta a kuruc-háború történetét: „Havi krónika, 1703–1709.” c. munkájában; *Csengery József* (1796–1850), kollégiumi tanár, történetíró, diplomatika-író, egyházi író; *Csenkeszfai Poócs András* (1740–1812), költő; *Cserés Miklós* (1914–1981), esztéta, dramaturg, rádiórendező; *Csesznok István* (1761–1828), egyházi író;

Csider Károly (1829–1890), politikus, újságíró; *Csillik Balázs* (1850–1916), költő, pedagógiai író; *Csillik Bertalan* (1889–), egyházi író, újságíró; *Csizi János* (1730–1792), a pataki templomépítő; *Csizi János* (1840–1876), költő; *Csizmadia Ernő* (1924–1984), az MTA tagja, agrárgazdasági és szövetkezetelméleti író, tudománypolitikus; *Csizmadia Ernőné Székely Magda* (1927–1985), tudományos kutató, közgazdasági író; *Csokonai Vitéz Mihály* (1773–1805), a magyar felvilágosodás legnagyobb lírai, epikai és drámai költője; *Csoma József* (1848–1917), MTA tag, történész, heraldikai író; *Csoma Mihály* (1807–1877), kollégiumi tanár, irodalomtörténész, tankönyvíró; *Csontos József* (1866–1937), kollégiumi tanár, történetíró; *Csorba Szakácsi József* (1789–1858), az MTA tagja, orvosi író, a kaposvári megyei kórház létrehozója; *Csupka András* (1796–1851), jogi író; *Csurgay József* (1819–1895), társadalmi, gazdasági, természettani és orvosi író; *Csuzi Cseh Jakab* (1639–1695), püspök, teológiai író, gályarab, az 1681. évi országgyűlésen a protestáns rendek prédikátora;

Czakó Kálmán (1843–1895), növényteni szakíró; *Czeplédy P. István* (1619–1671), író, egyházi író, hitvitázó; *Czelder Márton* (1833–1889), moldvai magyar református misszionárius, egyházi író, újságíró; *Czinke István* (1855–1942), püspök, író, egyházi író, tankönyvíró; *Czinyéry Barna* (1886–1934), író, pedagógiai író; *Czirjék Mihály* (1753–1798), költő; *Czövek István* (1781–1828), jogi író, történetíró;

Dálnoki Nagy Sámuel (1774–1827), költő, egyházi énekíró; *Danyi József* (1876–), újságíró, a magyar református egyházi szeretettestvékenység, árvaház alapító munkása; *Dapsy József* (1774–), teológiai író, fordító; *Darányi Lajos* (1905–1971), püspök, egyházi, teológiai író, újságíró; *Debreczeny Bertalan* (1845–1912), kollégiumi jogigazgató, iskolapolitikai és egyházkormányzati író; *Decsy Sámuel* (1742–1816), püspök, egyházi író, író, a Magyar Kurir megalapítója s 27 éven át szerkesztője, a nemzeti műveltség, irodalom és nevelés fejlesztésének nagy harcosa, a 18. század végi haladó magyar művelődési program kidolgozója; *Deidrich György* (–1607), egyházi teológiai író, költő; *Deme László* (1889–), újságíró, ifjúsági lap szerkesztő; *Demeter Bertalan* (1871–1937), egyházi író; *Dercsényi János* (1802–1863), jogi, filozófiai, pedagógiai s

egyházi író, útirajzíró; *Derzsy Domokos* (1914–1975), mikrobiológus, szakíró, az MTA Állatorvostudományi Kutatóintézetének vezetője; *Décsi Márton* (1639–1691), kollégiumi tanár, egyházi író, vitaíró; *Dezső Lajos* (1847–1904), tanítóképző intézeti igazgató, pedagógiai és tankönyvíró, tantervkészítő, Comenius-kutató és fordító; *Dezső (Deseő) Lajos* (1875–), pedagógiai író, katonai történetíró, tankönyvíró; *Dienes István* (1855–1937), író, újságíró;

Dobos Kálmán (1840–), újságíró, történetíró; *Dobos (Tofeusz) Mihály* (1624–1684), kollégiumi tanár, püspök, egyházi író; *Dobrai Gácsi Bálint* (–1650), egyházi író; *Dóczy Gedeon* (1832–1911), a pataki állami tanítóképző igazgatója, a debreceni református felsőfokú leányiskola, tanítónőképző intézet igazgatója, a magyar nőnevelés kiemelkedő egyénisége, a Debreceni Református Dóczy Leánynevelő-Intézet névadója, pedagógiai író, tankönyvíró, dalszövegíró; *Dóczy Imre* (1849–1930), a tiszántúli református egyházkerület tanulmányi felügyelője, író, pedagógiai író, tankönyvíró, az Országos Református Tanáregyesület megalapítója, a debreceni Tudományegyetem mellett 1925-ben felállított tanárképző intézet tervezetének kidolgozója; *Doktor Dezső* (1888–), egyháztársadalmi író, újságíró; *Dókus Ernő* (1852–1934), politikus, egyházpolitikus, író, a Református Egyetemes Konvent és Zsinat világi elnöke; *Dókus Gábor* (1888–1964), amerikai egyházi író; *Dókus Gyula* (1849–1928), régész, író, újságszerkesztő és író, múzeumalapító, iskolapolitikus; *Duka Tivadar* (1825–1908), az MTA tagja, író, újságíró, a Magyar Nemzeti Múzeum természetrajzi gyűjteményét Kelet-Indiából több ezer értékes tárggyal gyarapította, *Kőrösi Csoma Sándor*-kutató; *Dürner Sámuel* (1614–1653), egyházi, teológiai író;

Édes Ábrahám (1832–1911), egyházi és teológiai író; *Édes Albert* (1805–1887), költő, egyházi író, újságíró, politikus; *Édes Gergely* (1763–1847), „korának legvirtuózabb verselője”, leonista költő, műfordító; *Édes János* (1809–1846), egyházi író, újságíró és szerkesztő, költő; *Édes Vince* (1833–1900), egyházi író, újságíró; *Egressy Benjamin (Béni)* (1814–1851), színész, színműíró, fordító, zeneszerző, a „Szózat” ismert zenéjének szerzője, dalköltő, dalszövegíró; *Elekes György* (1905–1977), orvostörténész, aki orvostörténeti szaklapot is indított; *Elek József* (1864–1934), egyházpolitikus; *Emödy István* (1770–1824), tankönyvíró; *Enyedy Andor* (1888–1966), püspök, egyházi, teológiai író, tankönyvíró, újságíró; *Enyedy János* (1646–), teológiai író; *Enyedy Sámuel* (1627–1671), egyházi író, költő, tankönyvíró; *Erdélyi Dezső* (1913–1966), pedagógiai író; *Erdélyi János* (1814–1869), az MTA tagja, kollégiumi tanár, költő, író, kritikus, filozófus, esztéta, a Nemzeti Színház igazgatója, magyar népköltés-gyűjtő, az 1850–1860-as évek kollégiumi újításai, alkotásai, fejlesztései részben vagy egészben az ő nevéhez kapcsolódnak; *Erőss János* (1889–1962), politikus,

miniszter; *Eszéki T. István* (1641–1707), teológiai és egyházi író, iskolai színjátékíró;

Farkas Andor (1878–1956), költő, újságíró és szerkesztő, zeneszerző; *Farkas Bertalan* (1847–), író, költő, újságíró; *Farkas Dezső* (1881–1951), egyházi író, újságíró és szerkesztő, róla mintázta Komáromi János a „Pataki diákok” Stüszijét; *Farkas Ferenc* (1792–1863), egyházi író; *Farkas István* (1878–1941), püspök, egyházi író, újságíró és szerkesztő; *Farkas Lajos* (1867–), újságíró, zeneszerző, hegedűművész; *Fáy András* (1786–1864), az MTA tagja, író, költő, politikus, nemzetgazda, a reformkor társadalmi mozgalmainak, a magyar nevelésügy kifejlesztésének nagy alakja, az első magyar társadalmi regény írója, az első magyar takarékpénztár megalapítója; *Fegyverneki Izsák* (–1589), kollégiumi tanár, teológiai, egyházi író, a CALEPINUS-szótár magyar anyagának egyik szerkesztője; *Fejes István* (1838–1913), püspök, egyházi író, történetíró, költő, egyházpolitikus; *Fekete János* (1810–1892), tankönyvíró; *Felméry Lajos* (1840–1894), kollégiumi tanár, pedagógiai, bölcseleti és teológiai író; *Felvinczi Sándor* (1642–1686), egyházi és teológiai író, költő; *Ferenczy Dániel* (1883–1939), énekművész; *Ferenczy Ferenc* (1858–1898), amerikai magyar misszionárius; *Ferenczy József* (1797–1873), egyházi író, író, az 1832–36-os országgyűlés prédikátora; *Ferge János* (–1835), egyházi író, költő;

Filiczky János (1580–1622), kollégiumi tanár, egyházi író, korának híres költője; *Finkey Ferenc* (1870–1949), az MTA tagja, büntetőjogász, szakíró; *Finkey József* (1824–1872), kollégiumi tanár, tankönyvíró, Sophokles műveinek fordítója; *Finkey József* (1889–1941), az MTA tagja, tankönyvíró, műfordító, bányászati kutató és szakíró; *Finkey Pála* (1820–1872), kollégiumi tanár, pedagógiai író, tankönyvíró; *Fodor Béla* (1865–), jogi író, újságíró; *Fodor György* (1863–1929), újságíró; *Fodor Lajos* (1911–1967), énekkar szervező és vezető; *Fodor Pál* (1816–1894), egyházi író; *Fogarasi János* (1801–1878), az MTA tagja, nyelvész, az MTA első Értelmező szótárának társszerkesztője, jogtudós, történetíró, író, költő; *Forgács Endre* (1850–1913), író, költő; *Forgon Lajos* (1865–1938), nemzetgazdasági és politikai író, novellaíró; *Futó Mihály* (1835–1909), egyházi, pedagógiai író, újságíró és szerkesztő, a Hódmezővásárhelyi Lapok alapítója; *Futó Sámuel* (1826–1893), egyházi író, újságíró; *Fürjész Béla* (1904–1966), egyházi író, az amerikai református lelkészegyesület elnöke; *Fürjész István* (1848–1888), pedagógiai író, újságíró; *Füzy János* (1846–1907), egyházi, egyháztörténeti író, olvasóköri alapító;

Gaál András (1764–1828), költő, útleíró, énekszerző, egyházi író; *Gaál Endre* (1875–1943), politikus, a Független Kisgazdapárt egyik alapítója, gyógyszerész szakíró, újságíró és szerkesztő; *Gaál Ferenc* (1867–1936), egyházi és teológiai író, egyháztörténész, újságíró és szerkesztő; *Gaál István* (1891–), újságíró és szerkesztő; *Gagyai Károly* (1859–),

történetíró; *Gárdonyi Géza* (1863–1922), az MTA tagja, író, újságíró; *Gáti István* (1749–1843), nyelvtudományi író, a magyar gyorsírás úttörője; *Gecsei Péter* (1832–1914), gazdasági szakember, író; *Gelei József* (1754–1838), az MTA tagja, kollégiumi tanár, író, nyelvész, műfordító, (az első magyar Robinsón-fordító), tankönyvíró, a Magyar Kurir segédszerkesztője; *Gelei Katona István* (1589–1649), püspök, egyházkormányzó, író, teológiai író, nyelvész, a korabeli protestáns énekkincs összegyűjtője és kiadója, a Gelei-kánonok készítője; *Gérecz Károly* (1843–1910), pedagógiai író, tankönyvíró, tantervkészítő, újságíró; *Gergely Károly* (1837–1899), teológiai író, pedagógiai író, tankönyvíró; *Gesztelyi Nagy László* (1890–1950), politikus, filozófiai író, újságíró és szerkesztő, agrárközgazdász, a Duna-Tisza köze Mezőgazdasági Kamara megszervezője, a kecskeméti kertmunkásképző iskola létrehozója;

Gonda Béla (1851–1933), vízepítési, mezőgazdasági szakíró, az Adriai tengeri kutatásaival megvetette a magyar oceanográfia alapjait, újságíró; *Gonda László* (1831–1872), politikus, egyházi és teológiai író; *Gosztonyi János* (1909–1972), orgonaművész; *Gönczy Árpád* (1914–1942), újságíró; *Gööz István* (1841–1883), egyházi író, pedagógiai író; *Gööz József* (1855–1909), pedagógiai író, újságíró és szerkesztő, tankönyvíró; *Görgei P. Pál* (–1674), egyházi író; *Görömbey Pál* (1820–1892), egyházi író, költő; *Görömbey Péter* (1845–1919), egyháztörténész, egyházi író, újságíró; *Gulyás Benő* (1857–1907), egyházi író; *Gulyás István* (1867–1941), irodalomtörténész, tankönyvíró, újságíró és szerkesztő; *Günther András* (1634–1709), teológiai és egyházi író, költő; *Gyarmathy József* (1850–1896), egyházpolitikus; *Gyöngyösi István* (1629–1704), a 17. század egyik legnagyobb elbeszélő költője, aki lágy, könnyed nyelvezetével megalapította a mulattató irodalmat s végérvényesen polgárjogot szerzett a világi jellegű szépirodalomnak; *Gyöngyösi (Arva) Pál* (1668–1743), teológiai író; *Gyöngyössy Sámuel* (1833–1886), író, egyházi író, történeti, honismereti író, újságíró; *György Árpád* (1911–1980), egyházi író, történetíró, újságíró, naptárszerkesztő, az Amerikai Magyar Református Egyesület elnöke (USA); *György József* (1813–1862), természettudós, újságíró; *Györy Kálmán* (1888–), költő, újságíró;

Hallgató János (1859–1935), egyházi író, író, újságíró; *Halmy Gyula* (1839–), újságíró; *Harangi László* (1912–1984), író, pedagógiai író, újságíró és szerkesztő (USA); *Harsányi István* (1873–1928), kollégiumi tanár, irodalomtörténész, teológiai író, egyháztörténeti író; *Harsányi Pál* (1808–1885), az Olaszországban állomásozó katonák első magyar református táborigazgatója; *Harsányi Zsolt* (1887–1943), író, költő, színműíró, műfordító, újságíró és szerkesztő, aki így vallott Patakról: „Itt tanultam meg szépen írni magyarul”; *Hegedüs András* (1923–1975), irodalomtörténész, újságíró, újságszerkesztő, pedagógiai író; *Hegedüs János* (1858–), újságíró, közigazgatási szakíró, az első jegyzői szaktanfolyam alapítója;

Hegedüs László (1814–1884), az MTA tagja, főiskolai gondnok, politikus, egyházjogász, történész, pedagógiai író, tankönyvíró, aki nagy szerepet játszott a kollégium múlt századi fejlődésében; *Hegyaljai Kiss Géza* (1893–1966), egyházi író, író, történetíró, újságíró, költő; *Hegyessy Béla* (1893–1952), népművelő, tanügyi író; *Hézser Emil* (1856–1929), egyházi író, történetíró, nőegyletialapító;

Homolya István (1848–1912), filozófiai és földrajzi író, újságíró; *Homonnai (Irmesi) Imre* (1784–1852), író, költő; *Horkai Antal* (1821–1874), a gyermekirodalom úttörője, aki 1847-ben létrehozta Tiszafüreden az első szeretetházat; *Horkay István* (1842–1878), költő; *Horkay László* (1905–1976), teológiai, esztétikai s filozófiai író; *Horváth András* (1635–), teológiai író; *Horváth István* (1922–1941), az egyetemi diákszínházas kezdeményezője, színházi rendező; *Horváth Lajos* (1821–1911), politikus; *Hörcsik Lajos* (1867–1940), színműíró; *Hubay Bertalan* (1879–), egyházi író; *Hustáczai (Heimlich) Sándor* (1895–), író, újságíró;

Idrányi Barna (1861–1933), püspök, egyházi író, újságíró; *Igaz Dániel* (1858–), a posta és távirászat kiváló szakembere, szakíró; *Igaz Sámuel* (1770–1830), egyházi író, erdőbényei templomépítő; *Igaz Sámuel* (1786–1826), egyházi és nyelvészeti író, a Magyar Kurir szerkesztője; *Illyés Bálint* (1835–1910), egyházi író, politikus, költő; *Illyés Bertalan* (1896–), egyházi újságíró és szerkesztő, útikönyvíró, tankönyvíró; *Illyés János* (1863–1910), egyházi író, újságíró; *Iván János* (1823–1892), mintagazda, gazdasági szakismeret terjesztő; *Izsó Miklós* (1831–1875), szobrász, a magyar nemzeti szobrászat legnagyobb alakja;

Jablonowszki József (1863–1943), természettudós, rovarani kutató, szakíró; *Jakabfalvy András* (1804–1859), egyháztörténeti író, újságíró, politikus, az 1848–49-es szabadságharc Abaúj megyei kormánybiztosa; *Jakabfalvy Gyula* (1828–1895), jogi író; *Janka Károly* (1872–1956), a kollégium gondnoka, egyházpolitikus, költő, író, újságíró és szerkesztő; *Jánosi Ferenc* (1916–1968), politikus, író, a helytörténeti krónikaíró-mozgalom egyik szervezője s irányítója; *Jánosi György* (1889–), író, újságíró; *Jármay József* (1865–1912), történetíró; *Jászay Pál* (1809–1852), az MTA tagja, nyelvész, jogtudós, történetíró, aki már pataki diák korában is naplót írt, faragó- és festőművész; *Jászay Sámuel* (1806–1890), író, műfordító; *Jászberényi Pál* (17. század), Comenius tanítványa, latin nyelvkönyveket írt angolok számára; *Józsa Antal* (1862–1925), tanfelügyelő, író, költő; *Juhász András* (1764–1829), egyházi író, költő; *Juhász László* (1871–1934), egyházi író, költő;

Kabai Márton (1650–1715), „az 1697. évi hegyaljai felkelés egyetlen literátus résztvevője, a fölkelt parasztok kiáltványának szerzője”; *Kalassay Sándor* (1869–1950), író, teológiai író, történetíró, tankönyvíró, színműíró, az Amerikai Magyar Református Egyesület megalapítója, újságszerkesztő, az első amerikai magyar nyomda alapítója (USA); *Kállay István*

(1833–1897), pedagógiai író, tankönyvíró, újságíró és szerkesztő; *Kallós Lajos* (1819–1882), az MTA tagja, kollégiumi tanár, jogi író; *Kálniczky Benedek* (1786–1861), kollégiumi tanár, egyháztörténész, szótárkészítő; *Kálniczky János* (1817–1897), egyházpolitikus; *Kántor Mihály* (1885–1968), helyismereti s néprajzi író, gyűjtő, költő; *Kántor Sámuel* (1809–1884), politikus; *Kapitány János* (1841–1901), tanítóképzős gyakorlóiskolai tanító, pedagógiai, tanügyi író, tankönyvíró; *Kaposfalvi Szabó Pál* (1601–), teológiai író; *kaposi Geszti Pál* (17. század), teológiai író, Comenius tanítványa; *Kapronczai György* (–1746), egyházi író; *Kardoss Béla* (1903–1986), művészeti író, újságíró; *Kármán András* (–1761), egyházi, teológiai író; *Károlyi István* (1806–1859), költő, gyermekvers-író; *Károlyi Sámuel* (1818–1862), orvosi író; *Kárpát (Kasztriner) Zoltán* (1882–1960), zeneszerző, költő, színműíró; *Karsa (Karossa) Endre* (1819–1870), jogtudós, nyelvész, újságíró és szerkesztő, zeneszerző; *Kassai Császár György* (1550–1586), kollégiumi tanár, egyházi író; *Kassai Zsigmond* (1556–1586), egyházi és teológiai író, költő; *Kaszonyi András* (1809–), költő; *Kaszonyi Herczeg János* (17. század), teológiai író; *Katona Endre* (1854–1909), gépészmérnök-kutató; *Katona György* (1849–1921), újságíró, diplomok tervezője; *Katona József* (1849–), orvosi egészségügyi író; *Katona Mihály* (1780–1842), kollégiumi tanár, egyházi író; *Kazai János* (–1729), egyházi író; *Kazinczy Emil* (1811–1890), műfordító; *Kazinczy Ferenc* (1759–1831), az MTA tagja, író, nyelvújító, a magyar irodalom reformátora, aki munkásságával, levelezésével irodalmi életet teremtett, akinek „irodalom- és művelődéspolitikai tevékenysége történelemformáló hatású nemzetpolitikai tett volt: általa lett magyar nyelvűségünk művelté, modernné, európaivá, mert műveltségünk, modernségünk, európaiságunk magyar nyelvűvé tudott válni¹¹¹”; *Kazinczy Gábor* (1818–1864), az MTA tagja, politikus, író, újságíró, irodalomszervező; *Kazinczy Gábor* (1857–1943), jogász, a Pataki Diákok Országos Szövetségének elnöke; *Kazinczy Lajos* (1820–1849), katona, a 14. aradi vértanú, honvédtábornok;

Kecskeméti Elek János (1571–1620), teológiai író, egyházi író; *Kecskeméti Zsigmond* (1737–1821), író, egyházi író; *Keéky István* (1885–), újságíró, szerkesztő; *Képes Géza* (1909–1989), költő, műfordító; *Kerekes János* (1857–1926), újságíró; *Kerekgyártó Elek* (1847–1912), irodalomtörténész, tankönyvíró; *Keresztesi József* (1748–1812), költő, egyházi író, nyelvészeti író, krónikairó; *Keresztúri Biró Pál* (1594–1655), „nagyhirű pedagógus, jeles egyházi író”, hitvitázó; *Keresztúri G. Bálint* (1634–1678), teológiai író, Comenius idejében pataki diák; *Kérészy Ábrahám* (1766–1852), egyházi író; *Kérészy Barnabás* (1846–1922), kollégiumi tanár, teológiai s egyházi író, mintagazda; *Kérészy István* (1750–1809), egyházi író; *Kérészy István* (1794–1836), egyházi író; *Kérészy István* (1835–1914), kollégiumi tanár, tankönyvíró, szótárkészítő; *Kérészy Zoltán* (1868–1953),

jogtörténész, jogtudományi író, tankönyvíró; *Kézy Mózes* (1781–1831), kollégiumi tanár, tankönyvíró, nyelvújító, Kövy Sándor szerint „Kézyhez hasonló deákíró és költő nem volt Magyarországon”;

Király István (1921–1989), az MTA tagja, irodalomtörténész, irodalomkritikus, író, újságíró, szerkesztő, kultúrpolitikus; *Király Kálmán* (1919–1978), orvos író, dermatológiai kutató, több hazai tudományos társaság alapítója; *Király Pál* (1841–1902), földrajzi és nyelvtudományi író, tankönyvíró; *Kiss Áron* (1788–1834), költő, egyházi író; *Kiss Áron* (1815–1908), püspök, egyházpolitikus, egyháztörténetíró; *Kiss Áron* (1845–1908), pedagógiai író, „a magyar neveléstörténet Liviusa”, tankönyvíró, újságíró és szerkesztő, az első Magyar Pedagógiai Társaság titkára, a „Magyar Gyermekek játék Gyűjtemény. Budapest, 1891.” c. mű szerzője; *Kiss Árpád* (1889–1968), az MTA tagja, fizikai kémikus, szakíró; *Kiss Endre* (1849–), költő, társadalmi, ipari, pénzügyi író; *Kiss Ernő* (1890–1938), egyházi író, egyházpolitikus; *Kiss Gyula* (1834–1886), újságíró; *Kiss József* (1829–1891), tanítóképző intézeti igazgató, Hajdú vármegye és Debrecen város tanfelügyelője, pedagógiai író; *Kiss Kálmán* (1843–1913), történeti író, egyháztörténész, tankönyvíró, újságíró; *Kiss Lajos* (1849–1912), történetíró, tanügyi író, tankönyvíró; *Kiss Lajos* (1864–1945), festőművész; *Kiss Pál* (1898–1941), festőművész; *Kiss Sándor* (1918–1982), politikus, újságíró, a Magyar Paraszt szövetség igazgatója; folyóirat- és rádiószerkesztő, amerikai egyetemeken s magyar szervezetekben előadó; *Kisvárdai Lázár János* (1635–1695), teológiai író; *Kisztei Péter* (1650–1686), kollégiumi tanár, teológiai író; *Klacsó Béla* (1896–1977), tanügyi író, ének-zeneszerző; *Klanicza Márton* (1740–1810), történetíró, egyházi író; *Klinkó József* (1896–1977), műgyűjtő, aki képzőművészeti gyűjteményét alma materére, a tanítóképzőre hagyta; *Knopfler Sándor* (1841–1929), újságíró, tankönyvíró;

Kókai Kun Béla (1845–1896), kollégiumi tanár, jogi író, politikai író, újságíró; *Kolos Dániel* (1820–1878), kollégiumi tanár, egyházi és teológiai író; *Komáromi Csipkés György* (1628–1678), nyelvészeti író, egyházi, teológiai, filozófiai író, bibliafordító; *Komáromi (Kóji) István* (1820–1897), egyházpolitikus, a szabadságharc huszárörnagya; *Komáromi János* (1890–1937), író-újságíró, a pataki diákélet hűséges megrajzolója; *Komáromy László* (1824–1899), politikus; *Komjáthy Abrahám* (1743–1827), egyházi író; *Komjáthy Aladár* (1892–1944), egyházi író; *Komjáthy Béla* (1847–1916), politikus, író, újságíró; *Komjáthy Dávid Mátyás* (–1640), költő; *Komjáthy Ferenc* (1849–1879), olvasókör-alapító; *Komjáthy Gábor* (1853–1940), egyházi író, történetíró; *Koncz Sándor* (1913–1985), kollégiumi tanár, teológiai, egyházi író, történetíró, újságíró; *Kordás Ferenc* (1911–), költő, nyelvkönyvíró, műfordító; *Korocz Dániel* (1859–1902), tanügyi író; *Korocz Géza* (1879–1942), író, egyházi író (USA); *Korocz József* (1865–1927), egyházi író, Bessenyei-rajongó; *Kóródi Kere-*

kes János (1857–1926), egyházi író, az Országos Református Lelkész Egyesület megalakításának harcosa; *Korponay József* (1787–1850), költő, egyházi író;

Kossuth Lajos (1802–1894), a reformnemzedék nagy alakja, politikus, miniszter, Magyarország kormányzója, író, újságíró és szerkesztő; *Kovács Béla* (1850–1927), egyháztörténeti író; *Kovács Gábor* (1854–1916), tanügyi író, iskolatörténeti író; *Kovács János* (1788–1855), újságíró, egyházi író, egyházbiztos; *Kovács János* (1804–1881), filozófus, aki a szabadságharc alatti kiállásáért két évi várfogságot is szenvedett; *Kovács Lajos* (1856–1900), költő, író, irodalomtörténet-író, újságíró; *Kovács László* (1834–1897), egyházi író; *Kovács Sámuel* (1770–1830), teológiai és egyházi író; *Kovács Zsigmond* (1846–), költő, újságíró; *Kovács István* (1755–1826), egyházi író, újságíró; *Kovács Mihály* (1762–1851), az MTA tagja, orvosi természettudományi író, orvostudományi műszótár-készítő (1845), az első magyar nyelven megjelent önálló kémiai (1807), és törvényszéki orvostan (1828) szerzője; *Kovácsy Ferenc* (1881–1939), jogász; *Kovácsy Sándor* (1850–1929), kollégiumi tanár, tankönyvíró; *Kovácsnai I. Péter* (1616–1673), püspök, a puritán mozgalom harcosa, költő; *Kozma Dezső* (1892–1968), amerikai magyar költő (USA);

Kökényesdi Pál (1824–1901), egyházi író, újságíró; *Köpeczi Bálint* (1631–), kollégiumi tanár, teológiai író; *Körmendi Péter* (1635–1691), püspök, teológiai író; *Kőrössy Bertalan* (1866–), jogi szakíró; *Kőrössy István* (1850–1934), a gimnáziumi Erdélyi János Önképzőkör alapítója; *Kövesdi János* (–1759), egyházi író; *Krúzselyi Bálint* (1844–1907), író, költő, újságíró és szerkesztő; *Kubes Mátyás*, csehországi püspök; *Kun Ábrahám* (1822–1901), megyei levéltáros; *Kun Bertalan* (1817–1910), püspök, egyházi, teológiai író, újságíró; *Kun Tamás* (1815–1894), orvostudós, egészségügyi politikus; *Kupai Dénes* (1843–1904), egyházi író, újságíró;

Láczai Szabó József (1764–1828), kollégiumi tanár, egyházi író, költő, tankönyvíró, aki a pápai kollégiumban először tanította magyarul a történelmet; *Láczai Szabó László* (1844–1906), politikus; *Ladivér Illés* (1630–1686), Comenius tanítványa, egyházi és filozófiai író, költő, iskoladráma író; *Laky András* (1817–1882), egyházbiztos; *Laucsek (Gallik) Márton* (1732–1802), szlovák nyelvű egyházi, teológiai író; *Láng Károly* (1851–), romániai moldovai misszionárius; *László Sándor* (1885–1928), író, költő; *Lénárd István* (1833–), egyházi író; *Lengyel Endre* (1821–1902), a pataki kollégiumi kórház és a Zemplén megyei orvosi-gyógyszerészegyesület megalapítója, orvosi író, orvosi poliglott szótárkészítő; *Lengyel László* (1842–1909), egyházi író; *Lenkey Gyula* (1885–), egyházművészeti kutató, teológiai író, újságíró; *Lenkey Zsigmond* (1795–1840), egyháztörténeti író, levéltárkutató; *Lenthi János* (1639–1699), teológiai író; *Lévai Péter* (17. század) teológiai író; *Lévai Suba Tamás* (17. század), teológiai író;

Ligárt János (1857–), pedagógiai és közgazdasági író, tankönyvíró; *Liszkai Pap András* (1641–), teológiai író; *Liszkay Sámuel* (1762–1831), történetíró, egyházi író, aki sok református egyházi éneket fordított le szlovák nyelvre és adott ki¹¹²; *Lisznyai Kovács Pál* (1630–1695), krónikaíró, történetíró, költő, ő tanított először a debreceni kollégiumban egyházi és világi történelmet, továbbá a földrajzot térképről; *Literáthy János* (1816–1887), író, költő; *Litkei (Tóth) Péter* (1813–1878), politikai és filozófiai író; *Lónyai Gábor* (1779–1824), politikus; *Lónyai Gábor* (1805–1885), politikai és gazdasági író, a pozsonyi ellenzék egyik vezéralakja; *Losonczi Farkas János* (1629–1702), püspök, teológiai író; *Lőrinczy György* (1860–1941), tanfelügyelő, író, gyermekíró, újságíró és szerkesztő; *Ludvigh János* (1812–1870), politikai író, teológiai író, a szepességi magyar nyelvvelő társaság megalapítója, az 1848–49-es szabadságharc kormánybiztosa; *Lukács Ödön* (1843–1896), teológiai és történeti író, költő, újságíró; *Lükő Béla* (1831–1905), egyháztörténetíró, gyümölcsösével és virágkertészetével mintagazda, ismeretterjesztő;

Madzsar Károly (1855–), jogi szakíró, újságíró; *Magda Sándor* (1883–1962), püspök, teológiai, filozófiai író, újságíró és szerkesztő; *Major József* (1779–1830), egyházi, nevelésügyi, történeti író, az egyházi irodalom fejlesztésének harcosa; *Majoros András* (1787–1854), kollégiumi tanár, a nemzeti nyelv és irodalom harcosa, tankönyvíró; *Makay Dániel* (1821–1890), egyházi író, újságíró; *Maklári János* (1760–1815), egyházi s teológiai író; *Maklári Károly* (1876–1938), püspök, egyházpolitikus, egyházi író; *Maklári Pap Lajos* (1816–1869), egyházi író, tankönyvíró, a „Bibliai egyezményes szótár” készítője, kinek nagy szerepe van a kollégiumi énekkar régi dalanyagának összegyűjtésében, újságíró; *Maklári Pap Miklós* (1847–1937), kollégiumi tanár, történetíró, pedagógiai és tankönyvíró; *Mándy Péter* (1784–1873), nyelvészeti író; *Margitay Dezső* (1840–1898), jogi és szépíró, költő; *Marsalkó József* (1915–1974), egyházi író (USA); *Marton János* (1879–1955), kollégiumi tanár, egyháztörténész, teológiai író, fordító, újságíró és szerkesztő; *Máthé Gyula* (1856–1938), néprajzi író; *Mauksch Tamás* (1749–1832), botanikus, Tátra-kutató; *Meczner Béla* (1850–), politikus; *Meczner Gyula* (1861–1918), politikus, kormánybiztos; *Meczner Tibor* (1887–1966), történetíró, újságíró és szerkesztő; *Mészáros József* (1860–), egyházi író; *Mezőssy Béla* (1870–1939), politikus, miniszter, újságíró; *Mezőssy Gusztáv* (1857–1933), egyházpolitikus; *Mezőssy László* (–1893), politikai, gazdasági író, borász;

Mihályi Kovács István (1685–1757), egyházi író; *Mihályi Kovács István* (1755–1826), újságíró, egyházi író, országgyűlési prédikátor; *Miklós Sámuel* (1737–1785), egyházi író; *Mikolai Hegedüs János* (1617–1667), nyelvész, egyházi író, fordító; *Mikolai S. János* (17. század), teológiai, egyházi író; *Mikola László* (1844–), szépíró, költő, újságíró és szerkesztő; *Milesz Béla* (1844–), ifjúsági író, újságalapító, újságíró és

szerkesztő; *Milotay József* (1796–1855), kollégiumi „nagy tudományú tanár”, fordító; *Miskolczi Bodnár Mihály* (1627–1675), egyházi író, gályarab prédikátor; *Miskolczi Csulyak Gáspár* (1627–1696), teológiai író; *Miskolczi Csulyak István* (1575–1645), teológiai író, költő, történelmi (napló, önéletírás) feljegyzései tudományos értékűek; *Miskolczi Mihály* (1819–1896), orvosi író, szőlészeti-borászati író; *Miskolczi Pál* (1820–1889), egyházi író, történetíró, költő, újságíró; *Miskolczi Pál* (1851–1902), író, újságíró, és szerkesztő; *Miskolczi Puha Pál* (meghalt: 1633), egyházi író; *Miskolczy Sziogyártó János* (meghalt: 1739), egyházi író, naplóíró, az 1722–23-as országgyűlés református prédikátora; *Misley Károly* (1831–1875), újságíró, aki a szegény gyermekek tanulásának segítésére filléregyletet alapított; *Mitrovics Gyula* (1841–1903), kollégiumi tanár, egyháztörténész, egyházi és teológiai író; *Mitrovics Gyula* (1871–1965), az MTA tagja, kollégiumi tanár, pedagógiai, esztétikai író; *Mizsák András* (1885–1916), történetíró, újságíró, fordító; *Mizsák József* (1879–1960), újságíró és szerkesztő; *Mokry Benjamin* (1774–1826), szótárkészítő, az első magyar biográfiai lexikon szerzője; *Molnár István* (1801–1873), kollégiumi tanár, tankönyvíró, szótárkészítő, a meteorológiai megfigyelések és feljegyzések sárospataki elindítója; *Molnár János* (1857–1928), agrárpolitikus, újságíró és szerkesztő, Sárospatak főbírája; *Molnár Lajos* (1849–1892), kollégiumi tanár, tankönyvíró, költő, újságíró; *Monoky István* (1808–), pedagógiai író, tanítóegyesületi szervező, vezető; *Móricz Miklós* (1891–), közgazdasági író, könyvkiadó; *Móricz Zsigmond* (1879–1942), író, a magyar realista prózairodalom kimagasló képviselője, újságíró és szerkesztő; *Morvay Ferenc* (1848–1924), egyházpolitikus, író, történetíró; *Mudrány András* (1818–1895), történetíró; *Muraközi Dus Márton* (–1622), kollégiumi tanár, egyházi író, költő;

Nádaskay András (1744–1807), egyházi író, költő, a tornai felkelő nemesek lelkipásztora; *Nádaskay Lajos* (1816–1860), nyelvész, kritikus, író, újságíró és szerkesztő; *Nádházy Bertalan* (1884–1956), egyházi író, újságíró és szerkesztő; *Nádudvari Sámuel* (–1754), egyházi író; *Nagyari Benedek* (1611–1663), teológiai író; *Nagyari József* (1650–1694), teológiai, egyházi író; *Nagy Barna* (1909–1969), kollégiumi tanár, egyháztörténeti író, történész, dogmatikai író; *Nagy Béla* (1877–1932), kollégiumi tanár, teológiai, egyházi író, újságíró; *Nagy Dezső* (1919–1988), kollégiumi és tanítóképzős tanár, festőművész; *Nagy Ernő* (1871–1947), politikus, Zemplén megye főispánja; *Nagy Ferenc* (1765–1820), kollégiumi tanár, író, műfordító; *Nagy Ferenc* (1871–), jogi író, újságíró; *Nagy Gyula* (1849–1924), az MTA tagja, történetíró, oklevéltan-tudós; *Nagy Ignác* (1843–1909), egyházpolitikus; *Nagy István* (K.) (1912–1979), költő, író, kulturális attasé; *Nagy József* (1788–1864), egyházi író, költő; *Nagy József* (1811–1876), egyháztörténész, újságíró; *Nagy Lajos* (1911–1984), püspök, író, egyházi író, újságíró, az amerikai magyar reformátusok hitvallásának

kiadója (USA); *Nagy Pál* (1831–1906), egyházpolitikus, újságíró; *Nagy Sámuel* (1827–1897), egyházpolitikus; *Nagy Sándor* (1844–1918), a gyorsírási rendszer kidolgozója, a Magyar Gyorsírók Egyesületének megalapítója, Gyorsírászat Lapok munkatársa, szerkesztője, tankönyvíró; *Nagy Sándor* (1861–1903), tanügyi író, tankönyvíró, költő, újságíró; *Nagy Sándor Béla* (1902–1980), teológiai író, újságíró; *Nagyváthy János* (1755–1819), társadalompolitikai, gazdasági, mezőgazdasági szakíró, tőle származik a keszthelyi Georgikon és a csurgói gimnázium létrehozásának eszméje; *Nánási Vas Gábor* (–1865), egyházi író, költő, teológiai író;

Nemes Ferenc (1834–1898), kollégiumi tanár, tanügyi író, jogi író; *Nemes Lajos* (1813–1890), egyházi író, költő; *Nemes Lajos* (1840–1927), tanítóképzős tanár, tanfelügyelő, tanügyi író, tankönyvíró; *Németh József* (1867–1932), író, történetíró; *Németh Péter* (1856–1915), egyházi író, szakfeladványok készítője; *Németh Mihály* (1638–1689), teológiai, egyházi író; *Németh Samu* (1858–), orvosi író, egészségügyi nevelési szakember; *Nikházi László* (1840–1910), egyházi író; *Novák Lajos* (1855–1917), kollégiumi tanár, egyházi, teológiai író, újságíró, a „Református temetési ének-tár” c. könyve sok kiadást megért; *Nógrádi Mátyás* (1617–1681), kollégiumi tanár, püspök, egyházi író, költő; *Nógrádi Papp Gyula* (1843–1931), költő, palóc népköltési gyűjtő;

Nyáry Antal (1803–1877), politikus; *Nyikos János* (1614–1655), püspök, teológiai író; *Nyilas Samu* (1830–1874), egyházi író, költő; *Nyiry István* (1776–1838), az MTA tagja, kollégiumi tanár, magyar nyelvű enciklopédia készítő, matematikus, történetfilozófiai és egyházi író, tankönyvíró; *Nyitrai Károly* (1887–), tanügyi író, újságíró;

Olajos Pál (1821–1892), egyházi író, újságíró, takarékmagtár-alapító; *Olchvári Zoltán* (1865–), jogi szakíró, újságíró; *Ónody András* (Angyal Bandi) (1759–1808), apológia-író, vele kapcsolatban a nép ajkán és az irodalomban sok monda élt; *Orbán József* (1818–1896), kollégiumi tanár, történetíró, egyházjogi író, újságíró, tankönyv- és vezérkönyvíró; *Ormós László* (1814–1844), költő, író, színműíró, pedagógiai író, Szemere Bertalan barátja; *Osváth István* (1853–1889), egyházi és történetíró; *Otrokócsi Főris Ferenc* (1648–1718), egyházi és teológiai író, a gályarabság történetének megírója;

Óri Fülep Gábor (1739–1823), kollégiumi tanár, püspök, egyházi és teológiai író, fordító, tankönyvíró;

Páhy József (1887–1939), egyházi, teológiai író, újságíró és szerkesztő; *Paikoss Endre* (1856–1911), történetíró, egyháztörténeti író; *Paksi K. György* (meghalt: 1651), püspök, teológiai író; *Palóczy György* (1733–1805), egyházi, teológiai író; *Pálóczi Horváth István* (1857–1935), politikus; *Palóczy László* (1783–1861), politikus, a reformkori országgyűlések népszerű vezérszónoka, az addigi német nyelv helyett ő kezdte meg a törvények szerkesztését magyar nyelven, 1849. április 14-én a debreceni

nagytemplomban ő olvasta fel a Függetlenségi Nyilatkozatot, a képviselőház 1861. április 19-i határozata szerint „a haza háláját kiérdemelte”; *Palóczy Pál* (–1811), egyházi író, költő; *Panka Károly* (1882–1970), az országgyűlési könyvtár igazgatója, a Pataki Diákok Országos Szövetségének szervezője, „A pataki diákok anekdotakincse” szerkesztője, író, újságíró; *Papp Bertalan* (1881–1913), festőművész; *Pap Endre* (1817–1851), költő, műfordító, újságíró; *Papp Ferenc* (1886–1966), pedagógiai, tanügyi író; *Pap János* (1795–1861), egyháztörténeti író; *Papp Tibor* (1860–1914), jogi író; *Pászthor Dániel* (1816–1882), filozófiai író, történetíró; *Pásztor Sámuel* (1859–1903), kollégiumi tanár, dalszerző, tankönyvíró, karénektár-szerkesztő; *Pataki Füsüs János* (meghalt: 1629), államelméleti író, filozófiai író, költő; *Pataki István* (1640–1693), egyházi író; *Pataki János* (1800–1870), egyházi író, költő; *Pataki Tóth István* (1640–1693), teológiai és bölcséleti író, költő; *Patay István* (1837–1878), politikus; *Patay János* (1778–1857), kollégiumi tanár, egyházi író, történetíró; *Pazar István* (1827–1879), egyházi író, újságíró; *Pazar József* (1794–1860), egyházi, egyházpolitikai író, történetíró, újságíró;

Péchy László (–), politikus; *Péchy Tamás* (1829–1897), politikus, miniszter, a képviselőház elnöke, író, szónok, újságíró, nagy érdeme van a magyar vasutak ügykezelésének magyarrá tételében; *Pécsi Sándor* (1922–1972), színész, kiváló jellemszínész, aki így vallott a pataki alma materről: „Itt faragtak embert belőlem”; *Pécsváradi B. Péter* (–1645), egyházi, teológiai író, költő; *Perjéssy Lajos* (1855–), pedagógiai író, főreáliskolai tankönyvíró, újságíró, lapalapító és szerkesztő; *Perjéssy László* (1859–1913), közgazdasági író, főreáliskolai tankönyvíró; *Perjéssy Mihály* (1862–1934), író, jogi író, újságíró; *Pesthi Gáspár* (–1596), kollégiumi tanár, „ritka képzettségű predikátor”, 1590–92-ben kiadta Szikszay Fabricius Balázs szójegyzékét; *Peterdy Károly* (1833–1893), egyházi író, újságíró; *Péter József* (1842–1916), a lelkési hivatali könyvtár és az egyházmegyei özvegy-árva gyámtár létrehozásának nagy harcosa; *Péter Mihály* (1867–1932), püspök, egyházi és tanügyi író, történetíró, újságíró; *Petkó János* (1625–1684), egyházi író; *Pokoly József* (1866–1933), egyháztörténész, egyházjogi író, történetíró, újságíró és szerkesztő; *Poros János* (1838–1884), író, újságíró és szerkesztő; *Pósházi János* (1623–1686), kollégiumi tanár, filozófiai és teológiai író, költő, hitvitázó, Comenius tanítványa, aki hogy szélesebb körökre hasson, magyarul írta teológiai műveit; *Pósa Lajos* (1850–1914), újságíró és szerkesztő, ifjúsági író, költő, kinek költészete nagymértékben segítette a magyar gyermekköltészet fellendülését, dalköltő; *Pósa Péter* (1880–1942), egyházi, egyháztörténeti író; *Prágai András* (1590–1636), teológiai író, költő; *Puky Károly* (1789–1831), jogi író, politikai író;

Rácz Ádám (1834–1886), újságalapító, újságíró és szerkesztő; *Rácz Endre* (1879–1938), szövetkezetalapító, ismeretterjesztő; *Rácz Gyula*

(1853–1921), „kiváló gyülekezetnevelő”; *Rácz Kálmán* (1867–1941), teológiai és egyházi író, tankönyvíró, újságíró és szerkesztő; *Rácz Lajos* (1864–1934), kollégiumi tanár, filozófiai és pedagógiai író, fordító, Comenius-kutató, tankönyvíró, újságíró és szerkesztő, a Sárospataki Ifjúsági Közlöny egyik alapítója; *Radácsi György* (1846–1928), kollégiumi tanár, történetíró, egyházi író, tankönyvíró, bibliafordító, újságíró és szerkesztő; *Ragályi Géza* (1842–1923), foglyok lelkipozdóza, mintagazda, ismeretterjesztő; *Ragályi György* (1818–1889), politikus; *II. Rákóczi György* (1621–1660), erdélyi fejedelem; *III. Rákóczi Zsigmond* (1622–1652), politikus, édesanyjával, *Lorántffy Zsuzsannával* együtt hívták meg Sárospatakra a kollégium pedagógiai vezetőjének Comeniust; *Ráski Sándor* (1920–1977), püspök, egyházi író; *Rehó János* (1850–1895), népiskolai könyvtáralapító; *Réthy Andor* (1866–1914), újságíró, költő; *Réz László* (1867–1924), egyházpolitikai író, pedagógiai író, tankönyvíró, újságíró és szerkesztő; *Rik Gusztáv* (1849–1890), vegytudományi író; *Rohoska József* (1871–1938), kollégiumi tanár, teológiai és egyházi író újságíró és szerkesztő; *Rohoska József (Rab Gusztáv)*, (1901–1963), író, újságíró; *Román Ernő* (1882–1956), egyházi író, történeti író, újságíró; *Román János* (1921–1986), történeti, iskolatörténeti író; *Rozgonyi János* (1824–1866), egyházi író, költő; *Rozgonyi József* (1756–1823), kollégiumi tanár, antikantiánus filozófus, egyházi író; *Rózsai Tivadar* (1914–1990), egyházi, teológiai író, újságíró; *Ruszkay Gyula* (1852–1926), újságíró, fordító;

Sárkány Dániel (1719–1758), kollégiumi tanár, egyházi író; *Sárkány Dávid* (1700–1762), egyházi, teológiai író; *Sárkány Pál* (–1824), teológiai író; *Sarudy Ottó* (1872–1931), országos tanítóképző intézeti főigazgató, pedagógiai, tanügyi író, tankönyvíró; *Sassy Csaba* (–1943), költő, újságíró; *Satzzai István* (–1732), a Sárospataki Magyar Krónika (1523–1615) leírója;

Sebestyén Sándor (1883–), újságíró; *Sebők József* (1739–1806), teológiai, egyházi író; *Sebők Sámuel* (1760–1820), egyházi író; *Séllyei M. István* (1627–1692), püspök, Comenius tanítványa, egyházi író, gályarab prédikátor; *Séllyei S. András* (1639–1679), teológiai író; *Serpilius János* (1623–1685), politikus, teológiai és jogi író; *Serpilius Sámuel* (1630–1661), egyházi, teológiai író; *Siklói István* (meghalt: 1795), egyházi költő; *Simándi Bodó Mihály* (1591–1645), püspök, egyházpolitikus, krónikaíró; *Simándi István* (1675–1710), kollégiumi tanár, hazánkban elsőként tanította Sárospatakon a fizikát kísérleti alapon; *Simándi Kállai Miklós* (1838–1898), egyházi író, újságíró; *Simándi Kolcsár János* (a 17. század első felében élt), kollégiumi tanár, megújította a kollégium tanrendszerét, 1629-ben behozta „az évfordulati, előmozdítási közvizsgát”; *Simándi Mihály* (1590–1639), püspök, teológiai író, püspöki levelei reálisan mutatják a protestánsok törökök alatti helyzetét; *Simándi Pál* (eredeti neve: Gom-

bos Ferenc) (1891–1978), író, újságíró, nagy érdemei vannak a szlovákiai magyar kisebbség politikai és kulturális mozgalmainak szervezésében;

Simon Endre (1824–1899), jogtudományi író; *Simon János* (1760–1825), valláspedagógiai író, tankönyvíró; *Simon (Miskolci) János* (1880–1915), költő, újságíró és szerkesztő, megyei levéltárnok; *Simon József* (1807–1884), teológiai író, újságíró, útirajzíró; *Simon Sámuel* (1816–1880), pedagógiai író, 1845-ben létrehozta a bánvölgyi tanítóegyletet; *Soltész Bertalan* (1847–1911), selyemhernyó-tenyésztő szakember, író; *Soltész Ferenc* (1821–1915), kollégiumi tanár, tankönyvíró, szótárkészítő és szerkesztő; *Soltész János* (1838–1908), egyháztörténetíró, tankönyvíró, újságíró; *Somodi István* (1759–1845), egyházi író; *Somodi Petkó János* (1625–1684), egyházi író; *Somogyi Imre* (1894–1951), költő, író, tankönyvíró, újságíró és szerkesztő, a baptista egyház országos elnöke; *Somosi István* (1816–1861), kollégiumi tanár, pedagógiai író, tankönyvíró, szótárkészítő; *Somosi (Ködöböcz) János* (1783–1855), az MTA tagja, kollégiumi tanár, teológiai író, szótárkészítő, nyelvész, aki 1832-ben, illetve 1835-ben Kálniczky Benedekkel együtt sajtó alá rendezte és Sárospatakon kiadta Károli Gáspár fordításában az Újszövetséget, illetve a teljes bibliát¹¹³; *Soós Miklós* (1835–1875), költő; *Sőregi János* (1892–), régészeti, néprajzi kutató, múzeológus, író; *Sütő Kálmán* (1837–1914), egyházpolitikus, szónok; *Sütő Kálmán* (1870–1934), egyházi író;

Szabó Ambrus (1833–1938), Kossuth-katona, pedagógus; *Szabó Bertalan* (1871–1930), jogi író; *Szabó Béla* (1908–1983), egyházi író, újságíró (USA); *Szabó Dávid* (1808–1886), orvosi, szőlészeti író, költő, „A kisgyermekes anyák könyve, 1872.” mű írója, műfordító; *Szabó Endre* (1849–1924), költő, író, műfordító, újságíró, 1888-ban orosz nyelvtant írt; *Szabó Gyula* (1905–1972), kollégiumi tanár, pedagógiai, tanügyi író, tankönyvíró; *Szabó Imre* (1856–1894), író, egyházi író; *Szabó István* (1817–1903), takarékmagtár-alapító; *Szabó János* (1783–1864), pedagógiai író, költő; *Szabó József (Sasi)* (1841–1910), egyházjogász, egyházi író, újságíró; *Szabó József (S)* (1862–1944), költő, egyházi író, történeti író, tanügyi író, tankönyvíró, újságíró; *Szabó Lajos* (1887–1941) tanügyi író; *Szabó László* (1880–1961), költő, aki Arany János művének folytatásaként megírta „A hun király” című művét (USA); *Szabó Sándor* (1892–1916), jogi író, újságíró; *Szabó Sándor* (1924–1987), néprajzi író, gyűjtő, újságíró; *Szabó Zoltán* (1903–1965), kollégiumi tanár, teológiai és pedagógiai író, újságíró, politikus; *Szádeczky-Kardoss Béla* (1871–1940), történetíró, egyháztörténész; *Szádeczky-Kardoss Gyula* (1860–1935), földrajzi, földtani, ásványtani író; *Szádeczky-Kardoss Lajos* (1859–1935), az MTA tagja, politikus, történetíró, tankönyvíró; *Szakai József* (1835–1900), egyházi író; *Száki (Szeneci) Ferenc* (1635–), teológiai író; *Szalay János* (1754–1805), egyházi író, fordító; *Szalay Károly* (1859–1938), író, költő, műfordító; *Szalay Sámuel* (1712–1792), püspök, egyházi író; *Szalkai László* (1475–

1526), az első névszerint ismert pataki diák, esztergomi érsek és főkancelár, reneszánsz főúr, a „Szalkai-kódex” címmel ismert iskolai jegyzet írója; *Szalóczy Bertalan* (1842–1895), író, költő, újságíró; *Szalóczy Mihály* (1626–1678), teológiai író, költő, gályarab prédikátor; *Szalóczy Pál* (1859–1937), teológiai író, fordító;

Szathmári János (született: 1652), egyházi író; *Szathmári József* (1763–1848), püspök, egyházi író; *Szathmári József* (1867–1898), az MTA tagja, újságíró, a gömörmegyei közművelődési egyesület egyik „nagybuzgóságú” vezetője; *Szathmári Lázár Miklós* (1607–1656), püspök, egyházi író; *Szathmári Ötvös István* (meghalt: 1665), teológiai író, költő; *Szathmáry Paksi Ábrahám* (1725–1799), püspök, egyházi író; *Szathmáry Paksi Dániel* (1734–1798), filozófiai író; *Szathmáry Paksi István* (1719–1791), püspök, egyházi író, történész, költő; *Szathmáry Paksi József* (1763–1848), püspök, egyházi író; *Szathmáry Paksi Mihály* (1683–1744), kollégiumi tanár, teológiai, egyházi író; *Szathmáry Paksi Mihály* (1715–1778), kollégiumi tanár, egyházi író; *Szathmáry Paksi Mihály* (1745–1773), kollégiumi tanár, egyházi, teológiai író; *Szathmáry Paksi Pál* (1730–1766), kollégiumi tanár, teológiai író, költő; *Szathmár-Németi Mihály* (1638–1689), filozófiai, egyházi író, teológiai író, költő;

Szécsi (Gál) István (–1706), teológiai író; *Székely Imre* (1865–1922), újságíró; *Székely Sámuel* (dobai), (1704–1799), politikai, diplomatai író, történetíró, fordító; *Székely Sándor* (1882–1925), író, egyházi író, műfordító (USA); *Széles Endre* (1810–1884), egyházi író; *Szemere Bertalan* (1812–1869), az MTA tagja, az első felelős magyar kormány belügyminisztere, az 1848–49-es szabadságharc kormánybiztosa, a debreceni trónfosztás után miniszterelnök, író, kortörténeti értékű naplói író; *Szemere Miklós* (1802–1881), az MTA tagja, költő, műfordító, politikus, az 1848–49-es szabadságharc utáni zempléni ellenzék vezére; *Szemere Pál* (1785–1861), az MTA tagja, író, nyelvész, esztéta, költő; *Szenczi A. Pál* (1644–1691), egyházi író, költő; *Szendrey Ferenc* (született: 1633), teológiai író; *Szendrey László* (1899–1959), író, költő, újságíró, történetíró; *Szentesi János* (1735–1781), kollégiumi tanár, teológiai író, összehasonlító nyelvész; *Szentgyörgyi István* (1736–1799), kollégiumi tanár, teológiai és bölcsészeti író, tankönyvíró; *Szentgyörgyi Kemény János* (1746–1828), költő, egyházi énekíró; *Szentgyörgyi Sámuel* (1683–1745), a tiszáninneni református egyházkerület első püspöke, egyházi író; *Szentmártoni Dániel* (1871–1941), egyházi író; *Szentpéteri Sámuel* (1815–1906), történetíró, egyházpolitikus, tanítóegylet – kaszinó – gazdakör – takarékmagtár-alapító; *Szentpéteri Zsigmond* (1798–1858), színművész, színműíró, fordító; *Szepsi Korocz András* (meghalt: 1684), egyházi író; *Szepsi Korocz György* (1588–1630), kollégiumi tanár, teológiai író, költő, műfordító; *Szepsi Láni Mihály* (–1634), kollégiumi tanár, egyházi író; *Szeremlei (Császár) Ábrahám* (1801–1834), egyházi író, fordító; *Szeremley (Császár) Gábor*

(1807–1867), kollégiumi tanár, teológiai, filozófiai, politikai, pedagógiai író, tankönyvíró; *Szeremley Gábor* (1849–1917), történetíró;

Szigethy Ferenc (1893–1969), költő, újságíró, dalköltő, pataki diákadalok szerzője; *Szikszai Fabricius Balázs* (1530–1576), kollégiumi tanár, egyházi író, latin–magyar dictionarium készítő; *Szilágyi István* (1807–1884), egyházi író, költő; *Szilva Béla* (1870–1924), újságíró; *Szilvássújfalvi Anderkó Imre* (1560–1615), egyházi író, pedagógiai író, költő, halotti énekeskönyv s naptár kiadó, bibliográfus; *Szini Péter* (1860–1906), ifjúsági író, költő, népköltészetgyűjtő; *Szinpetri (Petri) Ferenc* (1590–), egyházi író; *Szinyei Endre* (1837–1909), kollégiumi tanár, szótárkészítő; *Szinyei Gerzson* (1836–1919), kollégiumi tanár, a kollégium történetének szorgalmas kutatója, történetíró, tankönyvíró; *Szívós Mihály* (1840–1914), kollégiumi tanár, természettudományi, történeti író, szövetkezetpolitikus, szótárkészítő;

Szoboszlay Gyula (–1930), újságíró, az árvagyermek felkarolója, alapítványtevő (USA); *Szolga József* (1881–1912), egyháztörténeti író; *Szombathy János* (1749–1823), kollégiumi tanár, egyházi író, történetíró, a pataki kollégium történetének eredményes kutatója s feldolgozója, tankönyvíró; *Szontágh Dániel* (1809–1867), jogi író, történelemkutató; *Szőke István* (1888–1936), egyháztörténeti író; *Sztárai Mihály* (–1575), reformátor, egyházi énekszerző, az első magyar nyelvű drámaíró; *Szuhay Benedek* (1862–1917), egyházi író, költő, újságíró; *Szuhay Gáspár* (meghalt: 1677), kurucvezér; *Szuhay Mátyás* (meghalt: 1685), bujdosó vezér, a korai kurucmozgalomnak egyik vezető alakja; *Szunyogh Mihály* (–1897), falusi tanítóként a szabadságharc századosa; *Szücs István* (1910–1947), egyházi író, történetíró, újságíró; *Szücs Jenő* (1928–1988), történész, történetíró;

Tarczali Sámuel (–1731), egyházi író; *Tariska Lajos* (1843–1911), énekes; *Tarpai Szilágyi András* (1623–1682), egyházi és teológiai író; *Tasnádi Székely István* (1746–1800), egyházi író; *Tassonyi Ernő* (1881–1942), író, bányászati szakértő, újságíró, költő; *Tassonyi Ernő* (1899–1941), író, a magyar mezőgazdaság fejlesztésének nagy harcosa; *Tavasi Lajos* (1814–1877), pedagógiai író, az 1840-es évek nemzeti nevelésének harcosa, „a tudományos elvekre fektetett testgyakorlat meghonosítója”, az első magyar nyelvű tanügyi folyóirat (Nevelési Emléklapok) megindítója, az 1846-os első egyetemes tanügyi kongresszus megszervezésében fontos szerepet vállalt;

Técsi Joó István (1619–1654), egyházi író; *Téglási B. János* (1699–), egyházi író; *Teleki László* (1811–1861), az MTA tagja, költő, államférfi, a reformkori főrendi ellenzék kiemelkedő alakja; *Telkibányai István* (17. század), teológiai író; *Terhes Barnabás* (1837–1886), költő, egyházi író; *Terhes Pál* (1844–1895), egyházi író, újságíró; *Terhes Sámuel* (1784–1886), egyházi író, költő; *Terray Károly* (1812–1881), pedagógiai író, költő; *Tes-*

sedik Ferenc (1800–1844), az MTA tagja, költő, író, útiíró; *Tiszabecsi P. Tamás* (–1645), egyházi, teológiai író;

Tolnai Pap István (1596–1642), egyházi író, költő; *Tolnai S. István* (1630–1690), egyházi, teológiai író, orvosi író; *Tolnai Szabó Mihály* (1640–1694), egyházi, teológiai író, az 1670-es években a bujdosó magyar hadak tábori püspöke; *Tolnai Vince* (1548–1603), a borsod-gömör-kishonti kánonok készítője 1597-ben; *Tolvaj Bertalan* (1927–1975), szlovákiai magyar kultúrpolitikus, író, irodalomtörténész, irodalomkritikus, tankönyvíró; *Tomkó József* (1930–1988), matematikus, matematikai szakíró; *Tompa Mihály* (1817–1868), az MTA tagja, költő, „a nemzet költője”, egyházi író; *Toperczer János Sámuel* (1770–1815), teológiai, filozófiai író; *Torkos Jakab* (1711–1785), püspök, egyházi, teológiai író; *Torkos Károly* (1886–1977), a Baradla igazgatója, egyházjogász, újságíró; *Tornai Pap István* (1602–1665), püspök, teológiai író, költő; *Tornyai György* (1654–1718), teológiai író;

Tóth Béla (1871–1922), egyházpolitikus; *Tóth Ede* (1844–1876), színész, költő, színműíró, „A falu rossza” szerzője; *Tóth Gusztáv* (1914–1990), író, egyházi író, újságíró és szerkesztő; *Tóth István* (1817–1886), kisdednevelési író, gyermekdal-szerző; *Tóth László* (1788–1820), antropológiai író, esztétikai író, költő, görögül éppúgy írt, mint magyarul; *Tóth Mihály* (1889–1964), tanítóképzős gyakorlóiskolai tanító, pedagógiai író, tankönyvíró, számos tanítói kézikönyv, vezérkönyv szerzője, költő; *Tóth Miklós* (1861–1888), újságíró; *Tóth Pál* (1843–1908), egyházi és pedagógiai író, tankönyvíró, újságíró, költő, a miskolci felsőbb lányiskola igazgatója, névadója; *Tóth-Pápai Mihály* (1754–1831), kollégiumi tanár, teológiai, pedagógiai, gazdasági, orvosi író, tankönyvíró; *Tóth Sámuel* (1830–1890), egyházi író, történetíró, népkönyvtár-alapító; *Tölcéki M. István* (1599–), teológiai író, költő; *Trócsányi Dezső* (1889–1962), filozófiai, pedagógiai, művelődéstörténeti író; *Trócsányi György* (1896–1973), az országgyűlési könyvtár főigazgatója, társadalomtudományi és könyvtárügyi szakíró, műfordító; *Trócsányi József* (1881–1958), kollégiumi tanár, jogtudományi író, gazdasági szakember; *Trócsányi Zoltán* (1886–1971), irodalom- és könyvtörténész, nyelvész, művelődéstörténeti író, műfordító, az Akadémiai Nagy Szótár munkatársa; *Turkuly (Turboly) Sámuel* (1688–1720), író, a magyar őshaza-kutatás úttörője, a magyarság ősrökonait kutató világjáró, néprajzi író; *Tury Sándor* (1891–1959), polihisztor tanító, tanügyi író, néprajzos, népmese gyűjtő, újságíró; *Tüdős István* (1866–1918), püspök, kollégiumi tanár, egyházi, teológiai író, tankönyvíró, újságíró és szerkesztő, a „teológiai ismeretek tára” c. lexikonszerű mű egyik készítője;

Újfalussy József (1816–1888), politikus, egyházpolitikus; *Újfalvi Kátóna Imre* (1572–1610), kollégiumi tanár, teológiai író, költő, a számtalan kiadást megérett „Halotti énekek” c. mű szerzője; *Újházy László* (1793–1870), politikus, útirajzíró, újságíró; *Ujj István* (1845–1903), egyháztörté-

neti író, újságíró; *Újlaki Ferenc* (1890–1984), író, egyházi író, újságíró, az Amerikai Református Egyesület elnöke (USA); *Ungvárnémeti Tóth László* (1788–1820), költő, nyelvújító, nyelv- és természettudós; *Ungváry Gyula* (1908–), pedagógiai író, tanügyi író, újságíró; *Ungváry János* (1763–1807), színműíró és fordító, a pesti nemzeti színház eszméjének felvetője, az első magyar színjátszó társaság megalapítója Ráday Pállal és Kazinczy Ferencsel együtt 1790-ben; *Urbán Endre* (1883–1935), egyházi író (USA); *Urbán József* (1898–1968), újságíró és szerkesztő (USA); *Urbán Dezső* (1871–1909), politikus, hitelszövetkezet-szervező, alapító; *Uszka Mihály* (1824–1847), újságíró;

Váczi P. András (1619–1680), kollégiumi tanár, teológiai író; *Váczi Sámuel* (1768–1829), egyházi író; *Vadász Pál* (1846–1927), egyházpolitikus, irodalomtörténész, „irodalomtörténeti kútforrás”; *Vadnay József* (–), 1797–1811 között kollégiumi tanár, tankönyvíró; *Vadnay Károly* (1832–1902), író, újságíró; *Vajányi Lajos* (1828–1901), homeopátiával gyógyító pap; *Vállyi János* (1826–1896), egyházpolitikus; *Vályi K. András* (1764–1801), nyelvész, földrajzi és pedagógiai író, költő; *Vályi Nagy Ferenc* (1765–1820), kollégiumi tanár, teológiai író, író, költő, műfordító, Homérosz első magyar fordítója¹¹⁴; *Vályi Pál* (1810–1864), egyházi író, újságíró; *Várady Antal* (1819–1885), gazdasági író, Petőfi, Tompa, Jókai barátja; *Várady Károly* (1817–1890), politikus; *Váradai Szabó János* (1783–1864), pedagógiai író, Pestalozzi eszméinek terjesztője; *Váraljai G. Lőrinc* (1620–1671), egyházi és teológiai író; *Varga Imre* (1905–1980), püspök, újságíró és szerkesztő; *Vásárhelyi József* (1762–1829), egyházi író; *Vass Imre* (1790–1863), az aggteleki barlang feltárója, az első barlangkutató szakkönyv írója; *Vass Samu* (1844–1901), pedagógiai író; *Vay Ábrahám* (1789–1885), politikus; *Vay Dániel* (1820–1893), politikus, történetíró; *Vay József* (1750–1822), politikus, mint főgondnok, a kollégium korszerűsítésének, fejlesztésének nagy alakja; *Vay Miklós* (1756–1824), politikus, iparfejlesztő, Széchenyi István egyik előfutára; *Vay Miklós* (1802–1894), az MTA tagja, kancellár, a főrendiház elnöke;

Vécsey József (1760–1821), méhészeti szakíró, egyházi író; *Vécsey József* (1851–1897), politikai író; *Végh János* (1755–1830), a csehországi missziót vállaló lelképásztorok egyike, cseh nyelvű teológiai és egyházi író, történetíró, tankönyvíró; *Vekerdy Géza* (1887–), újságíró, újságszerkesztő; *Verécsi Ferenc* (1607–1660), kollégiumi tanár, egyházi író, nagyhírű szónok, egyházi liturgia készítője; *Verhovai Gyula* (1849–1900), politikus, író, újságíró és szerkesztő; *Veszprémi B. István* (1637–1713), püspök, teológiai író, költő; *Vincze Károly* (1898–1954), író, egyházi, teológiai író, az Amerikai Magyar Lelkészegek elnöke (USA);

Warga János (1804–1875), az MTA tagja, filozófiai és pedagógiai író, tankönyvíró, tantervkészítő, 1840-ben kisdedovót állított fel Nagykőrösön s 1833 után iskolájában magyar lett a tanítás nyelve; *Warga Sándor* (1846–

1909), jogi író; *Windischgraetz Lajos* (1882–), politikus, miniszter, emlékiratszerző; *Witstock Oszkár* (1865–), irodalmár;

Zabler Jakab (1639–1709), evangélikus püspök, egyházi, teológiai író, költő; *Zágoni Boldizsár* (meghalt: 1729), teológiai író; *Zágonyi György* (1838–), pedagógiai, gazdasági író, újságíró, zeneszerző; *Zebegneyi János* (1635–1668), kollégiumi tanár, teológiai író; *Zempléni (Imrey) Árpád* (1865–1919), költő, író, műfordító; *Zimmermann Géza* (1894–), jogi író, újságíró; *Zitás István* (1824–1893), olvasóköri s könyvtáralapító, szervező; *Zólyomi Perinna Boldizsár* (–1624), egyházi író, fordító; *Zoványi Jenő* (1865–1958), teológiai s történeti író, egyháztörténész, a Magyarországi Protestáns Egyházi Lexikon szerzője;

Zsarnay Lajos (1802–1866), az MTA tagja, kollégiumi tanár, püspök, egyházi, teológiai író, tankönyvíró, szótárkészítő, az 1832-ben megnyílt országgyűlés prédikátora; *Zsindely István* (1829–1891), kollégiumi tanár, pedagógiai író, tankönyvíró, tantervkészítő, a régi „kis internátus”, a mai zeneiskola alkotója; *Zsindely István* (1869–1906), kollégiumi tanár, politikus, jogi, történeti író, újságíró; *Zsiros József (Arvai-Zsiros József)* (1900–1980), kollégiumi tanár, egyházi, teológiai író, költő, a sumir nyelv kutatója (USA); *Zsoldos Benő* (1847–1919), kollégiumi tanár, író, latin irodalomtörténész, Thukididesz fordító, a kollégiumi levéltár szorgalmas s eredményes rendezője; *Zsoldos Benő* (1875–1943), író, kultúrtörténeti író; *Zsuffa Tibor* (1911–1985), múzeumszervező, történetíró, újságíró; *Zsujtai András* (1696–1775), egyházi író, a sok politikai, gazdaságtörténeti eseményt, néprajzi és meteorológiai feljegyzést, stb. tartalmazó „Lajstromos könyv. 1725–1775.” mű szerzője.

Az egységesebb kép érdekében a fenti névsorban megtalálhatók azoknak a diákoknak a nevei is, akik később pataki (kollégiumi, illetve tanítóképzős) tanárokként működtek, bár egy részük tudományos szakirodalmi tevékenységének bizonyos szempontú ismertetésére később még külön is sort kerítünk. Velük együtt vállalták a „világító torony” szerepét, a „pataki szellem” érvényesítését azok a *tanárok is, akik más települések iskoláinak végzettjeiként kerültek Sárospatakra, s részben addigi nevelésük, képzettségük, részben pedig itteni közösségi munkájuk és az itt érvényesülő szellem hatására lettek a magyar művelődés aktív segítői. Közülük néhány:*

Ballagi Aladár (1853–1928), az MTA tagja, történetíró, újságíró és szerkesztő; *Ballagi Géza* (1857–1907), az MTA tagja, jogi író, a politikai irodalom történetének feldolgozója, újságíró és szerkesztő; *H. Bathó János* (1872–1956), dalszerző, énekkarvezető; *Batta István* (1882–1926), matematikai író; *Bényei Deák János* (1609–1645), teológiai író, II. Rákóczi György és III. Rákóczi Zsigmond nevelője; *Bihari Imre* (1829–1882), egyházi és bölcsészeti író; *Bodor Dénes* (–1930), pedagógiai író, tankönyvíró; *Bokor József* (1843–1917), bölcsészeti és neveléstörténeti író, a Ma-

gyar Filozófiai Társaság megalapítója, a Magyar Filozófiai Szemle és a Pallas Nagy Lexikon szerkesztője;

Comenius Amos János (1592–1670), kollégiumi tanulmányi vezető, világhírű pedagógiai reformátor, pedagógiai és teológiai író, tankönyvíró; *Csada Imre* (1884–), pedagógiai, fizikai és matematikai író, tankönyvíró; *Csiky Kálmán* (1881–1912), jogi, egyházbíró író;

Deák Geyza (Palágyi) (1870–1931), tárgyi és szellemi néprajzi gyűjtő, író, grafikus, akinek sok rajza, tudósító rajza jelent meg az újságokban; *Debreczeni Ember Pál* (1660–1710), egyháztörténeti író, teológiai író; *Dévai Jenő* (–1975), tanügyi író, tankönyvíró, újságíró és szerkesztő;

Ecsedi Lajos (1899–1975), festőművész, vezérkönyv-író; *Elekes Imre* (1872–1951), pedagógiai, tanügyi író, újságíró; *Ellend József* (1866–1921), iskola-történész, fizikai író, újságíró és szerkesztő; *Emödy Dániel* (1819–1891), író, jogi író, költő, az 1848-as márciusi ifjak egyike, újságíró, a Pesti Hírlap, Pesti Napló szerkesztője;

Geröcz Kálmán (1888–1965), jogi író, lélektani író; *Gulyás József* (1885–1954), irodalomtörténész, történész, kollégium és egyháztörténész, a kollégium és egyháztörténet sokoldalú kutatója és ismertetője, író, költő, pedagógiai író, újságíró és szerkesztő;

Hargitai Zoltán (1912–1945), biológiai és földrajzi író; *Heiszler József* (1819–1901), író, egyházi és teológiai író; *Hodossy Béla* (1864–1943), zeneszerző, egyházzenei kutató, tanügyi író, tankönyvíró, újságíró és szerkesztő; *Horváth Cyrill* (1865–1941), az MTA tagja, irodalomtörténész, újságíró és szerkesztő;

Illyefalvi Vitéz Géza (1871–1931), közigazgatási és statisztikai jogi író; *Ivánka Sámuel* (1826–1886), református egyházi énektudós, a protestáns énekgyűjtemény reformátora, újságíró, énektár-, énekvezérkönyv- és tankönyvíró; *Jakob Károly* (1890–1951), pedagógiai, nyelvészeti író, a kollégium régiségtárának szervezője;

Kiss Elek (1858–1945), Sárospatak környékének régészeti kutatója, a pogánykúti ősemberi település első feltárója, publikálója; *Kovács Dezső* (1881–1964), zeneszerző, tankönyvíró; *Kövy Sándor* (1763–1829), iránymutató, úttörő jogtudós, jogtudományi író, aki nagy hatást gyakorolt a magyar jogtudomány fejlődésére, tankönyvíró, újságíró; *Kun Pál* (1842–1891), tanügyi és politikai író, nyelvész, aki a pataki tanári karnak Kossuth Lajoshoz írt köszöntését, üdvözlő iratát megfogalmazta, újságíró; *Kun Zoltán* (1848–1933), a kollégium orvosa, egészségügyi, természettudományi szakíró és ismeretterjesztő;

Lázár Károly (1889–1959), pedagógiai író, tankönyvíró, tanítói kézikönyvsorozat szerkesztője és kiadója: *Lechnitzky Gyula* (1880–), pedagógiai-bölcséleti író, újságíró; *Lippay Sámuel* (1622–1666), teológiai író;

Magda Pál (1770–1841), az MTA tagja, statisztikus, filozófiai, művelődési és földrajzi író; *Makkai Sándor* (1890–1951), erdélyi püspök, író, teológiai író, pedagógiai író; *Mátyás Ernő* (1888–1950), teológiai író, iskolapolitikus, újságíró; *Meczner Sándor* (1871–1929), jogi író;

Nagy (Peremartoni) Gusztáv (1844–1900), egyházi, teológiai író, újságíró; *Novák Sándor* (1877–1960), író, irodalomtörténész, költő, a „Nagy-majtényi síkon letörött a zászló” kezdetű kuruc dal költője és zeneszerzője, újságszerkesztő; *Nitsch Károly Dániel* (1763–1808), költő, tankönyvíró;

Palágyi Lajos (1866–1933), költő, újságíró, újságszerkesztő; *Pálkői Antal* (1816–1862), teológiai író, történész, művelődéstörténet-író, tankönyvíró;

Sipos Pál (1759–1816), matematikus, filozófiai és teológiai író, költő; *Soltész János* (1809–1879), természettudós, orvosíró, tankönyvíró, szótárkészítő; *Szabó Ernő* (1904–1982), zeneszerző, előadóművész, az első magyar nemzeti munkatábor indulójának zenei szerzője; *Szabó Sándor* (1868–1944), közgazdasági, pénzügyi szakember, a pénzügyi kódex készítője, jogi író, a szövetkezeti gondolat terjesztője; *Szánthó Gyula* (1846–1930), jogi író; *Székely György* (1866–1929), bölcsészeti, lélektani író; *Szerencsi Sándor* (1918–1990), matematika tankönyv- és segédkönyv író; *Szentpéteri Kun Pál* (1842–1891), nyelvész, filozófiai író, tanügyi író, történetíró; *Szilágyi Benjámin István* (1616–1652), egyházi, egyháztörténeti író, Comenius Jannájának első magyar fordítója; *Szilágyi Benő* (1876–1940), tanügyi író, újságíró; *Szilágyi Márton* (1748–1790), természettudós, ő alakította ki a „phasicum museum”-ot; *Szotyori Nagy József* (1832–1909), zeneszerző, tankönyvíró;

Tárczy Árpád (1894–1967), történeti, pedagógiai író; *Tarnóczy Tivadar* (1836–1894), történeti s szépművészeti író; *Tolnai Dali János* (1606–1660), teológiai író, aki elkészítette, szerkesztette és kiadta az úrvacsora egyházi liturgiáját¹¹⁵, a puritán mozgalom vezető alakja, az ő tanácsára kapott Comenius meghívást Sárospatakra; *Urbán Barnabás* (1897–1985), bölcsészeti, tanügyi, fizikai író;

Veres Ferenc (1864–1910), pedagógiai író, újságíró, költő; *Warga Lajos* (1835–1900), történeti, egyháztörténeti író; *Zádor Tibor* (1910–1988), történetíró; *Zelles Lajos* (1875–1928), történetíró.

A fentiekén túl az is megállapítható, hogy a tanárok korszerű szakképzettsége, elkötelezett gyakorlati nevelőmunkája és dicséretes szakirodalmi tevékenysége mellett nagymértékben fokozta az iskola kisugárzását a nevelők nagy részének európai tájékozottsága, kapcsolata a külföldi szakemberekkel és közvetlen aktív részvételük az egyházi, nevelési s egyéb társadalmi mozgalmakban.

A kollégium kisugárzását nemcsak a kiváló tanárok, továbbá a nagy tanítványok munkájával lehet mérni, illetve értékelni, hanem más szemponttal is. Deme László nyelvész, volt pataki diák szerint az iskola hatása,

rangja a tanítványok zömének helytállásával mérhető legjobban. S a pataki iskola e tekintetben sem vallott szégyent. „Északkeleten, majd szélesedő szórással az országban és a nagy történelmi szétszóródás folytán szinte az egész világon most már, Patak fiai (s újabban: leányai is) helytálltak mindig a mindennapokban, folyamatosan öregbítvén a patakiság hírét-nevét. Hogy ki hova került, a vezérkarba-e a térképasztal mellé, vagy a lövész-árokba, a közvetlen tűzvonalba, azt sokukról a történelmünk szeszélyét jellemző hányatott egyéni sorsa döntötte el. De hogy ott, ahova vetette, hogyan állta meg a helyét, hogy megtartotta-e emberségét akár az ember-telenség közepette is, az már őt magát jellemezte. Mint egyént, mint embert; de mint Patak nevelte egyént, mint Patak indította embert. S tudjuk: alig valaki cáfolt rá erre az emberséget jelentő patakiságra”¹⁶.

A pataki diákok túlnyomórészt a haladás oldalán állottak s megőrizték emberségüket. Mint tanácsadók vagy vezetők, szélesebb körben, több helyen, sokszor vettek részt a fejlődésért folyó harc irányításában, különböző beosztásokban hatottak a környezetükben élő emberekre, esetleg a rájuk bízott beosztottakra, lettek fáklyavívői a szellemi élet előrehaladásának, vagy pedig mint közkatonák odaadással szolgálták a fejlődést.

c) Az oktatás-nevelés módszerei, eszközei

Az iskola nemcsak a gyakorlati oktató-nevelő munkájának tartalmával, szervezeti formáival segítette a tanulók jobb felkészítését s hatott ezáltal a magyar művelődésre, hanem más módon is. A pataki szellem és a hatás alakulásában nagy szerepet játszott az a gyakorlat, hogy nem elégedtek meg az egyes korokra jellemző eljárások alkalmazásával, az osztályterem falai között végezhető tanítással, a szóbeliséggel, hanem az alkalmazott módszerek, a tanításhoz használt segédeszközök továbbfejlesztésére is törekedtek. Igazolja ezt Comenius működése és sok neves tanár iskolai és iskolán kívüli tevékenysége, eredménye is. Ennek megfelelően az *iskola szerepének, művelődéstörténeti hatásának alakulásában nagy jelentőséget kaptak a nevelési-tanítási módszerek, a különböző szertári gyűjtemények, a könyvtár, a könyvnyomda, a sokféle kiadvány és az ének-zeneművészeti tevékenység.*

– A nevelési-tanítási módszer

Az iskola művelődési hatásának fontos eszközei az *alkalmazott nevelési-tanítási módszerek.* Ezek ugyanis a *tanulóknak sok olyan eljárást, szokást alakítanak ki, rögzítenek, amelyek később a saját életükben és a környezetre gyakorolt hatásukban egyaránt érvényesülnek. Az iskola tanárai általában arra törekedtek, hogy magatartásukkal, munkájukkal tanítványaik iskolai tevékenységéhez és későbbi életéhez minél jobb, vonzóbb példát*

mutassanak, megfelelő követelmények támasztásával, minél hatékonyabb tanítási eljárások alkalmazásával eredményesen felkészítsék őket az értelmi-feladatokra, a társadalom szolgálatára. Meg akarták valósítani, hogy a diákok maguk is kellő aktivitással segítsék az iskola céljának elérését, a képzés feladatainak megoldását. *A könyvtudás fölé emelkedő személyes tudás kialakítását tartották szem előtt s igyekeztek tág teret biztosítani a tanulók öntevékenységének mind a tanórán, mind a tanítási órán kívül.* Ennek a tanulói öntevékenységre épülő nevelési-tanítási eljárásnak fontos szerepe volt abban, hogy az iskola a sok nehézség ellenére is fennmaradt és sikeresen, eredményesen dolgozott. Bár Kövy Sándor kiváló előadó, szónok volt, nagy hatása mégis többek között azzal magyarázható, hogy tudta: „A professzornak a hallgatókkal való tudományos társalgása (conversatio) s ez úton egyes jogtani problémáknak együttesen történő megvitatása a kutató munkásság előmozdítása s a tudomány megkedveltetése szempontjából sokkal nagyobb sikerre vezet, mint a legjelesebb professzornak bármilyen ékes katedrai szónoklása”¹¹⁷. S e ma is korszerű törekvés értelmezését, indokolását egy másik pataki tanár az 1930-as évek végén az alábbiak szerint fogalmazta meg: „Ne csináljon semmit egy tanár, amit a növendékei is elvégezhetnek... Gyorsabban jutok előre egy kis gyermekkel, ha karomra veszem, de hasznosabb számára, ha megtanítom őt járni, futni, úszni. Éppen így sokkal jobb, ha nem a kész ismereteket közöljük a tanulókkal, hanem megmutatjuk nekik a hozzájuk vezető utat”¹¹⁸.

Az iskolai törvény, a hagyomány hatására az *érvényes nevelési-tanítási gyakorlat arra nevelte a tanulókat, hogy lépést tartsanak a fejlődéssel s az önképzés alkalmait és a nép, az embertársak kultúrálódásának lehetőségeit megfelelő eredményességgel hasznosítsák, szolgálják.* Ez a nevelés arra készítette fel a diákokat, hogy kint az életben megfelelően tudjanak fegyverkezten munkálkodni, valamit érthetően megfogalmazni, előadni, világosan megmagyarázni, valamiről eredményesen vitatkozni. S e készségek kimunkálásában *a tanítási óra mellett nagy szerepet kaptak az ifjúsági egyesületek,* de jól segítette azok kifejlődését a „tanítva tanulás”-nak, az egymás tanításának gyakorlata, a hazulról általában 10 éves korban elkerült, tehát korán önállóságra kényszerült diák mindennapi feladatainak felelős megoldása. S az így kifejlődött képességeiket, képzettségüket mint papok, tanítók, jogászok, hivatalnokok stb. az életben is kellően tudták hasznosítani. Ez is segítette, hogy nép-, közösségi szolgálatuk később eredményes legyen.

– *A szertári–múzeumi együttes*

A szertári–múzeumi gyűjtemények elsősorban az iskolai munka segítése céljából jöttek létre, a tanított anyag jobb megértését és elmélyítését szolgálták. Művelődéstörténeti jelentőségük és hatásuk azonban ennél sokrétűbb és szélesebb körű. Példát adtak más intézményeknek s egyben to-

vábbfejlődésre, hatékonyabb munkára ösztönözték azokat. Megőrzött anyagaikkal hozzájárulnak a letűnt korok művelődésének jobb megismeréséhez s segítették, segítik a művelődés fejlődésének érzékelését, megértését.

A gyűjtemények művelődéstörténeti értékét, hatását jelzi az is, hogy a fontosabb anyagokat, eszközöket megismertették az iskola barátaival, látogatóival, a vizsgákon megjelent érdeklődőkkel. Feljegyzések tanúsítják, hogy Simándi István a külföldi tanulmányútjáról magával hozott fizikai eszközök nagy részét 1709-ben a nyári aratási vizgán a nagy számú résztvevőknek is bemutatta. Művelődéstörténeti érdekessége ennek az eseménynek az is, hogy II. Rákóczi Ferenc akkor éppen Patakon tartózkodott, s a vizgán jelen volt. A bemutatás annyira megnyerte a fejedelem tetszését, hogy külön is megnézte, tanulmányozta az eszközöket. Ezzel kapcsolatban magántitkárának, Beniczki Gáspárnak a naplójában a következő feljegyzés olvasható: „1709. június 29. Délig eő Felsege devotizált, délután penig a Reformátusok kollégiumába menvén a Simándi Profeszszor által produkált Mathesist nézte, maga is eő Felsege disceptálván véle. – 30... Asztal után a Reformátusok Professzorát Simándit a maga instrumentumaival a Várba híván, egész estig szép discursusokban múlatta magát”^{119/}.

A gyűjtemény a tanárok és diákok áldozatkészsége, a patrónusok támogatása következtében folyamatosan fejlődött, s lassan országos híretté szert. 1793-ban Teleki Domokos is megcsodálta, s úti naplójába a következőket jegyezte be: „A Collegiumnak Múzeumában is voltam, amelyben sokféle szép Physicához való készüléket és eszközöket, nem különben egy még kezdőben lévő, de már is nézést érdemlő Minerális gyűjteményt szemléltem. . . Méltó volna minden Collegiumnak egy ilyen Múzeumnak felállításáról gondoskodni, ha különben a Természet Tudományát és Esméretét tzel szerint és jó előmenetellel kivánnják taníttatni”^{120/}.

A fizikai, természetrzaji és ásványtani, az éremtár és szépművészeti, továbbá a faluszemináriumi gyűjtemény szerepe különösen megnőtt korunkban. A Tiszáninnen Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Múzeumában és az Adattárban őrzött szertári-múzeumi anyag ma nemcsak őrzi a múlt emlékeit, hanem nagymértékben segíti a közművelődést és tudományos munkát is. A múzeum tervszerűen s rendszeresen szervez bemutatásokat az elmúlt korok egyházi, politikai, társadalmi életének, különböző eseményeinek felhalmozott emlékeiből, dokumentumaiból. E kiállítások a látogatóban szemléletesen érzékeltetik a történeti fejlődést, segítik az elért eredmények jobb megértését, helyes értékelését, erősítik a történeti szemléletet és hatékonyan szolgálják a pataki tanulók és felnőttek, továbbá a nagy számban idelátogatók közművelődését. Különösen széleskörű hatásúak az iskolatörténeti kiállítások, amelyek sok anyagot, meggyőző bizonyítékokat nyújtanak a kollégium pedagógiai tevékenységének fejlődésé-

hez és művelődéstörténeti hatásának alakulásához. Ezen túlmenően *az anyag kellően rendszerezett*, s ezért fel is használható. Ennek megfelelően sok – különösen pedagógiai, történeti – kutató fordul meg benne, akinek a vizsgálódásában ezek a konkrét anyagok sokszor kapnak (bizonyító) szerepet és *segítik a valóságnak megfelelő megállapítások megfogalmazását, a tudományos kutatást*.

A gyűjtemények nagy művelődéstörténeti jelentőségének más bizonyítékai is vannak. *Anyagaikkal, a velük kapcsolatos munkával évszázadok során sok diákot indítottak el egy-egy szakterület, tudományág felé, akik aztán később annak megbecsült, nagyra értékelt tudósaivá váltak. Így pl. a faluszeminárium tagjai közül is sokan jegyezték el magukat a néprajzzal, és egyéb választott hivatásuk mellett lettek a népi értékek tudatosítói, a magyar néprajz kutatói, későbbi gyűjtéseikkel, elemzéseikkel, feldolgozásaikkal a szellemi és tárgyi néprajz nemzeti értéket mentő és átörökítő munkásai.*

– A könyvtár

A kollégium életében jelentős szerepet kapott a könyvtár, mely *európai háttérrel a nemzeti kultúra fontos műhelyül szolgált. A diákok életre való felkészítésében nagymértékben támaszkodtak a könyvtár által nyújtott lehetőségekre. Comenius egyik Patakon elmondott beszédében hitet tesz a könyv nagy hasznáról, fontosságáról, mondván: „A könyvek révén sokan lesznek tudóssá az iskolán kívül is. A könyvek nélkül pedig senki sem lesz tudós, még az iskolában sem.”¹²¹ S a tanárok Comeniusszal együtt vallották az olvasás jelentőségét, szükségességét. Elvük volt, hogy a könyv az ember legigazabb, legmeghittebb barátja, s ezért *arra törekedtek, hogy tanítványaik szeressék meg a könyvet, az olvasást, a könyvekből tudjanak gazdaságosan tanulni, megfelelő irodalom segítségével képesek legyenek tudásukat önállóan továbbfejleszteni, és a szerzett ismereteket munkájukban fel is használni. Arra ösztönözték diákjaikat, hogy ne elégedjenek meg egyetlen könyv, a tankönyv használatával, hanem más könyvekből is szerezzenek ismereteket, és kikerülve az életbe, igyekezzenek az olvasást önmaguk továbbképzésére felhasználni.**

Mindezek miatt nagy gondot fordítottak az olvasás feltételeinek a biztosítására, a könyvtár fejlesztésére. A feljegyzések szerint a kollégium már a 17. század közepén, amikor a Rákóczi fejedelem család könyvtárát is megkapta, olyan nagy és értékes könyvtárral rendelkezett, melyhez fogható akkor „a két hazában”, Magyarországon és Erdélyben nem volt. A könyvtár értékét és nevelőhatását az biztosította, hogy állományát a tanárok és diákok egyaránt olvasták, használták. Igazolják ezt többek között a tanulók későbbi visszaemlékezései, de jelzi az a gyakorlat is, hogy az időnként újrafogalmazott iskolatörvényekben mindig szerepet kaptak a könyvtárral, a könyvtárhasználattal kapcsolatos szabályok. A könyvtár egy

nagy terület művelődését szolgáló iskolának volt a munkaeszköze, s fontos szerepet játszott a nyugati korszerű ismeretek, tanok, így pl. a francia felvilágosodás eszméinek magyarországi terjesztésében is. Kazinczy Ferenc is elismeréssel emlékezett vissza arra, hogy pataki diák korában a könyvtár segítségével ismerkedett meg a francia felvilágosodás fontosabb filozófiai és pedagógiai tanításaival, a nevelőoktatás koncepciójával. Hasonlóan fontos eszköze volt a reformkori ifjúsági öntevékenység alakulásának, a kollégiumi nevelés kiszélesítésének is. Állománya ugyanis a 18. század végétől „nemcsak tükrözte az iskola szellemét és tudományos igényét, hanem annak tevékenységére alakító módon és serkentőleg hatott is.”¹²²

Az iskolai vezetés arra törekedett, hogy megfelelő könyvállomány biztosításával segítse a tanárok és diákok fejlődését, az oktatás-nevelés munkáját, és gyűjtse, megőrizze a magyar nemzeti kultúra értékeinek, a felső magyarországi táj életének nyomtatott és kéziratos anyagát. Az állomány beszerzése nemcsak kereskedelmi úton, vásárlással történt. A kollégium vezetői, tanárai, diákjai és barátai egyaránt szívükön viselték a könyvtár fejlesztését. Szokás volt, hogy a peregrinusok nemcsak a külföldi tanulmányútról hoztak magukkal haza megfelelő korszerű tudományos munkákat¹²³, hanem sokáig a legátusoknak is kötelességük volt, hogy a gyülekezetekben, az emberek között forgolódva, keressék a könyveket, s azokat vagy vásárolják meg, vagy ajándékként szerezzék meg az iskolának. Nagymértékben segítették az állománygyarapítást a tanárok, tanítványok és a volt diákok gyakori adományai is. A könyvtárnak a művelődésben betöltött szerepét vizsgálva, Szentimrei Mihály a következőket állapítja meg: „Az iskola tájba visszarajzó diákjain keresztül évszázadokon át alakította a tiszáninneri vármegyék arculatát. Ebben a szellemi kisugárzásban szinte kezdettől fogva egyfajta nyilvánossága által, könyvtára is részt vett. A kollégiumot támogató volt diákok sok esetben könyv- és kéziratadományokkal a könyvtárat is gyarapították. Hagyatékaik a kollégiumban kifejlesztett vagy felkeltett szellemi vagy kulturális igényüket is érzékelteti. Ennek megfelelően a Nagykönyvtár anyaga, az ország Tiszán inneni részén több évszázad „literátus” rétegének műveltségi szintjét és jellegét, illetve annak dokumentumait is őrzi.”¹²⁴

Mindezekkel együtt Patakon igyekeztek ránevelni a tanuló ifjúságot arra is, hogy később rendszeresen olvasson. *Az olvasóvá nevelést, a könyv, az olvasás megszerettetését* szolgálta pl. az a törekvés, hogy a diákok már az iskolában kezdjék meg a könyvek gyűjtését, vessék meg egyéni könyvtárjuk alapjait, s azt később fejlesszék tovább. Volt idő, amikor a kollégiumban az elhalt tanító és lelkész, illetve más ember özvegye által behozott könyveket rendszeresen „könyvaukcio” keretében adták el a diákoknak, akik így jutányosan tudtak vásárolni megfelelő műveket. A tanítóképzőben egy időben az volt a gyakorlat, hogy a fontosabb tankönyveket (peda-

gógia, lélektan, irodalom, földrajz stb.), minden diáknak újonnan kellett megvásárolnia, tehát használtan nem szerezhette meg, azért, hogy ezeket a maguk számára megtartsák, s egyéni kiskönyvtárak kialakítását ezekkel kezdjék meg.

A könyvtár könyveit s gazdag vallásos, társadalmi, irodalmi, történet-tudományi stb. szakfolyóirat anyagát nemcsak a tanárok és diákok használták, hanem általában nyitva állt az olvasni vágyó nagyközönség és a tudományos kutatómunkát végzők számára is. Így nemcsak a tanárok szakérdeklődésének kielégítését és a diákok tanulását, továbbá általános irodalmi tájékozódását szolgálta, hanem szélesebb körben látott el – az 1945–1960 közötti években is – közművelődési feladatot és anyagával segítette – s ma is segíti – a kutatói munkát, a tudományos fejlődést. A könyvtárat vidéki, más településeken élő emberek is használták. Ezek számára egyidőben a könyvtáros a legátusokkal és a szünidőre hazautazó diákokkal is küldött könyveket. S ez a nyitottság nemcsak a kollégium könyvtárára volt jellemző, hanem az államivá lett tanítóképző intézetére is. Igazolja ezt többek között az, hogy a képző a könyvek jegyzékét pl. 1903-ban 500 példányban ki is nyomtatta és az érdeklődők rendelkezésére bocsátotta.

Régen az volt a könyvtár fő feladata, hogy a tanárokat és diákokat a megfelelő szak- és szépirodalommal ellássa. Ez az iskolaszolgálati funkció a református kollégiumi nevelés megszűnte után is nagyrészt megmaradt, s ma is megvan. Napjainkban a gimnázium és a tanítóképző főiskola diákjainak érdeklődését, szakigényeit segít kielégíteni. Gazdag szépirodalmi és szaktudományi anyaga hasznosítása céljából fontos feladatának tekinti a tudományos munka segítését, a kutatók kiszolgálását. Biztosítja a református lelkipásztorok gyakorlati szolgálatához és teológiai kutatásaihoz a legfontosabb forrásmunkákat. Természetesen rajtuk kívül sokan, mások is használják a nagy állományt. Kutató-olvasó termeiben a napilapok mellett sokféle vallásos, irodalmi, szaktudományi folyóirat áll az érdeklődők rendelkezésére. A könyvtár hatása érzékelhető különösen a teológiai, szépirodalmi, nyelvtudományi, művelődés-, nevelés- és iskolatörténeti, tájtörténeti, honismereti kérdésekkel foglalkozó kutatók, egyetemi és főiskolai szakdolgozatot készítő hallgatók, különböző helyi, országos pályamunkák írására vállalkozók munkáiban. A könyvtár kisugárzása azonban ennél szélesebb körű: gyakran keresik fel és használják anyagát külföldi látogatók, kutatók is.

– *A könyvnyomda*

Mivel a nép nevelése, kulturálódása szolgálatában a *kollégium* tervszerűen törekedett a vallásos és tudományos ismeretek terjesztésére, *tevékenységében és a magyar művelődésre gyakorolt hatásában fontos szerepe volt a könyvnyomdának is.* I. Rákóczi György már 1634-től kezdve tervezte a nyomda felállítását, de – nyomdász hiányában – csak Comenius Patakra jöveletekor, 1650-ben került sor munkájának megindítására.

A pataki nyomda a főiskola szellemi életének messzire ható tényezője volt, amely évszázadokon át szolgálta a magyar művelődést. Itt látott napvilágot Comenius több írása: 1671-ig 18 munkája, tankönyve, köztük a Janua. Ez utóbbi hatását elemezve Rácz Lajos a következőket állapítja meg: „Az újkor felderülte, tehát jó 400 esztendő óta – a Bibliát és a »Krisztus követésé«-t leszámítva nem volt könyv, mely több nyelven és több kiadásban látott volna napvilágot, mely hosszabb ideig állott volna – részint eredeti szövegében, részint átdolgozott alakjában – az oktatásügy szolgálatában, és így nagyobb befolyást gyakorolt volna az általános műveltség előbbre vitelére, mint a Comenius Januája . . . Csak Magyarországon 31 kiadást ismerünk belőle”¹²⁵.

A kollégiumi tanárok és Comenius ösztönzésére létesített *nyomda elsősorban az oktatás szolgálatában állt, így kiadványainak nagy részét a tankönyvek alkották, de ezen túlmenően jelentős mértékben segítette a szélesebb körű művelődést is. Itt jelent meg 1652–1660 között Medgyesi Pál 20 magyar nyelvű könyve, köztük 1652-ben „Lelki Á-Be-Ce-je”, s 1653-ban a „Rövid tanítás az presbyteriumról avag’ egyházi tanátsról” c. könyve. 1659-ben nyomtatták ki „A-Be-Ce” címmel az eddig legrégebbnek vélt ábécés könyvet. 1657-től 1670-ig Pósházi Jánosnak 23, Buzinkay Mihálynak 5 latin, illetve magyar nyelvű munkája került ki a nyomdából. S évszázadok alatt sok teológiai munka, történelmi, irodalmi, természettudományi mű, különösen pedig sok tankönyv látott itt napvilágot. Az 1867/68. iskolai évben a nyomdából pl. 19 önálló kiadvány került ki, közel 50 000 példányban.*

Bár működése alatt a pataki nyomda sok viszontagságon ment keresztül, a magyar művelődésben szép szolgálatot teljesített. *Lehetővé tette, hogy sok tudós tanár szaktudományi munkálkodásának eredménye napvilágot lásson, szélesebb körben is hasson. Ezen túlmenően azt is segítette, hogy a tanárok tollából megszámlálhatatlan sok kollégiumi és népiskolai tankönyv, kézikönyv jelenjék meg. E tekintetben különösen elévülhetetlen érdemeket szerzett a 19. században, s nagymértékben hozzájárult a magyar nyelvű tankönyvirodalom fejlődéséhez.*

A nyomda más módon is szolgálta a művelődést, a tudomány fejlődését. A nevelésben fontos eljárás volt a *tanulók vitatkozása*. Általános szokás szerint ennek anyagát a vitatkozó fél előre összeállította s egy időben meg is jelentette. Ezen túlmenően a külföldi egyetemeken járó diákok közül sokan szereztek tudományos fokozatot, melyhez disszertációt kellett készíteni. S mivel Patakon nyomda volt, az *értekezést sokszor itt nyomtatták ki*. Erre a gyakorlatra utal Lorántffy Zsuzsannával kapcsolatban Szombathy János is: „Typhográphiát állított fel a Kollégium számára, mellynek többek között az a nagy haszna volt, hogy az oskolai kézi könyvek helyben és haladék nélkül nyomtatódtak ki, továbbá az is, hogy a nagyobb Tanuló Ifjak külömb-külobm matériákról rövid Dissertatiokat készítettek, mely-

lyek mindjárt kinyomtatódván, közönséges helyen megdisputáltattak, és mind a szorgalmatosságnak nagy jelei, mind a tanulásnak nagy ösztönei voltak.”¹²⁶

Nemcsak az iskolai tanítás-nevelés eredményességét segítette a nyomda, hanem a szélesebb művelődést is. *A tanárok írásain kívül mások munkáit is kinyomtatták.* Megjelentették a Bibliát. Kazinczy Ferencnek is több műve látott itt napvilágot. Kiadványaival a 19. század első felében általában segítette az általános műveltség terjesztését, a magyar irodalom és nyelv megújításáért, fellendítéséért indított mozgalmat. *Lehetővé tette, hogy Patakon az 1850-es években pezsgő irodalmi élet alakuljon ki, és Patak művelődési központi szerepe továbbra is megmaradjon, megerősödjék.* A nyomda jelentőségét más tények is jelzik. *A nagyobb tömegek általános művelődését szolgálták a 17. és 19. században több alkalommal éveken át megjelentetett Sárospataki Kalendáriumok, népszerű naptárak, továbbá a 19. század közepe óta kiadott különböző folyóiratok, újságok.*

A nyomda művelődéstörténeti értékét növelik azok a fennmaradt leltárak is, amelyeket a 17. században és később is a nyomda felszereléséről többször is összeállítottak, s amelyek egyben azt is bizonyítják, hogy vidéki viszonylatban a pataki nyomda a legjobban felszereltek közé tartozott.

A pataki nyomdával kapcsolatban szólnunk kell még egy művelődéstörténeti szempontból fontos tervről is. Az 1940-es évek első felében Móricz Miklós – Móricz Zsigmondnak az öccse – a főiskola nyomdájának a felhasználásával, fejlesztésével Sárospatakon egy modern nyomdaközpontot akart kialakítani. A nyomdai feladatok megoldásába a politechnikai oktatást szolgálva, be akarta vonni a diákokat is, s a nyomdát magas színvonalú szakembereket képző szedőiskolává akarta fejleszteni. A második világháború azonban megakadályozta a szép elgondolás megvalósulását.

Az 50-es évek óta a pataki nyomda művelődéstörténeti szerepe s jelentősége nagymértékben csökkent. A nyomdaipar koncentrációja gátolta a vidéki nyomdák fejlődését, visszaszorította a könyvek megjelentetésével kapcsolatos tevékenységét. Azóta munkájának nagyobb részét irodalmi nyomtatványok, kisnyomtatványok, meghívók, gyászjelentések, stb. készítése teszi ki.

f) Szak- és szépirodalmi tevékenység

A Sárospatakkal kapcsolatos irodalom sokrétű, s ezért a város irodalmi hatása rendkívül széles körű.

– Szaktudományos munkálkodás

Nagymértékben s hatékonyan szolgálta a pataki iskola a magyar művelődést a benne megvalósuló tudományos s irodalmi tevékenységgel. Mivel

sokáig nem volt tudományos akadémia, mint minden kollégium, így a pataki is, annak funkcióját is ellátta. *Sok tanára jelentősen hozzájárult a szaktudományok fejlődéséhez, és a korszerű ismeretek terjesztéséhez.* Nemcsak Erdélyi Jánosnak, hanem – amikor a feltételeket, a körülményeket biztosítani tudták – a kollégium vezetésének is „az volt a nézete, hogy egy ilyen fontos művelődési és nemzeti hivatással bíró főiskola tanszékeire, lehetőleg oly egyéneket kell alkalmazni, akik valamely általuk választott szakmában, az irodalom terén is munkálkodnak. Mert nem mindég elég a tanítás egyik nemével, a szóbelivel, mely a tanterem szűk korlátai között foly le, beérni, hanem szükséges az is, hogy a főiskola tanárai irodalmi téren is adták légyen a próbáját hivatásuknak”¹²⁷. Ezért is érthető az a hosszú időn át meglévő gyakorlat, hogy a megválasztott rendes tanárok a kollégium nyilvánossága előtt székfoglaló értekezést, felolvasást tartottak, témájuk kutatási eredményeiből ismertetést adtak. Sok tanár szerzett ezen túlmenően külföldön is jó nevet, tudományos fokozatot magának, s az ottani vitákon, vizsgákon szakértőként, opponensként is közreműködött.

A tanárok tudományos szakirodalmi kezdeményezéseinek, munkálkodásának igazolására álljon itt néhány konkrét utalás:

*Sziksza Fabricius Balázs már 1574-ben latin–magyar szógyűjteményt állított össze, amely 50 év alatt hét kiadást ért el, s amely Pintér Jenő szerint a 16. század legjobb magyar szótára és amely nemcsak az iskolai tanítás szempontjából volt hasznos, hanem nagy hatást gyakorolt a magyar irodalmi nyelv alakulására is. Ezt vallja Melich János is, aki a szójegyzéket 1906-ban kiadta, s aki nagy értékének tartja, hogy magyar talajról fakadt, a magyar viszonyok között előforduló tárgyak latin megnevezését tartalmazta. Szerinte „a 16. század második fele és a 17. század első felének legjobb magyar tankönyve, legerjedelmesebb szógyűjteménye”, amely mély nyomokat hagyott nemcsak szótárirodalmunkban, hanem irodalmi nyelvünk alakulásában, a különféle tudományok magyar műnyelvének fejlődésében is*¹²⁸.

*Comenius megalkotta a feltörekvő polgárság pedagógiai elméletének és gyakorlatának összefüggő rendszerét, s ezzel évszázadokra meghatározta a pedagógia fejlődését. Művei közül tizenötöt Patakon alkotott. Itt írta híres munkáját, az első képes tankönyvet, az Orbis Sensualium Pictus-t, amelyben 152 képet használt a tanítandó dolgok szemléltetéséhez. Nagy neveléstörténeti jelentőségű alkotása volt a világon elsőként itt kialakított „négy fokozatból álló pánszofikus iskolaszervezete”, melyben az anyanyelvi tagozat már önálló szervezetű, viszonylagosan teljes képzést adott s a latin nyelvet a világ megismerésének eszközeként (nem célként) tanította*¹²⁹.

*Szilágyi Benjámín István és Debreczeni Ember Pál indította el a 17. században a magyar protestáns egyháztörténet-írást. – Csécsi János már a 17. század végén a szóelemző és nem a kiejtést követő elv alapján fejtegette a magyar helyesírás szabályait, bár könyve csak 1708-ban jelent meg.*¹³⁰

Pósa-házi János írta 1667-ben az első – magyar szerző tollából megjelent – fizika (tan)könyvet. – Csécsi János tanított először hazánkban fizikai és politikai földrajzot, melynek anyagát egyik tanítványának kézirata alapján Zanathi József magyarra fordította és 1757-ben kiadta. Ez a könyv lett az első magyar nyelven megjelent földrajz-könyv¹³¹.

Szombathy János volt a pataki kollégium történetének első nagyhatású kutatója, aki a történelemben először kezdett Patakon egyetemes irodalom-történetet tanítani, s ebben már foglalkozott a magyar írókkal is. Szombathy történeti feljegyzéseit Erdélyi János lemásolta és rendelkezésére bocsátotta Toldy Ferencnek, a Magyar Tudományos Akadémia titkárának, aki azt megismerve Szombathy halála után 33 évvel így kiáltott fel: „Ez az ember engem (magyar irodalmat illető) igen sokban megelőzött; különösen a pataki tanárok, úgyszintén a pataki református lelkészek életírása egyetlen a maga nemében”¹³². Szombathy nagy hatását igazolja, hogy Kazinczy Ferenc is sokszor kért tőle felvilágosítást a régi magyar irodalomról. Művelődéstörténeti szerepét jelzi az is, hogy az 1794-ben megjelent magyar bibliához előszót írt a magyar biblia történetéről.

Rozgonyi József Kant filozófiájának mélyreható kritizálásával előfutára volt a magyar bölcsészet kialakulásának, amiben aztán Erdélyi János vállalt nagy szerepet. – Sipos Pál Európa legjobb matematikusai közé tartozott, akinek az ellipszis meghatározásával foglalkozó munkáját a berlini tudományos akadémia aranyéremmel jutalmazta és kiadta, s aki feltalálta az ellipszis mérésének eszközét, az izométert. – Barczafalvi Szabó Dávid harcolt a magyar nyelvű oktatásért. Hirdette a természettudományok közéleti hasznát. Az 1792-ben megjelent munkája, „A tudományok magyarul”, fontos kultúrtörténeti érték. Szarvas Gábor szerint ő a nyelvújítás alapítója s 110 új szava ma is él a nyelvünkben.

Kövy Sándor hazánk legnevesebb jogtanárai s jogtudósai közé tartozik, aki a magyar törvények tanulásának szükségességéről tartott tanári székfoglaló értekezést. Őt tartják a törvény magyar filozófiája megteremtőjének. „A magyar polgári törvény” c. munkája, mint az addig „magyar nyelven megjelent legkitünőbb jogtudományi munka” 1822-ben a marczibányi díj nagy jutalmát kapta meg. Kövy arra tanította a különböző vallású és nemzetiségű diákjait, hogy a haza polgárai egyenjogúak, s a törvénytudó jogásznak ezt a felfogást, elvet kell képviselnie, és megvalósítania gyakorlati munkájában. – Nyiry István igazi polihisztor, akinek nagy szerepe volt a nagykollégium főépületének kialakításában, az építkezés tervezésében és szervezésében. A filozófiát igyekezett matematikai alapra építeni, a legkülönbözőbb tudományokban a nevelés érdekében mélyedt el. Tapasztalati lélektani műve kéziratban maradt ránk. – Jelentős tudománytörténeti értéket képviselt Magda Pál, aki „a mezei gazdaság filozófiájá”-ról írt könyvében 1833-ban az értelmet és akaratot gazdasági erőként fogta fel, a földművelésben elsőként említette a kertművelést és foglalkozott az állattar-

tás fontosságával. – Kun Pálnak, az európai nyelvek és irodalmak tanárának az összehasonlító nyelvtudomány főiskolai tanításával kapcsolatos programját Hunfalvy Pál, az összehasonlító magyar nyelvtudomány egyik megalapítója is elismeréssel üdvözl¹³³.

Erdélyi János a hazai tudományosság élenjáró harcosa, aki a magyar iskolaügy és tudományosság megújításában, fejlesztésében nagy szerepet szánt Sárospataknak, s *akinek tervszerű, tudatos kitartó munkája következtében lett Sárospatak az önkényuralom idején és az 1860-as években a magyar szellemi élet fontos központja*. Tudományos és szépirodalmi tevékenysége egyaránt gazdag. – Nyolc tanár összefogásának eredményeként 1857-ben *Patakon jelent meg az első görög–magyar szótár*, melynek elkészítésével s kiadásával a lelkes tanárok elsősorban „tanítványaik szükségén, nemzeti irodalmunk s tanszereink régóta sajnosan érzett hiányán kívántak segíteni”¹³⁴.

Dezső Lajos, Szinyei Gerzson és Rácz Lajos Comenius eszméinek s pataki működésének mélyreható elemzésével, továbbá különféle egyéb (művelődéstörténeti, filozófiai, pedagógiai stb.) munkákkal, tudományos fejtegetésekkel, elemzésekkel, fordításokkal segítették a fejlődést s nagy szolgálatot tettek a magyar pedagógiai, általában a művelődéstörténeti kutatásnak. – Szorgalmas feltáró tevékenységük eredményeként *sok értékes felfedezéssel, megállapítással, feldolgozással, irodalmi kritikai munkával gazdagította főleg a magyar irodalom- és művelődéstörténetet s növelte Patak kisugárzását Harsányi István és Gulyás József is*.

H. Bathó János ének-zenetanár sok népszerű dalt szerzett, zenésített meg, köztük a „Bodrog partján van egy város” (Szigethy Ferenc verse) és a „Válásra int immár az óra” kezdetű pataki diákdalokat, melyek a pataki diákok közti szoros barátság, testvéri kapcsolat meglétének mély érzelmi kifejezői, s melyeknek eléneklése a pataki diákok minden találkozásán, bárhol az országban is, ma is ünnepszámba megy. Ezekkel a dalokkal együtt újabban – elsősorban a felsőfokú tanítóképző diákjai között – gyakran csendül fel „A pataki diákok dala”, melynek szövege *E. Kovács Kálmán*, zenéje pedig *Bolvári Zoltán* szerzeménye. – A pataki és más cserkészek kedves indulója volt a *Zsiros József* által írt és *H. Bathó János* által megzenésített „Cserkész-induló”. Sok diák énekelte a pataki főiskola teológus-diákjai által, 1935. június 20–július 31-e között szervezett *első magyar nemzeti munkatábor indulóját*, melynek szövegét *Képes Géza* írta, a zenéje pedig *Szabó Ernő* kollégiumi ének-zenetanár szerzeménye. – Szerete az országban igazi kuruc dalként ismerték és énekeltek a „Nagymajtényi síkon letört a zászló” kezdetű „Bujdosók énekét”, melynek szövegét és dallamát egyaránt *Novák Sándor* kollégiumi tanár szerezte.

– *Történeti szakirodalmi tevékenység*

Sárospatak sajátos szakirodalmi hatásának érvényesülését az is segítette, biztosította, hogy e vonzó település *rendkívül sok kutatót, írót ösztönzött alkotásra, pataki témák szerepeltetésére, alkalmazására, felhasználására. A várossal, a várral, főleg pedig a művelődéssel kapcsolatban számos történész, pedagógus végzett kutató munkát, elemezte életét, történelmi múltját, fejlődését.* Különösen nagy részt vállaltak e munkából a pataki tanárok, akik kellő gonddal és szeretettel igyekeztek megrajzolni főként a kollégium fejlődését, történetét azért, hogy „az emberek megértvén múltját, megtanulják becsülni jelenét és akarjanak munkálkodni a jövőjéért”¹³⁵. Érthető tehát, hogy *Sárospatakkal kapcsolatban sok tudományos, leíró, ismeretterjesztő mű, tanulmány látott napvilágot.*

A nagyobb összefoglaló művek közül néhány:

– Gulyás József: Sárospatak. Megjelent: Sárospatak és Vidéke. Budapest, 1933. – Détsy Mihály: Sárospatak. Budapest, 1974.

– Divald Kornél: A sárospataki vár. Budapest, 1902. – Dercsényi Dezső–Gerő László: A sárospataki Rákóczi vár. III. kiadás. Budapest, 1963. – Détsy Mihály–Galovics Géza–Janó Ákos: A sárospataki Rákóczi Múzeum. Vezető. Budapest, 1983.

– Mészáros István: A Szalkai-kódex és a 15. század végi sárospataki iskola. Budapest, 1972. – Szombathy János: A sárospataki főiskola története. Fordította Gulyás József. A fordítást átvizsgálta, javította és jegyzetekkel ellátta Szinyei Gerzson. Sárospatak, 1919. – Szinyei Gerzson: A sárospataki ev. ref. főiskola rövid története. Megjelent: A sárospataki ev. ref. főiskola Értesítője az 1894/95. évről. Sárospatak, 1895. 1–48. o. – Gulyás József: A sárospataki református főiskola rövid története. Sárospatak, 1931. – Marton János: A sárospataki református főiskola története. I. rész. Sárospatak, 1931. – Román János: A sárospataki kollégium. Budapest, 1956. – A Sárospataki Református Kollégium története. Budapest, 1981. – Kovács Dániel: Schola Patakina. Miskolc, 1981. – Gulyás József: A sárospataki bölcsészeti akadémia története. Sárospatak, 1942. – Finkey Ferenc: A pataki református jogakadémia története, 1793–1923. Sárospatak, 1942. Kézirat. SpKt. – Ködöböcz József: Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégium és középfokú képzés négy évszázada. Budapest, 1986. – A Sárospataki Rákóczi Gimnázium jubileumi évkönyve. Sárospatak, 1981. – Orbán József: A sárospataki énekhar története. Sárospatak, 1882. – Barsi Ernő–Szabó Ernő: A pataki kollégium zenei krónikája. Budapest, 1984. – Takács Béla: A sárospataki nyomda története. Budapest, 1978.

Összefoglaló vázlatos ismertetést tartalmaz vagy egy-egy részletproblémát vizsgál, időszakot elemez sok neveléstörténeti – iskolatörténeti könyv. Így többek között Fináczy Ernő, Molnár Aladár, Békefi Remig, Bajkó Máttyás, Mészáros István stb. munkája.

A fentiek mellett – különösen az utóbbi száz évben – *Sárospatakkal kapcsolatban, illetve hatását érvényesítve, megszámlálhatatlan tanulmány jelent meg különféle gyűjteményes kötetekben, folyóiratokban, újságokban egyaránt.* Különösen gazdag publikáció látott napvilágot pataki kutatók tollából. Közülük minden rangsorolás nélkül név szerint is megemlítnék néhányat: Árvay József, Dezső Lajos, Ellend József, Erdélyi János, Gulyás József, Harsányi István, Hegedüs László, Koncz Sándor, Marton János, Mátyás Ernő, Radácsi György, Rácz Lajos, Román János, Szabó Zoltán, Szinyei Gerzson, Tóth Gusztáv, Tüdös István, Zoványi Jenő stb. Az élők közül a teljesség igénye nélkül a következőkre hívjuk fel a figyelmet: Bakos József, Czegle Imre, Dobay Béla, Egey Antal, Földy Ferenc, Gönczy Ákos, Harsányi István, Hegyi József, Hörcsik Richárd, Károly István, Komáromy Sándor, E. Kovács Kálmán, Kováts Dániel, Ködöböcz József, Maller Sándor, Szabóné Fehér Erzsébet, Szentimrei Mihály, Takács Béla, Újszászy Kálmán stb. A volt pataki diákok, illetve mások közül is jelentős pataki vonatkozású publikációval rendelkeznek az alábbiak: Béky Ernő, Nagy Lajos, Szücs Jenő, illetve Barcza József, Barsi Ernő, Bertalan Imre, továbbá Benda Kálmán, Szilágyi Ferenc stb.

Megfelelő tájékoztatásokat, népszerű ismertetéseket találunk Sárospatakról, a város történetéről, természeti kincseiről, kulturális és művészeti értékeiről a különböző turista kalauzokban, útikönyvekben is. Az első „Sárospataki Kalauz” Harsányi István munkájaként 1926-ban jelent meg. 1957-ben Újszászy Kálmán–Balassa Iván–Román János írt „Sárospataki Vezető” címmel ismertetőt. Kováts Dániel: „Sárospatak. Turistakalauz” c. munkája 1979-ben látott napvilágot. Kellő tájékoztatásul szolgál a turisták számára Sárospatakot illetően a pataki öregdiák, Cseke László: „Észak-Magyarország gyógyfürdői és fürdői. 1982.”, továbbá Cseke László: „Észak-Magyarország, 1983.” c. könyve is.

Sárospatak szaktudományi hatása azonban a fentieknél jóval árnyaltabb, összetettebb, sokréteűbb. A tanárok közvetlenül érzékelhető hatását nagymértékben kiegészíti, fokozza az innen kikerült diákok sokirányú tudományos tevékenysége. A pataki nevelés ilyen törekvései, eredményei is mélyen beépültek a diákok személyiségébe, szerepet kaptak szemléletük alakulásában, feladataik vállalásában és megoldásában. A ma már nem élő volt pataki diákok művelődési hatásának konkrét ismertetésénél természetesen utalunk ezekre. Hasonlóan felhívjuk a figyelmet másutt is a Patakkal kapcsolatos történeti szakirodalmi és szépirodalmi tevékenységet folytató tanítványokra. Itt röviden a ma is élő s más vonatkozású szakirodalmi munkásságot folytató volt pataki diákok közül csak néhánynak a nevét említjük meg, megjelölve publikációik főbb irányát is: Biró Sándor (történelem, egyháztörténelem), Deme László (nyelvész), Deák Gábor (történet, neveléstörténet, kereskedelmi szakoktatástörténet), Rácz István (fotóművész, művészettörténész, műfordító), Néray Katalin (művészettörté-

nész), Szabó Lajos (történelem, egyháztörténet, néprajz), Vatay László (filozófia, irodalom); Cseke László (útikönyvíró, történetíró), Huszár István (közgazdaság, szociológia, statisztika), Szuhai Miklós (történész, gazdaságtörténész), Soós Gyula (matematikus), Vitányi Iván (művelődés, művelődéspolitikai), Kiss Dezső (történelem, levéltárkutatás módszertana), Bende Sándor (biológus, kutató, szakíró), Kovács István (a biológia általános iskolai tanításának didaktikai-módszertani kérdései, tankönyv – kézikönyv író), Fodor József (költő, népművelés, pedagógia), Szatmári Lajos (történelem, tanügytörténelem), Nagy Károly (történelem, honismeret), Palumby Gyula (pedagógia, neveléstörténet), Varga Gábor (neveléstörténet, iskolatörténet), stb.

Fentiekén túl Patak szakirodalmi művelődéstörténeti hatása más módon is érvényesül. Sok ilyen anyagot, tanulmányt, bibliográfiát, ismertetést jelentet meg a Comenius Tanítóképző Főiskola, a Tudományos Gyűjtemények Nagykönyvtára, a városi könyvtár, a Magyar Comenius Társaság s a Kazinczy Társaság. E munkákhoz az utóbbi években nagy segítséget ad a Megyei Levéltár. Újabban 1986-tól a Pataki Diákok Miskolci Baráti Köre kiadványsorozatában, a Pataki Füzetekben látnak napvilágot sárospataki művelődéstörténeti vonatkozású tanulmányok.

– Szépirodalmi hatás

Sárospatak hatása a szépirodalomban nemcsak az itt végzett írók munkáiban érzékelhető, hanem olyanok műveiben is, akik nem voltak pataki diákok. Fokozta Patak irodalmi hatását az a gyakorlat, mely szerint a kollégium általában szoros kapcsolatban volt a kortárs írókkal, de különösen kivirágzott ez az élő viszony a 19. század közepén, Erdélyi János pataki tanársága idején, továbbá az 1930-as, 1940-es években, amikor a korszak haladó írói mindig szívesen hívtak és látott vendégek voltak a kis diákvárosban. Többek között ez is magyarázza, hogy miért szerepel Sárospatak oly sokszor a magyar irodalomban.

– Patak a szépirodalomban

Rendkívül szép emléket állított a fiatalságot jelentő Pataknak a század eleji pataki diákéletnek a kollégium nagyon hálás öregdiákja, Komáromi János. Írásaiból árad a főiskola szeretete. Műveiben lépten-nyomon megtalálható a pataki vonatkozás, diákkori emlék. A „Pataki diákok” c. ifjúsági regényében a diákélet egy évének bemutatásával meghatóan örökítette meg a századeleji „pataki diák” sajátos világát. Karácsony Sándor szerint Komáromi János a korabeli „magyar élet leggyermekibb alázatoságú és legőszintébb krónikása. Ezen a szomorú jogon egyik legnagyobb magyar író”¹³⁶.

Sok pataki diákkori emléket dolgoz fel munkáiban Fekete Gyula is. A „Bodrog-parti szerelmeink” c. kötetében az 1930-as, 1940-es évek vonzó

pataki diákéletének élményeiről, hatásáról, az iskolának egész életre szóló útravalójáról fogalmaz meg lírai vallomást. Az olvasó mélyen együttérez a kétlábú fánál örök szövetséget kötő két kisdíakkal, és őszintén kívánja, hogy barátságuk – fogadalmuknak megfelelően – örök legyen. S a későbbi öregdiák-osztálytalálkozók azt bizonyítják, hogy a pataki 8 év alatt kialakult erős baráti érzés, osztályközösség, iskola- és városszeretetet a diákok egész életének szép élménye marad¹³⁷.

Az 1940-es évek második felének diákéletébe nyújt betekintést Tóth-Máthé Miklós „Pecurok” c. regénye. A könyv mélyrehatóan, sokoldalúan rajzolja meg a hazulról elkerült 10 éves kisdíákok mindennapjait, szorongásait, kiszolgáltatottságát, bánatát és örömét, egymásra találásukat. Az író pataki diákkori élményeit dolgozza fel, vonzóan, az olvasók együttérzését kiváltva, de írásával minden hajdani diákváros pecurjának akar marandó emléket állítani. Ezért a várost nem is Sárospataknak, hanem a várhoz kapcsolóan, Óváráljának nevezi, ezen túlmenően azonban minden konkrét helyi utalás, megnevezés (Rákóczi Vár, Iskolakert, Angol Internátus, Humán Internátus, Lorántffy Zsuzsanna szobor stb.) Sárospatakot idézi¹³⁸.

Számos szép költemény írására ihlette Sárospatak, a diákváros Képes Gézát, aki a kollégiumnak nemcsak hűséges diákja, hanem egy időben tanára is volt. Tartalmilag is megrázóan szép, mindenki számára, különösen a pataki diákok számára nagy élményt nyújt „A diplomépítő”, „A pataki iskola ünnepe” vagy a „Valami indult” c. költeménye. Ő írta a sárospataki református főiskolában 1935-ben rendezett első magyar nemzeti munkatábor indulójának a szövegét. Önéletrajzi lírája, „A pataki diák” címmel 1989-ben megjelent kötete elvezeti az olvasót „Az álomba hullt városba” és „A megébredt városba”, Sárospatakra, s megismerteti az első világháború utáni évek sajátos pataki diákéletével, és a pataki tanár körében – közvetlenül a második világháború előtt – szervezett „néphangversenyek” sikerével¹³⁹.

Sok pataki hatás, emlék található Bessenyei György, Kazinczy Ferenc, Fáy András, Szemere Bertalan, Szemere Miklós, Erdélyi János, Tompa Mihály, Szabó Endre, Kiss Áron, Szalay Károly, Keéky István, Szendrey László, Berecz Károly, Zempléni Árpád, Lengyel Gyula, Lőrinczy György, Móricz Zsigmond, Harsányi Zsolt, Hegyaljai Kiss Géza, Szabó László, Sassy Csaba, Szigethy Ferenc stb., továbbá a ma is élők közül Lázár István, Balogh Béni, Dobos László, Király Zoltán, Koncsol László, Mészöly Dezső, Mács József, Szabó Lajos stb. volt pataki diákok munkáiban. Olvashatunk pataki eseményekről, történetekről mások, így Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Eötvös Károly, Victor Gabriella, Rákosi Viktor, Fehér Gábor, Baksay Sándor, Szentmihályiné Szabó Mária, Koroda Miklós, Hollós Korvin Lajos stb. írásaiban is. Csokonai Vitéz Mihály jogi tanulmányait folytatva 17 verset írt Patakon. A volt pataki diákokon kívül

szép vallomást foglal versbe Patakról több költőnk is, így Vas István, Káldi János, Áprily Lajos stb.

Sárospatak irodalmi hatásának más megnyilvánulásai is vannak. Évszázadok során sok pataki diák vállalt szerepet az irodalmi életben, s megfelelő művek alkotásával, illetve irodalomszervező munkával szolgálta a magyar művelődést. Közülük sokan nem pataki témákat dolgoztak fel, s alkotásaikban közvetlenül nincs is hivatkozás Patakra. Munkásságukban azonban érvényesül, kifejezést nyer a pataki szellem, amely jellemzi, áthatja tevékenységüket, életüket. Ilyenek többek között Kazinczy Gábor, K. Nagy István, Tolvaj Bertalan, Bodnár István, Király István, Kiss Sándor, Andreánszky István, Vataj László, Kurucz Gyula stb.

– *Népi szólások, népmondák*

Sárospatak nemcsak az írók műveiben kap helyet, a kollégium széles társadalmi kapcsolata következtében hatása fellelhető a népi szólásokban és népmondákban is. E hatást érzékeltetik az alábbi példák is:

a) A pataki diákok a legáció, mendikáció és szupplikáció alkalmával sok családot felkerestek. A rendelkezésre álló rövid idő miatt egy-egy családnál csak kevés időt tölthettek. S minthogy a családok nagy szeretettel várták és fogadták a szegény pataki diákokat, vendégül is látták, megkínálták őket. Mivel azonban hamar tovább kellett menniük, evés után már nem volt idejük a beszélgetésre. Így alakult ki, s hosszú időn át élt a vonzáskörzetben a nép ajkán egy szólásmondás: „Ettünk s megyünk. Úgy teszünk, mint a pataki diákok!”¹⁴⁰

b) Sokáig élt Patakon, és a diákok környezetében másutt is egy másik szólásmondás: „Eh! Teszem odébb, mint Magda/szénior a fénylő napot!” Ennek eredete a következő: Magda Sándor széniorot egy átmulatott éjszaka után késő reggel ébresztgették a diákok, hogy keljen fel, a nap már régen süt, s órát kell tartania. A szénior csak ennyit válaszolt: „Eh! Hagyjatok békén! Teszem én odébb a fénylő napot!”, és magára húzta a takarót, aludt tovább. Pár nap múlva az egyik nagyobb diák megunva a tanulást, letette a jegyzetét és a margójára írta: „Eh! Teszem odébb, mint szénior a fénylő napot!” Ebből a jegyzetből később egy magolásáról híres diák tanult, aki a széljegyzetet is fontosnak tartotta, s azt is bemagolta. A vizsgán éppen ezt a tételt kapta. Gyorsan elmondta, s a tanár megrökönyödésére a végén ezt is hozzátette: „Eh! Teszem odébb, mint szénior a fénylő napot!” A kérdőre vonás után a diák a maga igazolására megmutatta, hogy a studiumában is így van írva. A tanár rögtön tisztában volt a helyzettel, s elmosolyodva ezt mondta: „Látom, hogy tanult, hogy sokat tanult, de értelmetlenül tanult!”, s szájalomból beírt neki egy elégségest. Ezután használták a diákok ezt a szólást akkor, amikor valamit meguntak!¹⁴¹

c) Szabó Imre diák húsvéti legátus volt a gömöri Balog községben. Ünnepe második napján a pappal öntözködni ment a családokhoz, s a sok

ital megártott neki. Hazafelé a pap mögött ment, s az észrevette, hogy a legátus egyszer-egyszer a földre tenyerel. Ezért így szólította meg a düllöngő diákok: „Ejnye, ejnye, édes öcsém! Hát mit csinál maga? – Önállóságra törekszem, nagytiszteletű úr!” – felelt az, miközben ugyancsak meglátszott rajta ez a nagy igyekezet. Ezután sokáig mondták Gömörben a tántorgó, berúgott emberre: „*Nem részeg ő, csak önállóságra törekszik, mint a balogi legátus*”¹⁴².

d) *Érdekes történet élt sokáig a nép ajkán, s régi írásokban ma is olvasható egy Rákóczi korabeli diákról és kedves madaráról, a csókáról.* A tógátus szeretett volna külföldi tanulmányútra menni, de nem volt rá pénze. Egyik alkalommal a vár kertjében a zöld fűre leheveredve készült a vizsgára. Vele volt a csókája is. A madár el-elrepült tőle, de mindig visszazállt. Egyszer visszarepülve egy aranypénzt tett le a diák jegyzetére. A csóka ezt napokon át többször is megismételte. Elszállt, berepült az ablakon a vöröstoronyban lévő kincstartói szobába, ahol a Rákócziak a tallérokat tárolták. A csóka apránként 200 aranytallért hozott ki onnan a gazdájának, s a diák kimehetett külföldre egyetemre¹⁴³.

– Anekdoták

Nemcsak történeti, művelődéstörténeti értékeket képviselnek, hanem Patak művelődési hatásának érvényesülésére is rávilágítanak az anekdoták, az iskola, a diákélet jellemzőbb történeteinek, apróbb érdekes, komoly és humoros eseményeinek megfogalmazásai. Eddig két kötetben láttak napvilágot ezek a sokszor megfigyelt, máskor megmosolyogtató, nevetető kis tréfás történetek, amelyek kultúrtörténeti értékeik mellett jó hatásúak abból a szempontból is, hogy erősítik a diákok összetartozását, iskolaszereztetét, s hatnak ismereteik mélyítségére is. „*A pataki diákvilág anekdotakincse*” c. könyvből két ismertebb anekdotát mutatunk be:

a) *Kossuth Lajosnak Patakon tanára volt Kövy Sándor, a hírneves magyar jogász, aki Kossuth visszaemlékezése szerint magyar nyelvű tanításával „tölcsérrel öntötte az ember fejébe a jogtudományt”, s lehetetlen volt meg nem tanulni.* Kossuthnak, meg egyik társának, Dercsényinek mindjárt az első félévi vizsga alkalmával, miután abból is kifaggatta őket, amit még nem adott elő, de amit ők a könyvből már megtanultak, a vizsgán jelen volt felügyelőséghez fordulva, a következő „bókot” tette: „Ez a két fiatalember itt jobban tudja a törvényt, mint az egész királyi tábla, melyet holmi tudatlan prelátusokból, bárókból, vicispányokból szednek össze anélkül, hogy megegzaminálnák; mind a kettő stante pede bizvást elmehetne Perszonálisnak”¹⁴⁴.

Egyik alkalommal Kövy nagyon belemelegedett a magyarázásba, s kicsengetés után is sokáig folytatta az előadást. A diákok mély csendben hallgatták, de az egyikük, nem tudni hogyan, véletlenül vagy szándékosan, Kossuth közelében megsúrolta csizmatalpával a padlót. Kövy kissé nyers

ember volt, odafordult a hang irányába, és ezt mondta: „Hitvány gazember-
rek!” – majd elrohant. Kossuth erre azt mondta társainak: „Aki elég hit-
vány, hogy zsebre tegye a gazember címet, ám tessék, én nem teszem; ha
ezt a sértést jóvá nem teszi, én előadására többé nem jövök; elmegyek
Kassára, leteszem ott a vizsgát.” Ezt a többiek is helyeselték, s három napig
nem mentek be Kövy előadásaira. A tanórákat a kollégium előtt ülve
töltötték, s egyik jogász fennhangon olvasott fel a többieknek Kövy tan-
könyvéből. Végül is Kövy magához hívatta Kossuthot. „Hát domine fráter!
micsoda bolondságot csinálnak maguk?” – kérdezte. „Nem bolondság az,
tekintetes uram! hanem a megsértett becsületérzés méltó neheztelése” –
felelte Kossuth. „Mi tanulni jöttünk ide, nem meggyaláztatni. Büszkék
voltunk rá, hogy a nagyhírű Kövy professzor tanítványai lehettünk, de
becsületünkre is büszkék vagyunk; a tekintetes úr tudja, hogy én akár 24
óra hosszat is szívesen elhallgatom, így mások is. Ki adott alkalmat arra a
kellemetlenségre? – nem tudom; lehet, hogy véletlen volt, jobb is volna
annak tekinteni s észre sem venni, de mi sem betyárok, sem gyerekek nem
vagyunk; pár hónap múlva . . . az iskolából kilépünk az életbe, nem vihetjük
magunkkal homlokunkon a gazember bélyegét. Méltóztassék a dolgot böl-
csessége szerint elcsinálni, különben országos skandalum lesz belőle, ha
azt tudja meg a világ, hogy Kövy professzort tanítványai elhagyták” – „Jól
van, no – felelte – jöjjenek fel holnap, majd elcsináljuk”. Másnap a diákok
bementek az órára. „Egy kis kellemetlenség fordult elő a múlt
napokban – mondta Kövy, sajnálom, a dolog onnan eredt, hogy szándékos
rossz akaratot gyanítottam, de utánajártam, s meggyőződtem, hogy nem
az volt! Hát feledjük el, ne vesztegessük a drága időt, menjünk tovább!
Hanem (Kossuthra mutatva) *a dominus Kossuthból országháborító
lesz!*”¹⁴⁵

b) Érdekes fényt vet a következő kis történet az iskola életének egyik
jellegzetes megnyilvánulására, a pataki diákok vágyaira, *az iskola jótevői-
nek és a diákoknak a kapcsolatára*. A régi szuplikáns-világban valamelyik
földesúrnál összetalálkozott egy debreceni, egy pápai és egy pataki diák.
A patrónus jókedélyű ember volt. Ebédre is meginvitálta a három múzsafi-
t, s nem késlekedett elhinteni köztük a versengés magvát. Vett egy főtt
tojást, s kijelentette előttük, hogy aki a legtalálóbbr bibliai citátumot alkal-
mazza a tojásra, azé lesz nemcsak a tojás, hanem ráadásul egy körmöci
arany is.

A debreceni nyomban kézbe kapta a tojást, s héját megtörve, ráol-
vasta kegyesen: *Megtörlek téged, mint az asszonynak magva a kígyó fejét!*

– Jól van, amice! – dicsérte a házigazda, – de adja csak át a pápai
kollégának, hátha az is tud mondani rá valamit!

A pápai szuplikáns is tudott. A megtisztított tojást sóval hintette meg
e szavak kíséretében: – *Megsózlak téged a földnek savával!*

– No pataki, – szólt a házigazda, – most te is mutasd meg, mit tudsz!

A pataki sem mondatta magának kétszer, hanem a pápai diáktól átvéve a tojást, csak ennyit mondott: – Menj bé a te uradnak örömébe! – s azzal lenyelte.¹⁴⁶

– *Bibliafordítás, teológiai irodalom*

Említésre méltó a pataki kollégiumnak egy másik széles körű, sajátos irodalmi hatása is, amely annak eredménye, hogy a tanárok közül többen szerepet vállaltak a biblia fordításából és sajtó alá rendezéséből. Ez az elkötelezett tevékenység azzal indult, hogy Misztótfalusi Kis Miklós teológus-nyomdász a saját költségén és betűivel megjelentetett magyar biblia revíziós munkálatát Utrechtben 1682–1685-ben Csécsi Jánosra és Kaposi Sámuelre, a pataki iskola peregrinus diákjaira, későbbi tanáira bízta. S ez a munkálat több szempontból is jelentős hatással volt a kollégium tevékenységének további alakulására. Ez indította, ösztönözte Csécsi Jánost magyar nyelvészeti kutatásra, s ennek eredményeként látott napvilágot 1708-ban – a korabeli szokás szerint latinul írt – magyar nyelvészeti könyve, amely szellemével és tartalmával bizonyára hozzájárult a századvégi magyar nyelvű oktatás megindításához. Fontos hatása ennek az is, hogy felelősséget ébresztett a kollégium tanáraiban a biblia fordításával és kiadásával kapcsolatban. Ettől kezdve a tanárok hosszú időn át sokat tettek a biblia fordításának gondozásáért, javításáért, megjelentetéséért. Utalunk itt a két Csécsi Jánoson kívül Óri Fülep Gábor, Szombathy János, Somossi János, Kálniczky Benedek stb. ilyen irányú tevékenységére. Minthogy pedig ezek a bibliák eljutottak a szélesebb református tömegekhez, s az írni-olvasni tudó emberek rendszeresen olvasták is, művelődéstörténeti hatásuk nagy volt. Olvasása hatott a tartalmával a református tömegek valláserkölcseinek, formájával, nyelvezetével pedig a nép nyelvének alakulására.

Mivel a kollégium református egyházi iskola volt, amelyben 1951-ig a lelkészképzés is fontos szerepet kapott, *a könyvtárban rendkívül gazdag teológiai anyag* (könyv, folyóirat, kézirat stb.) *gyűlt össze, halmozódott fel.* S minthogy a könyvtár a gimnázium és a tanítóképző államosítása után is, továbbra is egyházi kezelésben maradt, természetesen megtalálhatók benne a régi anyagok mellett a legújabb magyar nyelvű teológiai művek, továbbá idegen – főleg német és angol – nyelvű munkák is. S ez a teológiai anyag *nemcsak a tiszáninneni egyházkerület lelkészeinek a továbbképzését, tudományos tevékenységét szolgálta és szolgálja ma is, hanem gazdag forrásanyagát más egyházi és világi kutatók is rendszeresen használják.*

Sárospatak teológiai hatása nemcsak az innen kikerült lelkészek munkáján keresztül és a könyvtár segítségével érvényesült, hanem más módon, a teológiai tanárok irodalmi munkássága segítségével is. Az iskola története során ugyanis a tanárok között szép számmal voltak olyanok, akik tudományos műveikkel, melyeknek nagy része Patakon jelent meg, országos vi-

szonylatban is nagy hatással voltak a magyar református teológiai gondolkodás alakulására, a magyar szellemiség fejlődésére. Ennek megfelelően a teológiai irodalomnak is gazdag hagyománya alakult itt ki. Művelői széleskörűen közvetítették e tekintetben is a korszerű nyugati eszméket, s megfelelő eredményességgel szolgálták a magyar valóságot, fejlesztették a hazai vallásos életet. Jelentős teológiai irodalmi munkásságot fejtettek ki többek között: Óri Fülep Gábor, Zsarnay Lajos, Szeremley Gábor, Heiszler József, Mitrovics Gyula, Varga Lajos, Radácsi György, Tüdős István, Novák Lajos, Zoványi Jenő, Mátyás Ernő, Nagy Barna, Koncz Sándor stb.

g) Tankönyv-, kézikönyvírói és kiadói tevékenység

Jelentős művelődéstörténeti szolgálatot teljesített Sárospatak a tankönyvek és nevelői kézikönyvek készítésével és kiadásával. Rendkívül nagy és széles körű hatása miatt e problémával kissé részletesebben foglalkozunk. Évszázadok során ennek igen erős hagyománya alakult ki. *Azért, hogy eredményesebbé tegyék az iskola munkáját, segítsék a tanulókat és pedagógusokat, a tanárok közül a 17. század óta sokan vállalták a szaktudományok tantárgyszerű feldolgozását és módszertani útmutatók készítését, a tankönyv- és kézikönyv-írást és kiadást.* Kellő ösztönzést adtak ehhez a tanárok hivatással végzett munkáján túl a gyakorlati tanítás közben szerzett tapasztalatok, a tankönyvhiány miatti tanítási-tanulási nehézségek, s a külföldi tankönyvkészítő egyetemi oktatók példái. S mivel a kollégium az egész tájnak, a tiszáninneri református egyházkerületnek a központi intézete, „vezériskolája” volt, a felsőbb egyházi vezetők azért, hogy a többi iskola munkáját is segítsék, ösztönözték a tanárokat a tankönyvek írására, s egyben igyekeztek biztosítani hozzá a legszükségesebb feltételeket. Kedvezően befolyásolta ezt az irodalmi tevékenységet az is, hogy *Patakon 1650-től kezdve működött „tipográfia”, könyvnyomda, melynek igen fontos feladata volt az iskola tevékenységének segítése s ezzel együtt a tankönyvek kinyomtatása.* Csak akkor, amikor a nyomda nehézségekkel küzdött vagy a működése szünetelt, adták ki a pataki tanárok által készített könyveket másutt, legtöbbször Kassán, Pozsonyban, Budán, Győrött.

A Patakon készített egyéb írásai mellett a nyomdában láttak napvilágot Comenius tankönyvei és az osztálytanítók számára írt módszertani útmutatásai. A feljegyzések szerint a 17. században és a 18. században a kollégiumban és a vonzáskörzet iskoláiban már sok Patakon készült tankönyvet használtak. Mivel pedig a tudomány és a magasabb iskolai oktatás nyelve a latin volt, hosszú ideig ezek a könyvek is latin nyelven íródtak. Csak a 18. század végi felvilágosodás, nagy nemzeti öntudatosulás indította el szélesebb körben a magyar nyelvű tankönyvirodalmat. Patakon sok magyar nyelvű tankönyv megjelentetését tette szükségessé az 1796-tal kezdődő iskolareform,

a kialakított új tanterv. S ettől kezdve az 1848–49-es szabadságharcig számos tankönyvet nyomtattak ki magyar nyelven. Ez alatt az idő alatt a latin nyelven írottak mellett kb. 70 magyar nyelvű (teológiai, filozófiai, jogtudományi, nyelvtudományi, természettudományi, pedagógiai stb.) könyvet adtak ki¹⁴⁷.

A tankönyvkészítés és -kiadás sokáig nem volt előre tervezett, nem volt kellően szervezett. Általában az igények erőteljesebb jelentkezése, a nagy szükség, egy-egy nevelő szándéka, az oktatással és a diákokkal kapcsolatos felelősség, a kínálkozó lehetőségek kihasználása stb. ösztönözték a tankönyvek kiadását. *A múlt század közepén azonban e tekintetben nagy változás következett be.* Ennek több oka is volt. 1848 és az önkényuralom kulturális törekvése ráirányította a figyelmet az oktatás, különösen a népoktatás fejlesztésére. A protestáns egyházban érvényesülő magyar nemzeti ellenállásnak egyik fontos központja éppen a sárospataki kollégium, Sárospatak volt; az a város, amelyet az 1850-es évek elején itt letelepedő Erdélyi János is alkalmasnak tartott arra, hogy „a hirtelenül schwartzgelbé vedlett Pestet ellensúlyozó szellemi központ legyen, amely – folytatva a Rákócziak hagyományait – fészke lehet a hazai tudományosságunk”¹⁴⁸. Ezek következtében Patakon erős, tettekre kész nemzeti mozgalom bontakozott ki.

A nemzeti és református egyházi érdekek szolgálata a magyar nyelvű és szellemű iskolázás fejlesztését kívánta. Ezért a kollégium tanárai elhatározták, hogy megfelelő népiskolai tanrendszert dolgoznak ki és „az osztrák zsarnokság ellensúlyozására, a magyar nyelvű oktatás megteremtésére, s az ifjúság magyar szellemének megvédésére”¹⁴⁹, a protestáns egyházi és iskolai önkormányzat érvényesítésével összeállítják és kiadják az egyházkerület népiskolái, majd pedig a gimnázium számára a legszükségesebb tankönyveket. Tervük megvalósítására szövetkeztek, s „Népiskolai Könyvtár” névvel tankönyvírói és kiadói munkaközösséget hoztak létre. Elgondolásuk szerint a Népiskolai Könyvtár „munkássága ott fog végződni, ahol a népiskolai szükség ki fog elégíttetni. Munkálataiban egy nyom, egy módszer; oly kellék, minőt ennyi kötetben átvíve még eddig egyházunk nemigen bírt a népiskolai tankönyvekben”¹⁵⁰. Meg voltak róla győződve, hogy tanrendszerük jó, s a kiadandó könyvek által a magyar népnevelésben valódi szükségletet elégítenek ki¹⁵¹, és a magyar nép, a magyar falu, az elhanyagolt népoktatás ügyét, felemelkedését szolgálják. Az egyházkerület egyik testülete. a számvevő szék is magasra értékelte a Népiskolai Könyvtár munkáját, melynek révén nemcsak „irodalmi betsület”, hanem „nemzeti dísz is hárul főiskolánkra” s ezzel együtt azt is megállapítja, hogy „a tanári karban felpezsdült szellemőrő, a könyvírási munkásság felújult szeretete a körülményekben is alapszik ugyan, de fő alapját, rugóerejét a tanárok lelkesedésében találja”¹⁵².

A munka megindításának kezdeményezője Erdélyi János és Hegedüs László, s támogatója Somosi János alszóempléni esperes volt. A konkrét

feladatok megoldásában, a tankönyvek elkészítésében Hegedüs László mellett Árvay József, Soltész Ferenc, Soltész János, Somossi István, továbbá Orbán József és Pálkövi Antal vállalt szerepet. Arra törekedtek, hogy „a népiskolákat a bizonytalan módszerek után vagy minden módszer nélkül írt céliránytalan s ezen felül avult vagy éppen rossz magyarságú kézi(tan)könyvektől megmentsék, s a gyermekek kezébe olyanokat adjanak, melyek a neveléstudomány mai kívánalmainak megfelelnek”¹⁵³, s amelyekben a református egyház hitelvei és a nemzeti szellem kellőképpen érvényesülnek. Ezek az egységes elgondolással készített tankönyvek tartalmilag is korszerűek voltak. Mindezen túlmenően jól használható vezérkönyvekkel is igyekeztek segíteni a tanítók munkáját. Végső törekvésük az volt, hogy a népiskola tevékenységét továbbfejlessék, hatékonyságát fokozzák, s ezzel együtt a hazafias, református szellemben való nevelést is szolgálják. Mindez bátor, határozott kiállás volt az önkényuralom idején, s egyben olyan tevékenység, mely magasabb színvonalra emelte – főleg a kollégium vonzókörzetében – a népiskolai tanügyet.

A Népiskolai Könyvtár kiadásában az elemi iskolában tanított minden tantárgyhoz (hittan, írás-olvasás, nyelvtan, beszéd- és értelemgyakorlat, számtan, történelem, földrajz, természetrajz, természettan) jelent meg tankönyv, s több tárgy tanításához vezérkönyv is. Amennyiben a tankönyvhöz nem adtak külön vezérkönyvet, akkor a tankönyv előszavában közölték a tanítással kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat, módszertani útmutatásokat. Ma is korszerű a tankönyvek és vezérkönyvek „utasításainak” gyakorlati felhasználására vonatkozó felfogása: A tanító számára megfogalmazott módszertani útmutatásokat csak ajánlásoknak szánták, s óvták a tanítókat azok betűihez való görcsös ragaszkodástól¹⁵⁴.

A könyvek elkészítéséhez felhasználták a külföldi tanulmányutakon szerzett tapasztalatokat. Különösen nagyra értékelték, s ezért követésre méltónak tartották Thomas Scherr neves svájci egyházi pedagógus felfogását, módszertani eljárását. Hegedüs László szerint „Scherr olvasástanítási módszerének egyik kiváló jelleme, hogy az az olvasástanulást a beszéd, gondolkodás és emlékezőtehetség gyakorlásával köti össze, s az oktatás tárgyát ész és nyelvtani tekintetek szerint úgy rendeli el, hogy az értelem fejlődése, a gondolkodás s a gondolatok helyes kifejezése, a beszédbeli készség párhuzamosan haladjanak. Gondolkodás, beszéd, írás, olvasás oly szorosan össze vannak kapcsolva, oly szoros viszonyban, hogy ezek mindazon egy tantárgy: elemi nyelvoktatás. Az olvasást az írásra, ezt pedig a beszédre, s így az elemi nyelvoktatást az értelemre alapítja. A fő tétel: A helyes olvasásnak egyedüli szabálya a helyes kimondás”¹⁵⁵. Ennek megfelelően a kidolgozásban elsősorban Scherr felfogására, tankönyveire támaszkodtak, de más pedagógusok (Krüger, Scholz) könyveinek fordítására, átültetésére is sor került.

Azért, hogy minél használhatóbb, tanulhatóbb, jobb tankönyvekkel

lássák el az iskolákat, annak anyagát előzőleg a gyakorlatban is kipróbálták¹⁵⁶, továbbá minden újrakiadás előtt „tudományi tekintetben” javították¹⁵⁷. A felsőbb egyházi hatóság ellenőrzése és kívánsága folytán nem kerültek szembe az érvényes állami rendelkezésekkel sem. A könyvek fogalmazása, az anyag kifejtése a korabeli gyakorlatnak megfelelő volt¹⁵⁸.

Abban az időben, ha nem nagy számmal is, az országban már voltak népiskolai tankönyvek, az egyházkerület iskolái tekintetében azonban a tankönyvkiadással a Népiskolai Könyvtár nagy szükségletet elégített ki. *A tanítás, az általános népiskolai nevelés sikere érdekében arra törekedtek, hogy az előjáróság az egyházkerület összes népiskolájában tegye kötelezővé a könyvek használatát.* 1853-ban Apostol Pál püspök ezt meg is ígérte¹⁵⁹. S az, hogy az egyházkerületi tanácskozmány 1854-ben megbízta „a népiskolai könyvek készítésével foglalkozó tanár urakat, hogy egy népiskolai tanítási rendszertervet dolgozzanak ki, s az általuk szerkesztendő népkönyveket kinyomtatásuk előtt főtisztelendő szuperintendens úrhoz küldjék be, ki azoknak előleges megbírálása iránt intézkedni fog”¹⁶⁰, azt is jelenti, hogy az egyházkerület a megjelenő tankönyveket igyekezett használatba venni. Ennek megfelelően a munkaközösség által kiadott tankönyvek, vezérkönyvek elterjedtek, s közülük több, főleg Árvay József valláskönyvei, még sok évtized múlva is használatosak voltak.

A vállalkozás nagyságát és sikerét az is bizonyítja, hogy ezek a tankönyvek igen nagy terjedelemben és mennyiségben jelentek meg. Volt idő, különösen az 1850–1860-as években, amikor a pataki tankönyveket nemcsak a tiszáninneri református egyházkerület iskoláiban használták, hanem közkedveltek voltak azok a távolabbi területeken is. Ezekben az években egy időben Sárospatak mint tankönyvkiadó központ az országban versenytárs nélkül állt. Ennek megfelelően Harsányi István szerint „a sárospataki tankönyvirodalom termékei nagymértékben befolyással voltak a magyar oktatásügy fejlődésére s a hazai oktatásügy történetében igen előkelő helyen állnak”¹⁶¹.

A társadalmi fejlődés következtében a pataki tankönyvirodalom terén az 1870-es években újabb előrelépés történt. Az 1868-as népoktatási alaptörvény a magyar iskolázás nagy fejlődését indította el. A felekezeti iskolák felett jogot kapott az állami legfőbb felügyelet, s a kultuskormány nagy gondot fordított az iskolák tankönyvellátására is. Ilyen körülmények között az iskolai autonómia védelme, megőrzése és a vallási felfogás érvényesítése azt kívánta a kollégiumtól és az egyházkerulettől, hogy a tankönyvellátást az egyházkerület népiskolái számára körültekintőbben biztosítsák. Az eddigi eljárásban sok problémát okozott, hogy a tankönyvkiadás gyakorlatát nem szabályozták kellően, a tankönyvbírálatok nem voltak eléggé szakszerűek, azokban a szaktárgyi és pedagógiai követelmények megfelelően nem érvényesültek. Indokolta a tudatosabb összefogást s a szervezetesebb munkát az is, hogy az egyházkerület s a kollégium e tekintetben nem

rendelkezett olyan lehetőséggel, alappal, mint a központosításra törekvő állami hatalom, továbbá az is, hogy a magyarországi református egyházi tanügyi bizottság működése akkoriban igyekezett háttérbe szorítani a tankönyvek kiadásában az egyes egyházkerületek, így a tiszáninneri egyházkerület érdekeit.

Az évszázadok során kialakult gyümölcsöző hagyományok, a népiskoláért érzett felelősség és a tankönyvkiadással kapcsolatos érdekvédelem érvényesítése ezért újabb szervezkedésre ösztönözték a kollégium tanárait. Így indult meg 1873-ban a Sárospataki Irodalmi Kör munkája, mely folytatni kívánta a Népiskolai Könyvtár tevékenységét: Irodalmi egyletként igyekezett összefogni és szervezni a Patakon meglévő feltételeket, lehetőségeket. A Kör célja széles körű volt: „A szellemi erők egyesítése által Sárospatakon oly irodalmi központot alakítani és fenntartani, melynek feladatai: időről időre gondoskodni, hogy egyrészt a tiszáninneri református egyházkerület által elfogadott tanterv szellemében alkalmas gimnáziumi és népiskolai tankönyvek készíttessenek s hogy másrészt – hatásköréhez mért támogatása mellett – magasabb értékű és egyetemesebb érdekű művek is megjelenhessenek”¹⁶². Célja megvalósítása érdekében a Kör később lapot is indított.

Az Irodalmi Kör tagjai nemcsak kollégiumi tanárok lehettek, hanem más „helybeli és vidéki tanférfiak” is. *A nagyobb szervezettséget az is mutatja, hogy szakterületi megosztás szerint folyamatosan figyelték és elemezték a megjelent hazai és külföldi tankönyvirodalmat, szemmel tartották a tankönyvpiacot, a forgalomban lévő tankönyveket és a megfigyelők javaslatokat készítettek a használatban lévő tankönyvek kijavítására, illetve megfelelő alaptervek kidolgozásával új könyvek kiadására. A tankönyvek bírálatát, kritizálását nagy gonddal, szakszerűséggel végezték. Ma is korszerű a Körnek az az eljárása, hogy a tankönyvjavító munkába tervszerűen igyekezett bevonni a gyakorló pedagógusokat, az akkor működő tanítóköröket, s felkérték őket a használatos és az új tankönyvek véleményezésére, bírálatára, értékeinek, hiányosságainak elemzésére. Nem rajtuk múltott, ha ez a törekvésük nem járt kellő eredménnyel. A kerületi közgyűlés 1879-ben az Irodalmi Kör kérésére azt is kimondta, hogy a „canonica visitatio” alkalmával gyűjtsék össze a népiskolák véleményét a tankönyvekre vonatkozóan is, s azt a jegyzőkönyvben rögzítsék.¹⁶³*

Ez a gondos szervezés biztosította a tervszerűbb tankönyvkiadást, az igényes, szakszerű tankönyvbírálatot és a kiadási eljárás kellő szabályozottságát egyaránt. S mivel az egyházkerületi közgyűlés részben „a népnevelés előmozdítása”, „a tanítás egyöntetősége érdekében”, részben a gazdasági haszon reményében 1875-ben, majd 1878-ban és 1879-ben újra elrendelte, hogy a kerületi iskolákban a tanítók „a sárospataki nyomdából kikerült tankönyveket tanítsák”, a Kör kiadásában minden tantárgy tanításához

jelentek meg tankönyvek. Ezért „nem volt olyan része a nép- és középiskolai tananyagának, melyre tan- és segédkönyv ne lett volna”¹⁶⁴.

*A Kör először népiskolai, majd 1883-tól, a középiskolai törvény életbelépte után nagymértékben gimnáziumi tankönyveket adott ki. A népiskolai tankönyvek 10–20 000, a gimnáziumiak pedig 1000–2000 példányban jelentek meg. 1875 és 1895 között a feljegyzések szerint 729 000 tankönyvet bocsátott ki a pataki nyomda, s 1924-ig 100-nál többféle népiskolai és gimnáziumi tankönyvet adtak ki. Az e korban több kiadásban megjelent tankönyvek közül Orbán József: Magyarország története 21, Rövid természettana 10, Radácsi György: Keresztyén egyház története 21. Soltész Ferenc: Világ- és földismerete 17, Árvay József: Hittani olvasókönyve 8 stb. kiadást ért meg.*¹⁶⁵

A Kör által megjelentetett tankönyvek minőségét, értékét számos tényszerű bizonyítja. Többet közülük az Országos Közoktatási Tanács az állami iskolák számára is elfogadott tankönyvül. Országos versenyeken díjakat nyertek. Az erdélyi református egyházkerület a tankönyvek „nagy részét részrehajlatlan és méltányos szakértők bírálatai alapján használatul elfogadta”¹⁶⁶.

A Református Egyetemes Konvent 1924-ben az ország összes református iskolájában egységes tankönyvhasználatot vezetett be, s a könyvek kiadásával a tiszántúli egyházkerület és Debrecen város nyomdáját bízta meg. Mivel így a tankönyvkiadásra már nem volt lehetősége, az Irodalmi Kör lassan megszüntette ilyen irányú működését. Sárospatak azonban megfelelő pedagógiai irodalommal a továbbiak során is igyekezett segíteni az iskolák munkáját. 1869 óta a felekezeti iskolákban érvényt kellett szereznie az állami tanterv előírásainak. Ennek megfelelően mind az Irodalmi Kör által kiadott, mind az 1924 után megjelenő tankönyvek az állami tanterv végrehajtásában segítették a tanítókat. Az 1925–1950 közötti években a pataki szerzők által készített tankönyvek közül az állami iskolákban is, szélesebb körben használatosak voltak Tóth Mihály Búzakalász c. kötetei, amelyekben a 12–15 éves korú gyermekek, az ismétlő iskolai osztályok tananyagát dolgozta fel, továbbá az 1947-ben állami kiadásban megjelent tankönyve, a „Második könyvünk. Az általános iskola II. osztálya számára”. Általános iskolai angol nyelvi tankönyvet írt Dévai Jenő, tankönyvet, illetőleg segédkönyvet a tanítóképzők számára Lázár Károly, s a népiskola számára Szathmáry Ferenc.

Kiemelkedő hatást ért el Sárospatak a két világháború között a népiskolai tanítók számára kiadott vezérkönyvekkel. E munka központja természetesen a tanítóképző volt, ahol ebben az időben két vezérkönyv-sorozat is megjelent. Az egyik a Néptanítók Kiskönyvtára volt, mely Szathmáry Ferenc gyakorlóiskolai tanító szervező munkájának eredményeként látott napvilágot. Ez a sorozat kétféle módon segítette a tanítók munkáját. Az egyik az 1., 2. és 3. osztály tanítói számára dolgozta fel 2, illetve 3-3 kötetben a

tanítandó tantervi anyagot. Ezek az *osztályvezérkönyvek* 1936–1937-ben jelentek meg. A másik az 1937–1943 közötti években az „*Aranykapu*” vezérkönyv-sorozat volt, melynek szerzői tantárgyanként s osztályonként külön-külön kötetekben jelentették meg az előírt tantervi anyag feldolgozását. A szerzők az egyes órák anyagát nagyobb mélységben, részletesebb kifejtésben, tanítási tervezetekben adták. A könyvek írói neves gyakorlati szakemberek voltak. Közülük négy pataki pedagógus volt: Ecsedi Lajos, Kósa Matild, Németh Jenő, Szathmáry Ferenc, akik 9 kötetben 7 vezérkönyvet készítettek. A vállalkozás nagyságát mutatja az, hogy *e két sorozatban 22 szerző tollából 3 osztály- és 63 tantárgy-vezérkönyv jelent meg*, sikerét pedig az, hogy az egyes kötetek kelendők voltak, munkájukban a gyakorló tanítók széles körben felhasználták azokat.

Még sikeresebb vállalkozás volt *a másik tanítói kézikönyv-sorozat, amely Lázár Károly tanítóképzős tanár és Tóth Mihály gyakorlóiskolai tanító összefogásának volt az eredménye. A Gyakorlati Pedagógia Kézikönyvtára* sorozatot Lázár Károly szerkesztette, s a sorozatban „Szántás, vetés” címmel 1927–1944 között kiadott tanítói kézikönyvek szerzője Tóth Mihály volt. A Szántás, vetés kötetei megnyerték a tanítók tetszését, azokat országszerte ismerték, s használták. Alig volt település, melynek iskolájába el ne jutottak volna. *17 év alatt sok kiadást megérték, 1943-ig pl. az 1–4. osztályos kézikönyvek 4-4, az 5–6. osztályos pedig 3-3 továbbfejlesztett kiadásban jelentek meg.* Nagy sikerének okát a korabeli szakvélemény abban látta, hogy a népiskola célkitűzéséhez, tantervéhez igazodott, az újabb kiadásokban tükröződött a pedagógiai követelmények fejlődése, s útmutatásaival eredményesen segítette a tanító gyakorlati feladatmegoldását. Ezeken túlmenően sikeres volt azért is, mert új típusú osztályvezérkönyv volt, mely minden tanított tárgy anyagát időrend szerint, módszeresen, megfelelő vázlatokban dolgozta fel. Értékét növelte, hogy nem teljesen kidolgozott tervezeteket tartalmazott, hanem a tanítói feladatmegoldásokat a pedagógiai elmélet és gyakorlat egységében, rövid vázlatokban bontotta le egyes órákra. Módszertani útmutatásai, vázlatai sok hasznos ötletet adtak, a tanítókat tervezésre, gondolkodásra készítették. A kézikönyvnek nagy értéke volt az is, hogy az értelmi neveléssel együtt következetesen szem előtt tartotta a nevelői hatások érvényesítését, a kedélyképzést és az akaratnevelést. Mindezek miatt a gyakorló tanítók nagyon hálásak voltak, sok köszönő levelet írtak¹⁶⁷.

Az elmondottak azt mutatják, hogy Sárospatak tankönyv- és nevelői kézikönyv-irodalmi tevékenysége az 1650-es évektől kezdve – a megtorpanásokat leszámítva – számottevő, elismerésre méltó. *Az itt készült tankönyvek és vezérkönyvek* általában szélesebb körben ismertek voltak, s használták azokat nemcsak az északkeleti tájon, hanem a távolabbi területek sok felekezeti és állami iskolájában is. Ennek megfelelően széleskörűen *hatással voltak a tanítók munkájára, s rajtuk keresztül a tanítványok alakulására,*

a magyar népoktatás és tanítóképzés fejlődésére¹⁶⁸. S Sárospataknak ezt az irodalmi tevékenységét a magyar tanügy iránt érdeklődő szakemberek mindig figyelemmel kísérték, méltányolták és elismerték.

h) Egyéb kiadványok, újságok, naptárak

– Iskolai értesítők

A pataki kollégiumnak sok más kiadványa is eljutott messze vidékekre. Az 1850-es évektől kezdve 1949-ig kinyomtatták az iskola Értesítőit (az első időben, 1857-től 1869-ig Tudósítás címmel jelentek meg!), s ezekben nemcsak az intézmény működéséről számoltak be, hanem megjelentették a tanárok székfoglaló értekezéseit, tanulmányait is. 1869-től 1947-ig a tanítóképző intézet külön Értesítőben számolt be évenként a tevékenységéről. 1949 óta a középfokú tanítóképző 1957-ben, az iskola működésének 100 éves jubileuma alkalmával, továbbá több év munkásságának összefoglalására a felsőfokú tanítóképző intézet 1965-ben és a Comenius Tanítóképző Főiskola 1981-ben és 1987-ben, a Rákóczi Gimnázium pedig az iskolai jubileumi ünnepek alkalmával, 1956-ban és 1981-ben jelentetett meg Évkönyvet.

– Folyóiratok, újságok

1857-től 1869-ig, majd 1904-ben és 1905-ben a főiskola tanárai az irodalmi műveltség emelése és terjesztése céljából „Sárospataki Füzetek” címmel protestáns tudományos és irodalmi folyóiratot adtak ki, amely „az egyház és nevelés, a tudomány és irodalom köréből” közölt cikkeket. A lap törekvéseit ismertető egyik szerkesztői fejtegetés fontos célként jelölte meg vidéki kulturális központ létesítését, a tudomány, különösen a művelődés- és irodalomtörténet ápolását, továbbá a pataki művelődési hatás fokozására a főiskola kulturális értékeinek, tudományos gyűjteményei kincseinek szélesebb körben való megismertetését¹⁶⁹. A lap Sárospatakon eleven irodalmi életet teremtett, s azt a vidék fontos irodalmi központjává tette. Történeti, különösen iskolatörténeti közleményei, tanulmányai, forrásközlései jelentős értékűek. *E lap folytatásaként a tanítóképző gondozásában 1969-ben megindították a „Sárospataki Pedagógiai Füzetek”-et*, amely különböző időközönként – eddig 12 alkalommal – került az olvasók kezébe. Az egyes számok elsősorban a főiskolán tartott tudományos tanácskozások előadásait, a tanítóképző által meghirdetett pályázatokra készített szakmai-pedagógiai témájú elemzéseket s a tanítóképző fejlődéstörténetével kapcsolatos tanulmányokat közlik.

1882-től 1905-ig a Sárospataki Irodalmi Kör kiadásában jelent meg a „Sárospataki Lapok”. Társadalmi és tudományos hetilap volt, amely egyházi, iskolai, pedagógiai, neveléstörténeti, történeti stb. cikkeket közölt.

– Utóda, a „Sárospataki Református Lapok” 1905-től megszűntéig, 1949-ig, tehát 44 éven át volt a tiszáninneri református egyházkerület és a sárospataki főiskola heti lapja. A lap feladatának tekintette a hazai protestantizmus ügyének szolgálatát, az erők összefogását, az egyházpolitikai és egyháztársadalmi kérdések ismertetését, vitatását, a közművelődés és iskolaügy problémáinak tárgyalását, teológiai, filozófiai, pedagógiai, jogi, történeti és egyéb tárgyú, közérdeklődésre számot tartó tanulmányok közlését. Ennek megfelelően a lap kedvező lehetőségeket teremtett, megfelelő alkalmat biztosított a tanárok irodalmi és tudományos munkásságának kifejtésére, s közölt cikkeivel a pataki szellem terjesztésére, a kollégium művelődési hatásának erősítésére, színezésére. A Sárospataki Református Lapok 1991-től újra megjelenik.

Fokozták Sárospatak irodalmi-művelődési hatását az ifjúsági egyesületek, szervezetek különféle gyűjteményes kiadásai: a „Poétai Gyűjtemények”-ben, a „Parthenon” és „Emlékkönyv” kötetekben jelentették meg a 19. század különböző évtizedeiben azoknak a diákoknak az irodalmi munkáit, verseit, akik később általában az élő magyar irodalom munkásai is lettek. Ilyen gyűjteményes kötet később is jelent meg, így 1931-ben „Évkönyv” címmel, továbbá a gimnázium alsó osztályainak tanulói 1936-ban és 1937-ben „Rügyfakadás” címmel írásaikból két füzetet is adtak ki.

A kollégium ifjúsága 1884-től 1948-ig adta ki rendszerint havonként a „Sárospataki Ifjúsági Közlöny”-t, amely összefogta az iskola diákjait, ápolta a köztük fennálló közösséget. A kollégium életével, törekvéseivel, tevékenységével foglalkozó cikkei, az iskola, Patak, a magyarság múltjával és jelenével foglalkozó tanulmányai eljutottak a távol élő öregdiákokhoz is. A lap 1929-től a tanítóképző ifjúságának is lapja volt. – A könyvtárban megtalálhatók a „Sárospataki Gyorsíró” c. diáklap 1909-ben megjelent számai, amelyek a Nagy Sándor-féle gyorsírási rendszer művelését és terjesztését szolgálták, havonként litográfáltan. – 1930–1934 között „Az Új Diák” címmel is volt Pataknak középiskolás diáklapja. – Az angol Internátus diákjai 1936–1947 között évente általában háromszor adták ki angol nyelvű írásaikat a „College News” c. újságban. – 1941 októberében jelent meg a Humán-internátus lapja, az „Internátusi Gólyahír” első száma. – Kedves színfolt volt a gimnáziumban az 1945–46. tanévben a IV. osztályos tanulók lapja, a „Szivárvány”. A főiskola szervezésében működő Sárospataki Népfőiskola újságja volt a „Kérékvágás” (1936–1948), amely részben rendszerezetten ismertette a „csizmás diákok” átélt élményeit, részben pedig az egyes népfőiskolai tanfolyamok munkájának tartalmi anyagát, tankönyvét adta. Általában naponként jelent meg litográfáltan.

Az 1950-es évektől kezdve hiányzik Patakról ez a színfolt. Azóta csak egy-két évben látott napvilágot a tanítóképzőben ifjúsági lap „Főiskolai Élet” címmel, a gimnázium pedig 1970-től adott ki „Sárospataki Krónika” címmel időszakonként – éveken keresztül folyamatosan havonként –

diákújságot. 1988-ban a Városi Úttörőelnökség is jelentetett meg „*Tarisznya*” címmel negyedévenként változatos tartalmú lapot.

Sárospatakon a kollégiumi és tanítóképzős tanárok közreműködésével a fentiekén túl is több társadalmi-politikai helyi újság jelent meg: Ezek: „*Órálló*” (1894–1895). Hetenként kétszer megjelenő, szabadelvű irányú politikai, szépirodalmi és közgazdasági lap, mely „a modern felvilágosodás és haladás, a magyar nemzeti állam és a protestantizmus egymással szoros kapcsolatban álló érdekeinek felekezeti elfogultságtól mentes együttes szolgálatát”¹⁷⁰ vállalta. – „*Sárospatak*” (1900–1903 és 1911–1938). Társadalmi, szépirodalmi és megyei érdekű hetilap. 1989-től a város lapjaként mint „közéleti újság” jelenik meg havonta. – „*Sárospataki Újság*” (1907–1912). Helyi érdekű politikai hetilap. – „*Sárospataki Újság*” (1916–1922). Politikai, társadalmi és közgazdasági hetilap. – „*Sárospataki Néplap*” (1945). Politikai hetilap. – „*Sárospataki Igehirdető*” (1946–1948). Évente tízszer megjelenő egyházi irodalmi lap. – „*Sárospataki Irodalmi Tudósító*”-t adtak ki 1911-ben a könyvek, tankönyvek, taneszközök ismertetésére. – „*Sátoralja*” (1894–1895). Zemplén megye közérdekeit képviselő független hetilap. – „*Zemplénmegye*” (1903). Megyei érdekű hetilap. – „*Határszéli Újság*” (1933–1935), politikai hetilap. – „*Határőr*” (1935–1945). Politikai hetilap, a Határszéli Újság utóda.

– *Naptárak*

A szélesebb néptömegek művelődését segítették azok a Patakon megjelent kalendáriumok, naptárak, amelyek távolabbi területekre is eljutottak. Hazánkban a 16. század közepétől kezdve adtak ki magyar nyelven naptárakat, melyek a szegényebb nép, különösen a falusi parasztság szinte egyedüli világi olvasmányai voltak. Mivel azonban a naptár anyagának egy része csak 1-1 évhez kapcsolódott, illetve csak arra az évre volt érvényes, s az év elmúltával elvesztette aktualitását, becsét, a megőrzésére nem gondoltak, ezért azok nagyrészt el is kallódtak.

Sárospatakon a naptár kiadása a könyvnyomda munkájának megkezdése után, a 17. század közepén indult meg. A feljegyzések és a fennmaradt naptárpéldányok alapján megállapítható, hogy az 1659-től 1671, az 1829–1843, az 1848–1862 közötti években, továbbá az 1900-as évek első évtizedében jelentek meg a pataki nyomdában kalendáriumok. Az 1660-ból és 1663-ból fennmaradt naptár Neubart Kristóf sziléziai csillagász kalendáriumának Magyarországra és Erdélyre alkalmazott változata volt. 1827-ben a kollégiumban külön bizottság foglalkozott a naptár kiadásának előkészítésével, a megfelelő tartalom kimunkálásával. E bizottság szerint a naptár tartalmát, amennyire lehet, „Betsessé kell tenni, hogy a köznépet pallérozza és tanítsa”. E bizottság jelentésében szó van az időjárás-jövendölés felvételének indoklásáról is: „Mannheimban egy Társaság állott össze a Meteorognosia tökéletesítésére . . . , de minthogy ezen Társaság igyekeze-

tének e részben semmi haszna nem lett, úgy látszik, letettek a tudósok azon reménységéről, hogy valaha Meteorologia prognostica lehessen. Mindazáltal, minthogy a köznép erősen ragaszkodik a kalendáriumi jövendölésekhez, ezeket a mi kalendáriomunkból se kellene kihagyni, sőt különösen meg kellene említeni, hogy az időjárásáról szóló jövendölések a Mannheimi Tudós Társaság munkájából vétettek¹⁷¹.

A kiadott kalendáriumok tartalma a naptári részt követően igen változatos volt. Sok érdekes adatot, tudnivalót ismertetett, s idők folyamán sokat változott, fejlődött. A kalendáriumok főbb témái voltak: Naptári rész, tanulságos és mulattató olvasmányok, erkölcsi elmékedések, közmondások, népdalok, táblázatok a föld részeinek, továbbá a megyéknek a területi nagyságáról, a lakók számáról, földrajzi leírások, a földművesek számára havonta hasznos tanácsok, postai díjszabások, kamattáblázatok, címtár, országos vásárok stb.

A naptárak művelődési hatása nemcsak a megjelenésük idején volt nagy. Igen jelentős azoknak a művelődéstörténeti értéke, haszna is, hiszen a korabeli felfogáson túl számos fontos adatot, eseményt őriztek meg. S a pataki naptárakra is érvényes az, amit Mátray Gábor a kalendáriumok értékéről általában megállapított: „Érdekes adatokat talál azokban a nyelvész, történetbűvár, csillagász, mezei gazda, természetvizsgáló, államtudós stb., kivált, ha figyelemmel viseltetik azon kézírati jegyzemények iránt is, melyeket gondos házi nők és gazdák saját kezeikkel iktattak a naptár fehér lapjaira. Találunk ezek között gyakran hazánkra vonatkozó olyan adatokat is, melyekre történetíróink lapjain sohasem akadunk; névszerint pedig olyakat, melyek családi viszonyokat, helységek eseményeit, természeti tűneményeket s több más érdekes tényeket világosítanak fel, melyeknek olvasásuk alkalmával nem lehet eléggé áldani a kezet, mely gondos előrelátással jegyzé fel azokat számunkra¹⁷².

i) Képzőművészeti, ének-zeneművészeti hatás

A korábbi fejtegetések is bizonyítják, hogy Sárospatak gazdag képzőművészeti anyaggal rendelkezik. A város ezeket az alkotásokat jól sikerült kiállításokon mutatja be. S minthogy a település idegenforgalma igen jelentős, e kiállítások nemcsak a lakosság és az itt tanuló diákok művelődését szolgálják, hanem hatással vannak az ide zárandókló turisták, vendégek százezeire is. Ezen túlmenően Sárospatak ilyen irányú kisugárzása nagymértékben érvényesül azokon a diákokon és tanárokon keresztül is, akik képzőművészeti alkotásaikkal, kiállításokon, az ország különböző részein, hatottak és hatnak a szemlélő nagy közönségre. Közülük néhány: Izsó Miklós, Bálint József, Nagy Dezső, Ecsedi Lajos, Debreczeni Zoltán, Deák Géza, Hubay Miklós, illetve a ma is élők közül Bánó Dezső, Bertha Zoltán,

Czinke Ferenc, Halmy Miklós, Lavotha Géza, Nagy B. István, Orosz György, Pallagi Tamás, Takács Tamás, Urbán György, Vágfalvi Ottó stb.

Művelődéstörténeti jelentőségét és hatását illetően kiemelkedő sajátos helyet foglal el Sárospatak az ének-zeneművészetben is. Mivel a képzésben kezdettől fogva fontos szerepet kapott a pap- és tanítóképzés, s ezzel együtt a gyülekezeti éneklés vezetésére és az énektanításra való felkészítés, a kollégium működésében magasfokú volt az énekkultúra. A feljegyzések szerint a főiskola egyik „műveltségi tényezője” az összhangzatos énekkar volt. Bár az énekkar egyletté 1782-ben szerveződött, s vele kapcsolatban csak ettől kezdve maradtak fenn szakszerű feljegyzések, de bizonyos korábbi adatok jelzik, hogy már a kollégium fennállása óta működött egy olyan szerv, melynek „feladata volt a vallásos éneklés ápolása és művelése”¹⁷³.

A főiskolai énekkar az egész ifjúság féltett kincse és büszkesége volt. Sokszor s rendszeresen szerepelt az iskolai rendezvényeken, különböző külső egyházi és világi-társadalmi öröm- és gyászünnepélyeken, hangversenyeken, országos dalárda-ünnepségeken, főként pedig temetéseken. Szereplései nem szorítkoztak csak Sárospatakra és közvetlen környékére. Az énekkarnak nagy híre volt, s messzi vidékekre is hívták. Kora általános véleményének, értékelésének adott hangot Berecz Károly író is, aki északmagyarországi utazási tapasztalatairól beszámolva 1846-ban az alábbi megállapítást írta le: „A pataki ifjúság éneklő karánál a maga nemében jelesebbet, meghatóbbat alig képzelhetni”. S az énekkar jellemzésében a továbbiakban azt is hangsúlyozza, hogy „Mi az ügyes cigány a magyar népdalok eljátszásában, az a pataki diák azoknak eléneklésében”¹⁷⁴. Hasonlóan magasra értékeli az énekkar munkáját Fáy András is, megállapítva, hogy az „vetélkedhet Európa legjelesebb operai chorusaival”¹⁷⁵.

Az énekkar sokfelé eljutott, bár a vasúti közlekedés megindulásáig szekéren vagy gyalog kellett megtennie az utat. A nagy terület és távolság érzékeltetésére az énekkart meghívó és fogadó települések közül felsorolok néhányat: Arad, Beregszász, Debrecen, Egerlövő, Kassa, Kisvárd, Kolozsvár, Miskolc, Nagyhalász, Nagykálló, Nagykázmér, Nagyvárad, Nyíregyháza, Putnok, Rimaszombat, Szatmárnémeti, Tiszavalk, Tokaj, Ungvár, Vásárosnamény stb.

Különösen nagy szerepe volt az énekkarnak a kollégiumi aratási vizsgálatokon, amikor a messze földről érkező vendégeknek bemutatták az egész évben tanult darabokat, részben a több napon át folyó vizsgák közben, részben pedig külön szervezett hangverseny keretében. Az énekkar szép éneklése, kiemelkedő szereplése is hozzájárult ahhoz, hogy a nyári vizsgáknak mindig nagyszámú közönsége volt.

Az énekkar történetét kutatva, munkáját elemezve, *Orbán József különösen kiemeli annak országos hatását a református egyházi éneklés terén. Szerinte a pataki énekkar „egyik legelső úttörője volt a magyar*

protestáns énekügy reformálásának, egyrésztől azáltal, hogy összhangzatos énekegyetlet alapítván, ott működése fősúlyát legelsőben az egyházi énekek kidolgozására fektette, másrésztől azáltal, hogy énekeink dallamait eredeti alakjukba visszaállította, különböző hangszólamok szerint kidolgozta, s gyakori szereplésével a szép ízlés terjedését előmozdította¹⁷⁶.

Fontos tevékenységet fejtett ki az énekkar a halotti énekek és dalok szerzésében és terjesztésében is. Az volt ugyanis a gyakorlat, hogy minden énekkari vezetőnek legalább két halotti dalt kellett írnia, azokra az összhangzatos éneklés szabályai szerint dallamot szereznie, továbbá legalább egy zsoltárt négy hangszólamra kidolgoznia, és mindezt az elnöki melodiáriumba beírnia. A vezetőn kívül sok énekkari tag is jegyzett a kótatárakba énekeket és dalokat, részben a nép ajkáról ellesve, megtanulva, részben pedig saját maga szerzeményeként. A legáció és szupplikáció alkalmával ugyanis a diákok megtanulták a vidékeken énekelni szeretők dalait, összegyűjtötték az itt-ott hallott legszebb énekeket, nótákat, s közülük többet meg is örökítettek a melodiáriumban. Így lett Patak a temetési énekekkel együtt a legkedvesebb eredeti dalok, „népdalok” fészke, gyűjtője, megőrzője és terjesztője is.

A fennmaradt közel 40 kéziratos melodiárium, daloskönyv igen gazdag ének-dal anyagot tartalmaz, s őriz meg elsősorban a 18. század második és a 19. század első feléből. Ezt a kótatári anyagot a magyar zenetörténet fejlődése szempontjából Kacsóh Pongrác zeneszerző és író is páratlan értékű gyűjteménynek, „az ébredő magyar zeneművészet örökbecsű dokumentumának” tartja, mert anyagot szolgáltat a zenetörténelem számára a kurucvilág és az újraébredés közti korszak magyar ének-zenei életének, fejlődésének vizsgálatához. Ezzel együtt azt is megállapította, hogy az énekkar által használt „concantus” és „procantus” szólamok a zenetörténetnek kizárólagosan magyar és református sajátosságai¹⁷⁷.

A pataki iskola ápolója, művelője, terjesztője volt a nemzeti, népies dalnak és zenének is. „Az énekkar ifjú apostolai, mint lelkészek, tanítók, legátusok, szuplikánsok elhordták a népdalokat a szélrózsa minden iránya felé, s mint a hajdankor hegedősei, daloltak a nagyok palotáiban éppen úgy, mint a szegények kunyhóiban. És a nép elleste ajkaikról a kedves dalt, úgy, hogy pár év múlva a Duna és Tisza vidékein mindenütt zengett a magyar nép ajkán... a Sárospatakon készült népies dal” és a diákok által összegyűjtött ének¹⁷⁸. *A pataki diákok tehát az egyházi, a halotti énekeken kívül műdalokat, népies dalokat, népdalokat is énekeltek, s az utóbbiak mintájára népdalformájú énekeket is írtak és terjesztettek.* Kacsóh Pongrác szerint: a kuruc nóták mellett a pataki diákdalok mutatják a legigazibb népdalstílust. Különösen sok dal született a pataki diákok ajkán a népieség korában. Vizsgálódásai során Szabolcsi Bence is arra a megállapításra jutott, hogy a „pataki stílusból lett a magyar népdalstílus”¹⁷⁹.

A kutatók szerint a pataki diákság s a főiskolai összhangzatos énekkar

nagy szerepet játszott a magyar nemzeti, népies dal terjesztésében, s azok lejegyzésével az énekelt műdalok, népdalok zene- és kultúrtörténeti szempontból fontos megőrkítésében. Patak hatását egyébként az is jelzi, hogy itt született meg az önálló magyar dalforma, s az országos gyűjtés eredményeit közlő „Énekesgyűjtemény. Vác. 1799.” kiadványt időrendben a sárospataki diákok dalgyűjteménye követte, amely azonban már jóval több népies dalt és népdalt közölt, mint a váci¹⁸⁰. Patakon található az egyik kéziratos gyűjteményben öt kurucdal legrégebb kézirata is¹⁸¹. „A népies szellemű és technikájú verseknek” egyébként nagy szerepük volt abban, hogy Erdélyi János érdeklődése a népköltészet felé fordult, s Tompa Mihály a népies irányban fejlődött. Az is tudott dolog, hogy Tompa Mihály számára diáktársai is sok népregét gyűjtöttek. Szabolcsi Bence a pataki kórusirodalom nagy értékének tartja, hogy itt „már magyar kórusirodalommal kísérleteznek, elsőnek a magyar zene történetében”, s „a magyar muzsika, a magyar népi dallamvilág itt először szólal meg az európai többszólamúság nyelvén”¹⁸².

A kollégium ének-zenei hatása a két világháború között tovább terebélyesedett. Megindult a regősmozgalom, melynek a hagyományokra építve az volt a fő törekvése, hogy a magyar népi ének- és zenekultúrát Bartók és Kodály útmutatásának megfelelően szélesebb körben tudatosítsa, a népdalokat gyűjtse, megőrizze, megszerettesse, terjessze. A regős csoportok az ének-zene mellett szóbeli ismeretterjesztéssel, megfelelő műsorral is szolgálták a gyülekezeteket. Hatóterületük messzire terjedt. Nemcsak az egyházkerület gyülekezeteit keresték fel, hanem eljutottak az ország más tájaira, többek között Erdélybe is. 1939-ben egy skóciai nemzetközi öregcserkész találkozáson 45 ország csoportjai között szereztek elismerést szereplésükkel. Ezen túlmenően ebben az időben nagy hatással volt a kollégium és a tanítóképző a református dalosmozgalom kibontakoztatására is. Mutatja ezt az, hogy az 1930-as években hazánk területén 27 megfelelő színvonalon működő református kórus alakult meg, s ezekből 11 ebben az egyházkerületben, Patak közvetlen környékén, a történelmi Zemplén területén működött.

A kollégium ének-zenei hatásában érdekes színfolt volt a néphangversenyek szervezése is. Ezzel Sárospatak és környéke népe számára tették lehetővé, biztosították a klasszikus zene hallgatását, szolgálták zenei kultúrájának fejlesztését. E néphangversenyeknek országos hírük volt, előadói között neves muzsikusok, énekesek, költők szerepeltek, a hallgatók soraiban pedig az értelmiségiekkel együtt ültek a falusi parasztemberek és a városi polgárok.

A kollégiumi énekkarnak kiváló munkásai voltak. Néhányat név szerint is megemlítnék: Barczafalvi Szabó Dávid, Palóczy László, Péchy László, Egressy Benjámin, Erdélyi János, Tompa Mihály, Molnár István, Patai István, Fogarassy János, Kiss Áron, Finkei József, Orbán József,

Árvey József, Zsindely István, Czelder Márton, Dóczy Gedeon, Nemes Ferenc, Nemes Lajos, Dóczy Imre, Dezső Lajos, Mitrovics Gyula, Rác Lajos, Árokháty Béla stb.

Patak ének-zenei hatásában az énekkar mellett más tényezők is kaptak szerepet. Mivel a kollégiumi képzésben fontos volt az énektanítás és az együtténeklés, *a végzett diákok magukkal vitték az életbe az ének, a dal szeretetét.* S ez a vonásuk hatással volt a szűkebb környezetük életére is. *A diákok közül ugyanakkor többen mint előadóművészek szélesebb körben is hatottak az emberekre.* Hivatkozom itt a kollégium egyik hálás tanítványára, Béres Ferencre, aki több évtizedes művészi munkája során számos pataki darab, magyar népdal előadásával sok-sok hallgatót juttatott megragadó élményhez, szerzett híveket hazánkban és külföldön a magyar éneklésnek. A pataki dalok, általában a magyar népdal hatásának érzékeltetésében, tudatosításában, terjesztésében jelentős munkát végez Barsi Ernő is. Sokaknak szereztek művész előadásaikkal mély zenei élményt azok az ének- és zeneműveket szerző, ének- és zeneegyütteseket vezető tanárok és öregdiákok is, akik orgona-, zongora-, hegedű- vagy énekhangversenyeken és egyéb alkalmakkor közvetítették saját ének-zeneműveik, illetve más alkotók gondolatait, érzéseit. Néhány közülük: Ivánka Sámuel, Péstor Sámuel, H. Bathó János, Kovács Dezső, Szabó Ernő, Árokháty Béla, Gosztonyi János, Tóth Károly, Klacskó Béla, illetve Bolvári Zoltán, Czövek Lajos, Rezessy László, Nánási Géza, Darányi Lajos, Basky István stb.

j) Az iskola hatásának területi-mennyiségi jellemzői

A pataki iskola szerepét, jelentőségét jelzi, kisugárzásának hatókörét érzékelteti, mennyiség, terjedelem szerint az, hogy honnan, mely területről toborzódtak és hova, mely területekre, továbbá milyen számban kerültek ki tanítványaik.

A kollégium vonzása elsősorban Hegyaljára, hazánk északkeleti részére terjedt ki, de diákjai nemcsak innen verbuválódtak, nemcsak ezen a területen helyezkedtek el. A kollégium kapcsolatban volt távolabbi területekkel, más országrészekkel is. Volt idő, pl. a 18. század második és a 19. század első fele, amikor igen távoli vidékekről is jöttek Patakra tanulni, és nemcsak református magyar, hanem más felekezetű és nemzetiségű fiatalok is. Az iskola részére adakozásra felhívó levelében Vay Miklós főgondnok is hivatkozik erre a gyakorlatra, erre az időre, „midőn a két testvér-hazának, sőt a magyar szent korona minden tartományainak legtávolabbi szögleteiből is tanulni vágyó ifjak sokasága özönlött Sárospatak felé, melynek iskolája, mint a világos nyomok mutatják, már-már úgy látszott, hogy nem felekezeti, hanem az összes magyar nemzeté”¹⁸³.

Sárospatak messze földre kiterjedő hatásának igazolására utalunk rövi-

den a város és Erdély kapcsolatára. Megalapozott a kutatóknak az a megállapítása, hogy a *Bodrog partján épült iskolaváros nagy hatással volt az erdélyi művelődésre*. S ez több okkal is magyarázható. Patak az erdélyi fejedelemség idején egy időben Erdéllyel szoros kapcsolatban volt. A város földesura, a pataki iskola nagy patrónusa, I. Rákóczi György erdélyi fejedelem nagy gondot fordított az iskoláztatásra, az iskolai képzés fejlesztésére, könyvek, vallásos könyvek kiadására. A kollégiumban sok erdélyi ifjú tanult. Azonkívül sok olyan Patakon tanult magyarországi ember is került Erdélybe, aki nagy szerepet játszott ott a művelődési feladatok megoldásában, az iskolai nevelésben és az iskolán kívüli művelődésben. Erősebb lett ez a hatás akkor, amikor a száműzött kollégium Erdélyben kapott menedéket, s végül is több évtizedes együttműködés után az ottani részleg eggyé lett a marosvásárhelyi iskolával. Patak hatása így Erdélyben élő hagyomány lett, amely később, másfél évszázad múlva is érzékelhető volt. Mutatja ezt pl. az, hogy a marosvásárhelyi kollégium még az 1850-es évek közepén is a pataki kollégiumból kért nevelőknek végzett ifjakat.

A diákok adataival kapcsolatos feljegyzések hiányosságai miatt a Patakon tanulók létszáma pontosan nem állapítható meg. Következtetni lehet azonban arra, hogy *rendszeresen s folyamatosan sokan tanultak itt*. Gulyás József szerint pl. 1765-ben *1270 diákja volt a kollégiumnak, akik közül 400 a főiskolás*, mégpedig 320 papi pályára készülő tógátus, s 80 világi pályára készülő nem-tógátus diák.¹⁸⁴ 1807-ben a kollégiumnak 1260 tanulója volt, amikor a pesti egyetemnek csak 647 diák tanult. S ha ez utóbbihoz hozzávesszük az egyetemtől különállóan működő gimnáziumnak a létszámát (637) is, akkor sincs nagy eltérés a pataki kollégium, a pesti egyetem és gimnázium tanulóinak létszáma között. Benda Kálmán vizsgálódása s elemzése szerint a diákok száma 1787 után a 18. században mindvégig 1050 és 1250 között mozgott, s közülük 250–300 általában a főiskolás. Az 1783 és 1847 közötti időszakban évente átlag 77 papi pályára készülő végzett diák hagyta el a kollégiumot¹⁸⁵. Az iskolából évente kikerülők száma azonban ennél jóval magasabb. A tanulmányaikat befejező teológusokon kívül ugyanis nemcsak a világi pályára készülő végzett tanulók távoztak el az iskolából, hanem olyanok is kimentek tanítói és más pályákra, akik a főiskolát még nem fejezték be, vagy az akadémiai tanfolyamig el sem jutottak.

A Patakról távozók között sok-sok ezren vannak olyanok, akik részben a comeniusi „tanítva tanulás” elvének megfelelően a mindennapi gyakorlatban szereztek tanítási tapasztalatot, részben szervezett pedagógiai képzéssel, részben pedig megfelelő szakképzéssel készültek fel a tanítói pályára, és kikerülve az iskolából, a pedagógus munkakörben helyezkedtek el. Életükben, a közművelődés szolgálatában érvényesítették a pataki szellemet, és munkájuk során sok-sok fiatalnak – iskolán kívüli népművelési tevékenység-

gükkel pedig sok felnőttnek is – közvetlenül adták tovább az itt elsajátított tudást, erkölcsöt, szellemet.

Bár az is jelzi az iskola művelődési kisugárzását, hogy honnan nyeri tanítványait, hatásának érvényesüléséről mégis nyomatékosabban tájékoztat az, hogy tanítványai mely területekre kerültek ki, s közvetlenül hol lettek a mindennapi élet gyakorlati feladatainak megvalósítói, a magyar nemzeti művelődés lelkes apostolai. *A végzett tanítványok Patakról nemcsak a Hegyaljára, az északkeleti területekre jutottak el, hanem az ország más részeibe, az alföldi és dunántúli településekre, sőt Erdélybe is. S ez a tendencia általában minden időben érvényesült.*

A fennmaradt anyakönyvi feljegyzés, nyilvántartás szerint 1783–1803 között az ország területén rendszeresen 237 település (falu, város) iskoláiba jutottak el tanítani a diákok. Ebben az időben is a legtöbb tanítót fogadták Patakról az északi peremterületeken lévő egyházközségek: Sajószentpéter (40 esetben), Csát (26), Sátoraljaújhely és Szepesi (25-25), Erdőbénye (24), Olaszliszka és Tállya (23-23), Gönc (22), Mezőkeresztes és Sajókazinc (20-20), Mád, Rimaszombat és Tokaj (18-18), Tarcal (15), Beregszász és Szerencs (14-14), Aszaló és Vadász (13-13), Szántó (12), Bodrogkeresztúr, Kapos, Legyesbénye és Noszvaj (11-11), Tolcsva (10). Gyakran fogadtak ebben az időben is pataki diákot rektornak, preceptornak távolabbi településeken is: Balatonfüred (6 alkalommal), Bogárd (12), Fehérgyarmat (16), Fertőalmás (4), Gyömrő (5), Kajár (6), Kemece (5), Losonc (5), Matolcs (7), Mátészalka (7), Munkács (7), Szatmárnémeti (13), Tarpa (10), Szentmártonkóta (4). Ugyanakkor megtalálhatók a Patakon végzett diákok a következő helyeken is: Dabas, Demecser, Endréd, Galla, Györk, Huszt, Kölcse, Léva, Magyarháta, Monosbél, Nagyalu, Pápa, Paks, Pécel, Pócsmegyer, Porcsalma, Rákos, Réde, Rozsály, Szabadhegy, Szentes, Szentkirályszabadi, Szödémeter, Tas, Tét, Váchartyán, Vámosatya, Várad, Vámosnamény, Veszprém stb.¹⁸⁶

A kollégium külső kapcsolatának ezt a gyakorlatát, széles skáláját megerősíti Ladányi Erzsébet vizsgálata is. Szerinte 1615 és 1671 között a pataki diákok a Hegyalján kívül eljutottak pl. a következő távolabbi területekre is: Bicske, Komárom, Pápa, Tolna; Érsekújvár, Nagyszombat, Szenc; Rimaszombat, Losonc, Fülek, Gyöngyös, Miskolc; Kőrös, Kecskemét, Beregszász, Munkács, Nagykálló, Nagybánya; Szatmárnémeti, Zilah, Torda, Fogaras, Tusnád, Kovászna, Sziget stb.¹⁸⁷

Az a tendencia, hogy a Patakról kikerült tanítók elsősorban hazánk északkeleti részén helyezkedtek el, de elkerültek nagy számban távolabbi területekre is, érvényesült a papok és kisebb létszámban végző világi pályákra készülő diákok esetében is. Szépen ír a pataki iskolának erről a kisugárzásáról Bertalan Imre. A pataki kollégium „az édesanya szeretetével formálta a gondjaira bízott ifjú életeteket, hogy aztán, amikor szolgálatát betöltötte, évről évre, évszázadról évszázadra visszaadja a falu gyermekeit,

most már Patak neveltjeit, a jogászokat, meg a tiszteletes diákokat, a papok, tanítók, költők, államférfiak, képző- és előadóművészek, katonák hosszú rangos sorát: a falunak, a városnak, az egész magyar életnek, sőt a nagyvilágnak”¹⁸⁸. Ezért is állapíthatta meg jogosan Árvay József a főiskola fennállásának 300-ados jubileumán mondott ünnepi beszédében, hogy „Patak ezúton szoros összeköttetésbe jött, szolidáris viszonyba lépett a haza minden vidékével”¹⁸⁹.

Fentieknek megfelelően *a sárospataki kollégium hatása területileg az ország nagy részére kiterjedt, sőt egyes időszakokban túl is mutat a haza határain*. S erre vonatkozólag is többféle bizonyíték van. Amikor pl. a 18. század végén a „*tűrelmi rendelet*” után a cseh református gyülekezeteknek lelkipásztorokra volt szükségük, kérésükre – a comeniusi utóhatás következtében is – a pataki kollégium olyan végzett magyar papokat küldött ki hozzájuk, akik szívükön viselték hivatásukat, elsajátították a cseh nyelvet, és nagymértékben segítették a cseh reformátusok kulturális fejlődését. A feljegyzések szerint 54 Patakon végzett lelkész ment Cseh-Morvaországba, hogy lelkiismeretesen, hittel szogálják a lelkipásztorok nélküli gyülekezetek fennmaradását. Ugyanakkor, 1799 és 1832 között 69 cseh-morva diák – köztük itt végzett papok gyermeke is – tanult a kollégiumban ösztöndíjjal.¹⁹⁰ 1813-ban két szlovák nyelvű katekizmust is kiadtak Patakon a felső-magyarországi szlovák nyelvű reformátusok részére. – Patak kisugárzásának további bizonyítéka az, hogy két volt pataki diák fordítása, szerzeménye két szlovák nyelvű református énekeskönyv is (1824, 1864).

A 19. század második felében segítették a moldvai magyarok közti református missziói munkát. Lelkipásztort küldtek oda, aki megszervezte azt, továbbá a moldvai magyar iskolák számára ingyen tankönyveket bocsátottak rendelkezésre.

S mivel hazánk legmostohább területeiről, az északkeleti országrészről indultak el először és többen a szegény emberek a jobb megélhetés biztosítása reményében *Amerikába*, természetes, hogy a kollégium oda is az első között küldte el végzett diákjait, a lelkipásztorokat, hogy a hit ápolásával és a magyar kultúra terjesztésével, közvetítésével együtt segítsék 1890 óta az ott élő magyarokat magyarságtudatuk megőrzésében, az óhazához kötődésükben, magyarságuk megtartásában¹⁹¹. Végzett teológus diákjai közül 51-en vándoroltak ki Amerikába, ahol eredményesen tettek eleget vállalt küldetésüknek, s közülük sokan az amerikai magyarság nagyra becsült vezetői lettek. Az erről tanúságot tevők közül idézzük itt az egyiknek a megállapításait: A pataki iskola „juttatott fiaiból a tengeren túlra, századunk magyarsága új létezési módjának fájdalmasan szép munka mezejére. A magyar diaszpóra életének legtermékenyebb szakasza, az alkotásaiban kivirágzó kor, elképzelhetetlen Patak neveltjei: a papok, gondnokok, nevelők, püspökök, egyesületi vezérférfiak hosszú sora nélkül”¹⁹². Másik írásában is vall erről Bertalan Imre: „Az Amerikai Magyar

Református Egyesületünk és egyházunk eredeti alapító tagságának 86%-a olyan megyékből származott, amelyek papjai és tanítói mind sárospataki diákok voltak. Sárospatak lelke határozta meg amerikai magyar református életünk kialakulását és folyamatosságát.” Ezért lett Sárospatak „nagy áldás forrása az amerikai magyar református történelemben”. S Sárospatak szélesebb körű hatásának elismerésére idézi James McCord-nak, a Református Világszövetség elnökének a megállapítását is: „Sárospatak a világ nevelési intézetei között az egyik legfontosabb név. Református alapköre épületen ökomenikus intézmény, amelynek hatása nagy volt nyugaton és keleten”¹⁹³.

S ez mind hozzátartozik a sárospataki kollégium művelődéstörténeti szolgálatához.

*k) Az iskola művelődési hatásának főbb jellemzői
néhány vélemény tükrében*

Az elmondottak mind azt bizonyítják, hogy a pataki szellemi vár – része a magyar művelődésnek, s fontos szerepet töltött be művelődésünk történetében. A pataki kollégium, a többi ilyen típusú iskolához hasonlóan, a hazai és a külföldi előzményekre épített, s a múlt értékes kezdeményezéseit és eredményeit folyamatosan felhasználta és továbbfejlesztette. Az örökölt szellemi tőke mindig biztosította a megújulás lehetőségeit, s a kollégium ezért a kor európai műveltségét közvetítette, illetve a kor tudományos színvonalán képviselte a magyar művelődés ügyét. Hosszú évszázadokon át a nemzeti műveltség kibontakoztatásának útján haladt, ápolta és erősítette azt, és ezzel nemes szolgálatot tett az egyetemes magyar nemzeti kultúrának.

A pataki szellemi örökséget elemezve Benda Kálmán a kollégium kulturális hatásának értékét a következők szerint foglalja össze: „A sárospataki kollégium a Tiszán inneni tájból nőtt ki, a Hegyalja, a Tiszahát református magyar népének fiait nevelte, és sem európaiságát, sem magyar voltát soha meg nem tagadta. Történelmi jelentősége abban áll, hogy a táj sajátos lelkiségét megőrizve, a népi kultúrát egyetemes magyar és európai szintre tudta emelni, gazdagítva és színesítve ezzel a nemzeti műveltséget”¹⁹⁴. Deme László, a volt pataki diák is azt tartja Sárospatak egyik nagy értékének, hogy „része volt az évszázadok során a magyar európaiság kimunkálásában és az európai magyarság felnevelésében”¹⁹⁵.

A történészhez és nyelvészhez hasonlóan magasra értékeli a pataki iskola művelődési hatását az egyháztörténész, iskolatörténet-író volt tanítvány, Marton János is. Megfogalmazása szerint a kollégium mint szellemi központ, „kapcsolatban a város falaihoz fűződő és részben azok közt lefolyó, a nemzeti élet egészét befolyásoló jelentőségű történettel egy iskola

kereteit jóval túlhaladó hatást fejtett ki. Élettámasztó erők áradtak ki belőle. *A szinte állandósult élet-halálharcban, amelyben nemzeti létünk az utolsó négyszáz év alatt forgott, egyik menedéke, védelme és megtartója lett a létében megtámadt nemzeti léleknek...* A nemzeti megmaradásnak és ellenállásnak egyik, messzi területeket besugárzó, embereket és intézményeket ihlető lelki hatalma, hitvalló hősöket és dicsőséges nemzeti nagyságokat kiröppentő fészek, s századok hősi küzdelmeiben megszentelt, örökké ostromolt, sőt fel is dúlt, de végül mégis letiporhatatlan és legyőzhetetlen, erős vár, a nemzeti és evangéliumi gondolat viharok ostromait álló őrszeme. Egyetlen iskola sem múlja felül e hivatás teljesítésében, s olykor egyetlen módon teljesítette e hivatást, sőt a legelső volt¹⁹⁶.

A pataki iskola jelentőségéről, a fentieket kiegészítve, további új szempontot kiemelve, szól az író *Móricz Zsigmond*. Szerinte „Sárospatak legnagyobb érdekessége... a diáksága. A pataki diák úgy elvált az ország összes diákanyaga közt, mint az olaj a víztől. Földolaj volt ez a diáktömeg. Földgáz; a mélység, a magyar altalaj kincse. – Ezer fúró fúrta állandóan a falvak parasztrétegét, minden pap és tanító, aki Sárospatakról kiment az életbe, magával vitte a háromszázados hagyományt, hogy amint ő bekerült Patakra, a kollégiumba azon a réven, hogy a tanító vagy a pap már az elemiben ráfigyelt, mint legjobb diákra, azonképpen neki is kötelessége, hogy a szeme előtt felcseperedő gyermekeregben megkeresse azt az egykét gyerkőcöt, aki lumenül jött e világra, s élete nagy büszkeségének tekintse, ha be tudja vinni, szülőket meggyőzve és minden ellenállást legyőzve, a nebulót a kollégiumba, hogy abból is hozzá hasonló boldog ember legyen valahol a tanító vagy a papi státuszban.” Vallomása szerint másutt alig lehet találni ilyen nemes segítő ambíciót, esetleg a zenepedagógusoknál. Íróársai őt sem segítették a felemelkedésben. Majd így folytatja: „*Itt Patakon kaptam azt a szellemet, ami az egyetlen lehetőség arra, hogy az üstvíz egyenletesen melegedjen fel: hogy a helybeértek segítséget nyújtsanak a reménytelen rétegben fekvő buborékoknak. Nem kell ehhez sok, néha csak annyi, hogy egy nádszállal megpiszkálja valaki a mocsárüledéket s a buborék felszáll. Ezt a mocsárfenék bányászt tekintem a sárospataki kollégium legnagyobb, legnemzetibb munkájának*”¹⁹⁷.

Vizsgálódásai során *Szinyei Gerzson* is, akit „pataki Thukididesznek” neveztek, arra a megállapításra jutott, hogy a kollégium „hatalmas tényezője volt a magyar kultúra fejlesztésének”. Szerinte „*Sárospatak erősnek érezte (érzi) magát azáltal, hogy egy nagy demokratikus elv szolgálatában áll, felnyithatván a világon legolcsóbb szállásaival, jól berendezett tápintézetével, ösztöndíjakkal és egyéb jutalmakkal a jólét és boldogság forrását azon társadalmi osztályokhoz tartozó gyermekek előtt, akik különben homályra volnának kárhozhatóva*”¹⁹⁸.

A pataki kollégium művelődéstörténeti szerepét, a fentiekén túl is, sok tanítvány, művelődéstörténész, történész, pedagógus, író vizsgálta.

Elemzéseik során ezzel kapcsolatban sokan tettek fontos megállapításokat, fogalmaztak meg elismerő véleményeket, de ezek az értékelések is elsősorban a fentebb már említett jellemző vonások, jellegzetességek kiemelését tartalmazzák. Arról vallanak, hogy a pataki iskolában erkölcsi öntudatban, magatartásban, emberségben, szellemi tájékozódásban szilárd alapokat, s egész életre szóló ösztönzést kaptak a tanulók. Patakon a diák megtanult látni, gondolkodni, s a közösségért, nemes eszméért kiállni, harcolni. Ez az iskola az evangéliumi hit, a valláserkölcsi és hazafias nevelés erős vára, hatalmas védbástyája, világító tornya. Ezekről itt külön-külön nem is szólok, ismertetésüket mellőzöm. Mégis, részben szélesebb körű elemzése, részben a kollégium által érvényesített hatások összefoglaló általánosítása miatt érdemes idézni néhány ilyen megfogalmazást, megállapítást. *Kérészy Zoltán* a pataki főiskola múltjának kultúrtörténeti értékeit vizsgálva, a kollégium ilyen irányú hatását, jelentőségét a következők szerint fogalmazta meg: „*A pataki főiskola a maga önkormányzatához való törhetetlen ragaszkodásával, a presbiteri, demokratikus irányú egyházszervezet, valamint a magyar nyelvű oktatás kezdeményezésével, a klasszikus és modern műveltségi elemek célszerű összeegyeztetésével, s mind az általános népművelés előmozdításával, mind a magasabb fokú tudományos ismeretek terjesztésével a nemzetnek és kultúrájának elvitathatatlan szolgálatakat tett, a magyarság szellemi kincseit gyarapította, a haladás útját a későbbi nemzedékek előtt is megvilágította*”¹⁹⁹.

Béky Zoltán, az amerikai diaszpórában élő magyarság egyik nagy alakja, az ottani református magyarok lelki gondozója, nemzetünk történetének ismeretében, s pataki diákélményeinek hatására, a kollégiumok, köztük a pataki kollégium jelentőségéről, fontos szerepéről, széles körű kisugárzásáról így vall: „*Nem lett volna a magyar történelem olyan szép és gazdag, a magyar kultúra és irodalom olyan ékes, fényes, ha nem lettek volna azok a drága kollégiumok és főiskolák, amelyek nemcsak a hitnek, de a magyar függetlenségnek és szabadság gondolatának is évszázadokon át végvárai voltak*”.²⁰⁰

A pataki iskolában fontosnak tartották, hogy az egyetemes emberi gondolkodás élvonalához igazodjanak, s a múlt szellemi-lelki örökségét jövőt formáló szabadabb eszmévé, tetterővé, szabad magyar és európai gondolattá igyekeztek alakítani, fejleszteni. Ezt az itt megteremtődött élő, sajátos szellemiséget érzékelve, *Harsányi Zsolt* író is „mint a szellem magyarságát és szabadságát” köszöntötte a pataki iskolát. *Lőrinczy György* volt pataki diák is sokszor emlékezett meg írásaiban Patakról, a kollégiumról. Álljon itt ezzel kapcsolatban egyetlen szép gondolata: „Nincsen a statisztikában, tán nem is férne beléje, mennyivel szaporítja a nemzet szellemi kincsestárát a vén pataki kollégium. A magyar lelket ontja magából”²⁰¹. A kollégiumból – így a patakiból is – kisugárzott műveltség sajátos színnel gazdagította a nemzeti kultúrát. *Az itt tanult emberek református*

magyar szellemiséget képviseltek, s munkájukkal, helytállásukkal hozzájárultak ahhoz, hogy történelmi szerepét, küldetését népünk, nemzetünk betölthesse.

Végül még egy vallomás. Amikor 38 évi állami jellegű működés után Patakon újra megindult a református gimnázium munkája, 1990. szeptember 1-jén, s tanévnyitón *Andrásfalvy Bertalan* művelődési és közoktatási miniszter üdvözlésében a következőket mondotta: „*Sárospatak aranybetűs név a magyar művelődéstörténetben, és világlátótorony, amely túlmutatott, túlvilágított felekezeten, országhatárokon is.* Ezt a tüzet akarták 38 évvel ezelőtt eloltani. De nem lehetett, mert szétvitték a sárospataki diákok, és most újra világít, újra él. A 38 év szenvedés és megaláztatás legyen a kollégiumnak is gazdagodása, mert mostantól ismét betölti azt a szerepet, amiért megszületett”²⁰².

3. A vár művelődési hatása

A pataki vár nemzetünk politikai történetében játszott igen jelentős szerepet. Közvetlen művelődéstörténeti hatása elsősorban a 17. századig, s majd a második világháború utáni időszakban érvényesült. A királyi és főúri udvartartás során szélesebb körű nevelési hatás bontakozott ki, amit fokozott, erősített az uradalom központi jellegéből adódó tevékenysége is.

A vár művelődéstörténeti értékét növeli az irodalomban, művészetben betöltött szerepe. Földesúrai közül többen közvetlenül s szép eredménnyel szolgálták a művelődést. Néhányat külön is kiemelünk: *Perényi Péter* támogatásával jelent meg 1536-ban Krakkóban az első protestáns énekeskönyv, *Gálszécsi István* énekeskönyve. *Perényi* a bécsi fogságban versben dolgozott fel bibliai történeteket. Az is ismert dolog, hogy udvari papja, *Dobai András* 1540-ben Patakon írta „Az utolsó ítéletről” c. énekét. – A vár szerepet kapott *Balassi Bálint* életében is: Az első magyar lírikusunk a vár Gombos-hegyi szőlőjének borházában fejezte be 1577-ben az „Eurialus és Lucretia” c. verses szerelmi regény fordítását, továbbá 1584-ben karácsonykor a vártemplomban titokban házasságot kötött unokahúgával, a megözvegyült *Dobó Krisztinával*, Patak egyik birtokosával. A várat azonban csak igen rövid ideig bírta, mert a külső támadás miatt feleségével együtt kénytelen volt elmenekülni.

A vár kulturális hatását a gazdag *Rákóczi* könyvtár szerepén túl jelzi az is, hogy *Lorántffy Zsuzsanna* 1641-ben bibliai antológiát állított össze s jelentetett meg a következő címmel: „Mózes és az próféták, azaz Az igaz ker. vallás 45 ágazatának szentírásbeli bizonyágtétele”. Feljegyzések tanúskodnak arról is, hogy a „Szent Léleknek származásáról” címmel is írt egy munkát, mely azonban nem jelent meg.²⁰³ *Lorántffy Zsuzsanna* művelődési hatása más módon is érvényesült. Pataki udvarában a fejedelem-

asszony a kor szokásaihoz híven rendszeresen foglalkozott 25-30 előkelő lánnyal, akiket a családi gazdálkodásban részt vállaló, szorgalmas, takarékos háziasszonyokká, édesanyákká nevelt s akiket varrásra, hímzésre, kertészkedésre stb. is megtanított. Ezen túlmenően bizonyítékok vannak arra is, hogy a *Rákóczi család* sok író munkájának kiadását, nyomdai megjelenését segítette, sokat áldozott a végzett diákok külföldi tanulmányújtjára, és az iskolák támogatására egyaránt.

Nagymértékben fokozta a vár művelődéstörténeti jelentőségét, hatását *II. Rákóczi Ferenc tevékenysége*. A bujdosó fejedelem kiválóan és sokoldalúan képzett ember, nagy államférfi, hadvezér s író volt, akit a magyar irodalomtörténet a 18. század első évtizedeinek legkiválóbb írójaként, a magyar barokk legnagyobb alakjaként tart számon. Egyénisége nagy hatást gyakorolt kortársaira. Fejedelmi udvara az 1703–1711-es kuruc-szabadságharc kulturális központja volt. Megbízásából indította meg Ráday Pál a felkelés indokainak és eseményeinek bel- és külföldi ismertetésére az első magyar újságot, a latin nyelven megjelenő *Mercurius Hungaricus*-t. Röplapokat adott ki, s azokat az írástudatlan nép számára felolvastatta. Gondot fordított a nyomdák fejlesztésére. Támogatta a magyar és a magyarországi nem magyar népek nemzeti kultúráját. Érdeklődött a hadtudományi, teológiai, politikai és történeti kérdések iránt. Féja Géza szerint kivirult benne „az önálló magyar diplomáciai készség”, s a kiterjedt diplomáciát maga irányította. Hatalmas publicisztikai tevékenységet fejtett ki. Nagy levelezést folytatott, hadtudományi és állambölcseleti értekezéseket, imádságokat és vallásos elmélkedéseket írt magyarul, latin és francia nyelven. Írásai fontos adalékokat, elsőrendű forrásanyagokat szolgáltatnak a kuruc-labanc világ történeti értékeléséhez. Beszédei, szónoklatai rendkívül nagy hatásúak voltak.

Fontos hadtudományi műve a „Hadakozó emberek tanító scholája (1707–1708)”. Nagyobb politikai munkája az „Emlékiratai (1716)”, mely hű képet rajzol a szabadságharc éveiről. Őszinte önvallomást, számadást olvashatunk életéről és a hazai viszonyokról a „Vallomásai (1716–1719)”-ben. Nagy hatású munkája többek között „a hatalomról” írt értekezése s a fiaihoz intézett „intelmei”.

II. Rákóczi Ferenc a magyar történelem egyik kimagasló alakja, akinek tevékenységét, életét önzetlen hazaszeretet jellemezte, s aki – halála előtt tett vallomása szerint is – mindvégig „lelkes fia hazájának”. Mindezek miatt érthető, hogy alakja, emléke, hatása tovább élt és érzékelhető a népmozgalmakban, a mondákban és több nagy költőnk művében.

A vár művelődéstörténeti hatása, szerepe nagymértékben megnőtt 1945 után. Egy ideig belekerült a kollégium művelődési hatásrendszerébe. *Helyet adott az országos népművelési képzésnek.* Falai között különböző időtartamú szabadművelődési akadémiai tanfolyamokat szerveztek azzal a céllal, hogy a falu számára elkötelezett kultúrmunkásokat neveljenek. A

tanfolyamistákat a szabadművelődési tevékenységre szabad vizsgálódás, szervezett tanulás, őszinte eszmecsere, sokszínű gyakorlati feladatmegoldások segítségével, pedagógusok, írók, művészek, megfelelő szakemberek irányításával, tartalmasabb, értékeesebb kultúrélet iránti igény kialakításával igyekeztek felkészíteni. – *Egy időben a vár épületében kapott helyet a NÉKOSZ pataki középiskolás kollégiuma, továbbá a rövid ideig működő Állami Gyermeklélektani Állomás is. – Később éveken át alkotó művészek elhelyezésére, üdültetésére szolgált.* Falai közt szép természeti és történelmi környezetben neves képzőművészek, írók, zeneszerzők stb. találtak alkotásra ösztönző otthont, akiknek sok művészi munkája tanúskodik a pataki hatásról.

Az 1950-es években a vár együttese a Magyar Nemzeti Múzeum része lett, s részben állandó, részben időszakos kiállításokat szerveznek benne. Közvetlen nevelő hatása ettől kezdve megsokszorozódott, és messze földre kiterjedt: Történelmi falait, emlékeit sokan keresik fel és csodálják meg. E látogatások során életre szóló élmények és hatások keletkeznek a figyelmes szemlélőkben, a látottak hatására alakulnak, mélyülnek ismereteik, s egyben ösztönzést kapnak tudásuk kiegészítésére, további ismeretek szerzésére, múltunk, történelmünk megbecsülésére, hazaszeretetünk erősödésére, elmélyülésére.

A vár szélesebb körű művelődési hatása azonban nemcsak a hagyományokon keresztül, a megőrzött és feltárt nemzeti értékek bemutatásával valósul meg. Miután a vár a magyar nemzet tulajdona lett, a megbízott vezetők sokoldalú tudományos tevékenységet folytattak, s kutatásaikból gazdag anyagot bocsátottak közre, jelentettek meg. Rácz István, aki pataki diákként indult, s első igazgatója volt a várnak, Finnországba került. Magyar fordításában 1980-ban jelent meg a finn nemzeti eposz, a Kalevala. Művészeti, művészettörténeti s irodalmi munkásságával, művész fotóival nemzetközi hírnevet szerzett. Annyira hálás pataki diák, hogy minden munkájának, írásainak, művészeti-művészettörténeti fényképeinek egy-egy példányát megküldi a szeretett alma mater utódintézményének, a Tiszáninneni Református Egyházkerület Sárospataki Tudományos Gyűjteményeinek. Az őt követő vármúzeumi igazgatók (Dankó Imre, Balassa Iván, Filep Antal, Janó Ákos) kiváló szakemberek, muzeológusok, etnográfusok, néprajzkutatók. Nemcsak az évszázadok alatt eltemetett kincsek feltárásával, a vármúzeum tevékenységének gondos szervezésével szolgálták a művelődést, hanem sok tudományos művel, tanulmánnyal is gazdagították a magyar néprajzi, honismereti, történeti irodalmat. Munkásságuk nagymértékben segítette Sárospatak és környéke gazdag értékanyagának megismertetését és tudatosítását. Ennek a feltáró és ismeretterjesztő tevékenységnek az eredményeit s hatását fokozták a különböző régészeti feltárásokat végző kutatók rendszeresen megjelenő ismertető, elemző, értékelő tanulmányai,

továbbá a múzeumnak és a Rákóczi Vár Múzeumi Baráti Körének időközönként megjelentetett tudományos, ismeretterjesztő, forrásfeltáró kiadványai is.

4. A város művelődési szerepe

Sárospatak a „Hegyalja Királynője”, s jellegzetes történelmi fontosságú város. Nemzetünk életében betöltött szerepét meghatározza a település helye, a táj. Mivel ez a vidék kívül esett a török hódoltság területén, szabadabban fejlődhetett. Ezzel együtt a hely másképpen is hatott a város szellemének, sorsának alakulására. „Sűrű északi szeleink – írja Szabó Zoltán – úgy süvöltenek végig főutcánkon, sodornak különösen az iskola tömbje előtt, mintha itt lenne a szája egy óriási fújtatónak, melynek gigantikus nyomósúlyát az Északkeleti Kárpátok hegykoszorúja adja, s egy akkora katlan számára kell itt kicsiny szikrából nagy tüzet éleszteni, melyet a nagy alföldi térség tölt ki”²⁰⁴.

A település neve, elnevezése is meghatározó a város feladatvállalására. Pataki értelmezés szerint a „sarat” lehet formálni: edényt, téglát lehet belőle készíteni; a „patak” pedig élő, csörgedező friss víz ágya szokott lenni. S ez az értelmezés jelzi, mutatja a város rendeltetését, szerepét is!

A város történeti jelentősége azonban nem magyarázható meg csupán a hely külső körülményeivel, a név értelmezésével. *Patak olyan település, amely már „a 16. századig nagy érzékkel bírt az iránt, hogy felérjen mindaddig, amiben egy-egy kor élete a legmagasabbra emelkedik. A királyság és a keresztyénség – egyházával (gyülekezetével), kolostoraival és iskoláival együtt –, a fejlettebb városi jog és az oligarchikus nagybirtok, amint egymás után feltűntek történetünkben, sorban megjelentek itt, s otthagyták formáló kezük nyomát Sárospatak arcán és beleépültek egyre gazdagodó életébe”*²⁰⁵. Ehhez hasonlóan ítéli meg a város művelődési hatásának feltételeit Trócsányi Zoltán is, aki szerint „ideálisabb helyet, iskolaváros céljaira elképzelni is nehéz”²⁰⁶. A település fontos vonása, jellemző jegye, hogy sokféle formát jelentett a magyar művelődés számára s ez a sokoldalúság tette nagymértékben ezt a helyet Sárospattá, igazán diákvárossá.

A település jelentős művelődési hatását mutatja az, hogy az ellenreformáció Patakot Felső-Magyarországon az egész eretnokség fő fészkeként tartotta, s iskoláját „az ördögnek ezt a pataki zsinagógáját” lerombolandónak ítélte²⁰⁷.

A hely progresszív történelmi hagyományainak további érvényesülését segítette, biztosította a vár és a kollégiummá vált iskolája. Lakossága szoros kapcsolatban volt a várral. Sokáig annak irányítása alatt, annak szolgálatában állt. Hasonlóan közvetlen volt a kapcsolata a kollégiummal, mely létevel, működésével nagy hatást fejtett ki a település szellemének alakulására, fejlődésére. Az iskola „szellemi pezsgést, munkaalkalmat, városia-

sodást, hírnevet adott”²⁰⁸. A kollégium tanárai és diákjai magukénak tudták, érezték a várost. Segítették annak tevékenységét, részt vállaltak feladatainak megoldásából. *Bár az iskola és a tanárok gazdasági tevékenysége is számottevő, de munkájuk jellegénél fogva elsősorban a város kulturális, művelődési fejlődésére voltak hatással*, s ilyen feladatmegoldásaikkal fokozták a városi iskolai nevelés-oktatás és az iskolán kívüli népművelés hatékonyságát, kisugárzását. A település kulturális megmúdulásaiba bekapcsolódtak, azoknak általában szervezői, szereplői voltak s a saját rendezvényeik a városiak számára nyitottak voltak. A kollégium fontos szerepet játszott a diákság magas létszámánál fogva is a város életében²⁰⁹. Volt idő, amikor a diákság létszáma megközelítette a város lakóinak létszámát. 1770-ben pl. a kollégiumnak 1346 diákja volt, a városnak meg 1431 lakója, azaz a diákság a lakosság 92%-át tette ki²¹⁰. Természetes, hogy ez a hatalmas „tömeg”, nagy létszámú diákság erőteljesen rányomta bélyegét a kis településre.

A kollégium és a város hatása kölcsönös volt. A település nemcsak helyet adott az iskolának, és elviselte annak működését, hanem hatott annak tevékenységére, szellemének alakulására s segítette fejlődését. A városnak a pataki diákok nevelésében betöltött szerepéről tesz bizonyosságot Deme László is, aki szerint *a kollégium és a város együtt nevelt.* Ezért emlékszik mindig szívesen Patak hangulatára, szellemére. A tanári testületre, úgy egészében, ahogy ott élt minden tagja a szemünk előtt, puritánul, emberül, példamutatóan. A négyszáz gimnazistára, akiknek serege egyetlen nagy – egymást nevelő – közösséget jelentett. A teológusokra, akik legalább olyan komolyan vették a faluszemináriumot, mint az egzegézt, mert kicsiny északkeleti községek szegényei közé készültek, falujuk papjának, de egyben ügyvédjének, orvosának, tanítójának: mindenesének. S a „prepákra”, a tanítójelöltekre, akiket már akkor sem az urak, hanem a nép szolgálivá neveltek. De szívesen emlékezem a hécei fazekasokra, a kispataki gazdákra, a királyhegyi borok termelőire; és a kisváros kisiparosaira, kistisztviselőire is: nekem az ott élők minden rétege a munkát, becsületet, az emberiséget sugározta. Nem kevésbé a holtak emléke is: „Bármennyire Windisch-graetzek ültek a várban, az nekünk a Rákóczi-vár volt, a Perényi-szárnnyal; a szeleesebb környék meg Esze Tamásé és talpasai”²¹¹.

A város nevelő hatásának érvényesülését sokféle tényező biztosította s bizonyítja. A tanulók jelentős része évszázadokon át pataki családoknál, ún. „gárdák”-ban élt. A szállásadó háziasszony a szülők által természetben beszolgáltatott élelmiszer (liszt, krumpli, szalonna, zsír, hús, bab, lencse, lekvár stb.) feldolgozásával biztosította a diákok étkezését, s ezzel együtt igyekezett a kisdíákok számára édesanyát pótló gondozó, nevelő lenni.

A település magáénak tudta az iskolát, vezetősége vigyázott rá. Sokat törődött ügyeinek rendezésével. Segítette az épületek gondozását, tanári lakások építését. 1682-ben, amikor a bujdosó diákok még nem jöttek vissza

Erdélyből, a száműzetésből, a város vezetősége állította a kollégium élére Debreczeni Ember Pált. Volt idő, amikor az iskola fenntartásában patrónusi szerepet vállalt. Az első világháború utáni években a kollégium anyagi nehézségei miatt tárgyalások folytak a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériummal a jogakadémia megszüntetéséről. A város képviselőtestülete azért, hogy a jogakadémia megmaradjon, a tanári fizetéskiegészítés céljára 1923. április 5-én évi 1 000 000 Koronát szavazott meg²¹². Mind ezek azt mutatják, hogy a város szívében viselte a világító torony sorsát. *A lakókban általában élt az iskola iránti tisztelet, szeretet.* Ezért is történhetett meg, hogy amikor a jezsuiták többszöri eredménytelen kísérlet után, 1714. június 22-én a hivatalos karhatalom segítségével el akarták foglalni a kollégiumot, a város lakossága, elsősorban a háziasszonyok, tetteges közbelépéssel megtámadták a kaput döngető hajdúkat, és meghátrálásra kényszerítették őket.

Kedvesen ír a kollégium és a település szoros kapcsolatáról s a diákoknak a város életében betöltött szerepéről pataki diákoskodása után majdnem 50 évvel később *Móricz Zsigmond*: „Sárospatak kicsi város, zárt gazdasági terület, és még zártabb szellemi keret. Itt mindenki egymásra van szorulva, egymásból és egymásnak él. Nem vonja el a társadalom a diákot a kollégiumtól, mint a nagy városokban, ahol az iskola csak annyi, mint felnőtteknél a hivatal: megszabott időkből bejárnak valami munkát végezni. Itt akkor is diák marad a diák, ha nincs bent az intézetben. Itt az egész kis város ennek az intézetnek a külterülete.” Mivel kis internátusa kevés diákot tud befogadni, sok tanuló lakik kinti házakban, a családokkal egy fedél alatt. S ezek a diákok „kint a világban is diákéletet élnek, maguk közt vannak, uralkodnak a polgárságon, s azt valósággal belesodorják a maguk levegőjébe. Átadják témáikat, bajukat a lakásadóknak, imponálnak nekik, a családjuknak, s meg tudják tenni, hogy egy egész várossal elfelejtetik a saját életét, és a magukét diktálják rá, mint igazit és fontosat”²¹³. Ezért is írta Lőrinczy György, hogy Sárospatak „igazi” diákváros. Olyan, mintha csak kollégiumból állana, a sok száz házat meg csak azért építették volna köréje, hogy egyedül ne legyen²¹⁴.

Mindezek miatt válhatott *Patak* vonzó „diákvárossá”, lett „magyar Cambridge”. *Szerencsés település volt, mert nemcsak azok az emberek adták értékeit, eredményezték, erősítették messzire nyúló hatását, akik egész életükben itt laktak, hanem azok a volt diákok is, akik az itt töltött évek alatt egész életre szólóan Patakhoz kötődtek, lélekben patakiakká váltak, akik nemcsak megszerették Patakot, hanem igyekeztek tenni is érte valamit, s munkájukkal szolgálták a pataki szellem fennmaradását és szélesebb körű érvényesülését. Érthető is ez, hiszen „akit a múlt, a nemzeti hagyományok, a szabadságharcok emléke, a történelmi szellem, a magyar kultúra ózondús levegője a múltba néző Rákóczi-vár alatt s a jövőbe néző főiskolában egyszer meghihletett, az örökké szerelmese marad e speciális jellegű város-*

nak, s külön diáktípust kitermelő híres főiskolájának. Az egykori pataki diák az élet küzdelmei között elközyösödve sem felejtheti el azokat az élet- és szellemformáló erőket, melyek őt „Pataki diák”-ká acélozták. S az öreg pataki diáknak mindig lelki megfiatalodást jelent elzarándokolni „Ifjúsága szent városába”²¹⁵.

Hitbeli alapozásával a pataki szellem, a pataki nevelés nemcsak egész életre szóló küldetéstudatot és vállalást alakított ki a diákokban, hanem életre szóló kötődést is az alma materhez, a diákvároshoz. Szépen vall erről a hatásról az egyik ilyen „zarándoklás”, diáktalálkozó alkalmával „Patak” c. versében a hálás öregdiák, Harsányi Zsolt is:

„Nézz szét itt! Akik áldott kebleden éltük az élet
Hajdani szép tavaszát, íme köszönni jövünk.
És nem a szó, nem a vers, nem a délceg hangú köszöntés
Adja neked, mi tiéd. Más az igaz köszönet:
Annak a hévnek örülj, mit lelkes, tiszta szívünkbe
A te csodás levegőd színmagyar íze adott.
Tőled kaptuk, sáfárkodtunk ezzel a hévvel,
Férfiszívünkben is él, s íme, ma is fiatal”²¹⁶

S Patakra régen is, ma is rendszeresen „haza” járnak a valamikor itt tanult diákok. Évtizedek múltával is felkeresik alma materüket, hogy köszönetüket, hálájukat kifejezésre juttassák, lelkileg megerősödjenek, szellemi vérkeringésük felfrissüljön, emberségükben izmosodjanak, küldetésük folytatásához erőt gyűjtsenek. „Aki pataki diák volt, – írja Móricz Zsigmond – annak múltja más, mint az emberiség többi részéé. Annak valóban örökké tartó diák múltja van, amelyből kigázolni nem is lehet”²¹⁷. Itt a diákok „Patakország” polgárai, s ez a „pataki diák”-mivolt igen erős, eltéphetetlen szálal kapcsolta s kapcsolja össze az egymás iránt és Patak iránt magukat felelősöknek érző öregdiákokat.

Pataknak azonban ennél nagyobb volt a hatása. Évszázadokon át mindig kedves hely volt, amelyet azoknak az embereknek nagy része is megszeretett, akik meglátogatták, benne megfordultak, tevékenységét, hagyományait megismerték s a magyar történelemben betöltött szerepéről valamit megértettek. Ezért is fogalmazhatta meg Patakról, a pataki szellemről, Sárospatak hatásáról Ábrányi Kornél a következő gondolatot: „A régi protestáns hagyományok élnek ott, összekapcsolódva szabadságharcok emlékeivel, melyek a szívekben gyökereznek s onnan sugárzanak ki, s a gondolkozást ezzel a világítással kalauzolják”²¹⁸. Hasonlóan vall Patak hatásáról Trócsányi Zoltán is, aki szerint „A genius loci itt oly erős, hogy az alól senki nem tud elzárkózni, aki csak egyszer is az ősi falak közé belép”²¹⁹.

Így és ezért érvényesülhetett és érvényesült a város művelődési hatása évszázadokon át általában a kollégium tevékenységében és tevékenységével, továbbá az innen kikerült diákok munkájában és munkáján keresztül.

Sárospatak 1945 után kulturális intézményeiben s hatásában újabb fejlődésnek indult. Ez a kiteredélyesedő hatás azonban néhány év múlva megtört, egy időre nagymértékben megszűnt. A kialakuló pártállam fontos törekvésének – az egyházi hatás minél teljesebb kiiktatásának – érvényesítése Sárospatakon egy egyházi főiskola felszámolását s két középiskola államosítását és ezzel a szűkebb környezet iskolájává alakítását hozta. Az egyházi iskola megszüntetése így a város messze vidékekre kiterjedő közvetlen művelődési hatásának csökkenését jelentette. Ezzel együtt félbemaradt az az országos jelentőségű népművelő-képző és széles körű közművelődési tevékenység is, melyet a főiskola az 1940-es évek második felében a vár adottságaira építve, azt kihasználva elindított. Sárospatak elszigetelődését ezeken túl nagymértékben segítette, fokozta a település idegenből jött vezetőinek szűklátókörűsége, a kellő iskolai képzettség hiánya, a város kulturális hatásának, általában a kultúra értékeinek lebecsülése. Sok évek kellett eltelnie ahhoz, hogy a város újra megtalálja helyét a magyar művelődésben, s a kultúra hatása Patakon és a város kulturális hatása másutt is megfelelően érvényesüljön. Iskoláin és a város kifejlődő egyéb közművelődési intézményein kívül nagymértékben segítette ezt az 1983-ban átadott művelődési ház tevékenysége is. Így vált Patak újra fontos művelődési központtá.

Sárospatak gazdasági és kulturális élete napjainkban nagy fejlődést mutat, de a fejlődésben is tiszteli a hagyományokat s épít azokra. Kézzelfoghatóan jelzi ezt az is, hogy a város 1987-ben megkapta a Hild János emlékermet azért a sajátos városfejlesztésért, városépítésért, melyben harmonikusan ötvöződik a hagyományos és a korszerű. Külsőleg jelzi, igazolja ezt az az utóbbi években kialakult gyakorlat is, amely a történelmi városrészben megrongálódott, elhasználódott jellegtelen kapuk helyére a város működését, hagyományait, jellegzetességeit kifejező szép faragott kapukat állít. Patakon a hagyományok élők s éltetőek, segítik a fejlődést. A város ma is törekszik arra, hogy – Comenius megfogalmazása szerint – „a műveltség igazi műhelye”, „a bölcsesség aranybányája”, „a nyelvek valódi munkaháza” legyen. Ma is fontos törekvése, hogy a település és környéke, a táj, az ország népének művelődését eredményesen szolgálja.

A város hatása a magyar művelődésben ma is érzékelhető. Nemcsak általánosan képző gimnáziumának diákjai viszik szét a szerzett műveltséget, kultúrát a környékre, a közelebbi tájakra s a felsőfokú intézményekben megfelelő (szak)képzettséget szerezve későbbi – esetleg távolabbi – munkahelyükre, hanem a végzett tanítók a megyében és másutt is segítik – mégha más módon is, mint régebben – a reájuk bízott gyermekek, a környezetükben élő felnőttek kulturálódását, szolgálják a közművelődést. Kiegészül, színeződik ez a hatás a szakmunkásképző intézetben nagy számmal nevelkedettek tevékenységével. Ezeken túlmenően a város életével, intézményeinek, üzeminek fejlődésével kapcsolatban is sok ismeretter-

jesztő cikk, tanulmány lát napvilágot különböző megyei és országos lapokban, folyóiratokban. S ezek hatását nagymértékben fokozza, színezi a város 1989-ben újra indított helyi-társadalmi-politikai lapja, a „Sárospatak”.

Patak mindig szívesen fogadta, napjainkban is tárt karokkal várja falai közé a történelmi városra, tájra kíváncsi vendégeket, hazaiakat és külföldieket. Megfelelő támogatás mellett rendkívül sokat áldozott azért, hogy kellően kialakítsa, biztosítsa a kulturált idegenforgalom legfontosabb feltételeit. A szállás és étkezési lehetőségek nagymérvű fejlesztésével együtt tudatosan gondot fordít arra, hogy az ideérkező, művelődni, kikapcsolódni vágyó emberek vonzó szórakozást, felüdülést, kulturálódási lehetőségeket találjanak, s jól érezzék magukat. S mindehhez rendkívül sok alkalmat nyújt a nagy múlttal rendelkező város, a Bodrog folyó, a meleg fürdő, a kellemes környezet, a szép táj.

Fentieknek megfelelően történelmi intézményeinek, a Rákóczi Várnak és a Tiszáninenni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek ma is nagy a kisugárzó hatása. Sok látogatót vonzanak az utóbbi két évtized óta létrehozott közművelődési intézmények (Sárospataki Képtár, a Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény, az új művelődési ház kiállításai stb.), az egyre szélesebb körű nyári rendezvények is. *A város vonzása oly nagy, hogy évente 400–450 000-re tehető azoknak a tanulóknak, fiataloknak és felnőtteknek a száma, akik a várost szervezett csoportokban felkeresik, közművelődési intézményeit, rendezvényeit látogatják, akikre tehát Sárospatak valamilyen módon hatással lehet.*

Csak a fentiek ismeretében ítélné meg helyesen, a valóságnak megfelelően az iskolaváros Sárospatak helye és szerepe a magyar művelődésben. *A kis település a társadalmi haladás élvonalában teljesített értékes szolgálatot, „hatalmas területnek, hatalmas rétegnek volt a világító tornya”^{220/}. S az iskolának a tanítványokra gyakorolt hatását elemezve sok öregdiák szívében él hálás köszönet többek között azért, hogy a közösségi érzéssel együtt benne kifejlesztette, elmélyítette, megerősítette a folyamatos megújulás képességét és készségét is. S bár nem volt mindig egységes az iskola, az irányítók, a tanárok és diákok felfogása, ac a körülmények szerencsés alakulása következtében itt következetesen a progresszív erők voltak túlsúlyban. Az elérendő cél mindig egy volt: hűség a hithez, a haza ügyéhez, a közösség hagyományaihoz, a használni akarás, a nép, a nemzet, az ember szolgálata. A különbözőségek csak a cél megközelítésében, a módszerek és eszközök megítélésében jelentkeztek. Ezért is lehetett eredményes és hatékony, elismerésre méltó a pataki nevelés. S az iskola évszázadokon keresztül nevelte a táj, az ország számára az iskolás műveltséggel bíró világi szakembereket, jogászokat, tisztviselőket, hivatalnokokat, s látta el a Sárospatak hatása alá tartozó református gyülekezeteket lelkészekkel és református iskolákat – ezeken túlmenően igen sok állami és más jellegű iskolát is – tanítókkal. Patakon sok kiváló tudós, író, közéleti ember nevelődött népünk, hazánk, az egyház szolgájává, a szabadság, a nemzeti függetlenség védelmezőjévé. Segítette a haladást, s sajátos szellemi tartalommal – a társadalmi haladás eszméjével – töltötte meg közelebbi – távolabbi környezetét. S ezzel elévülhetetlen érdemeket szerzett a magyar nemzeti művelődés történetében.*

A város hatása elsősorban a nevelő intézmény, az iskola és a politikai központ, a vár szerepében érvényesült. A „pataki hatás” főleg ezek segítségével valósult meg. A jellegzetes pataki táj, a városra jellemző földrajzi helyzet, a vár szabadságharcos, nemzeti törekvése és a kollégiumnak a hitért, a magyar nép felemeléséért, az emberért, az emberi jogokért folytatott felelősségteljes küzdelme – együtt, egységben alakította ki azt a pataki

szellemet, amely – más magyar történelmi nevelőintézménnyel együtt – jelentős mértékben gazdagította, befolyásolta, ösztönözte, segítette a magyar fejlődést. S ennek a szellemnek fontos vonása az ember szeretete, megbecsülése, „a lángoló nemzeti érzés”, az európai látókör és a puritán jellem. Patak hatását, a kollégium nagy nevelési eredményeit elismerve, Kazinczy Gábor, Kazinczy Ferenc unokája, többek között igen magasra értékelte az itt érvényesülő erős közösségi szellemet. Szerinte „sehol egy iskolában sincs oly összetartás tanárok és diákok között, mint itt. Sehol nem szereti jobban tanár a tanítványát és a tanítvány tanárát, mint itt. Sehol sem szövődik az egész életre kihatóbb barátság diák és diák között, mint itt. Sehol sem szereti a közönség jobban a diákot, mint itt. Sehol sem szebb a diákélet a maga örömeivel és bánataival, mint itt.”²²¹

Sárospataknak, a pataki nevelésnek erről a sajátos és vonzó hatásáról tett vallomást Móricz Zsigmond is: „Csak szeretettel és hálával emlékezem – írta – a Bodrogszparti Athénra, ahol minden kő a magyar históriát s minden hagyomány a magyar irodalom rajongását lehelte ... Hódolattal és szeretettel köszöntöm ezért e szent falakat ... s az itt folyó határtalan jelentőségű kultúréletet, mely mindenkire, aki azóta itt tanult, dolgozott és álmódott –, csak nemes és felemelő hatást gyakorolt.”²²²

Hasonlóan ítéli meg Sárospatak művelődéstörténeti szerepét, hatását a kollégium másik volt diákja, Vitányi Iván is. Értékelése szerint Patakon a nevelést – helyesen – küzdelemként fogták fel: „Küzdelem régi és új eszmék, jó és rossz, tolerancia és agresszivitás – és küzdelem a nemzedékek között”. S a pataki pedagógia ezt a harcot az élet rendjének vette, jól tudva, hogy az új nemzedéke győzni fog, és majd a maga módján teszi a dolgát. Ezért át akarták adni mindazt, ami átadható. „Ez a szellem hatotta át a pataki iskolát, s amit az ember, a diák Patakon megélt, az nem egy iskola ilyen vagy olyan légköre volt, hanem maga a társadalom.” Az iskola ugyanis eleven és szerves társadalmi és művelődési életnek adott otthont olyan nyíltsággal és magától értetődően, hogy megvalósult az életre nevelés, s a tanulók már diáklétükben értelmiségiekké válhattak.

„A város – vallja tovább Vitányi – mindenképpen alkalmas környezet volt ehhez. Mindenekelőtt azzal, hogy nem volt rendkívüli, hanem maga is mintegy tükrözte a magyar társadalomnak: kicsit falu, kicsit város, városnak kicsit már nyugati típusú, kicsit jellegzetesen magyar mezőváros, történelmi műemlékekkel, de mégsem múzeumvárosként, az alföld és hegyvidékek határán ... mintegy metszőpontján az országra jellemző dimenzióknak. Így vált a város évszázadokon át egyik központjává, élesztőjévé a magyar szellemi fejlődésnek a legszélesebb értelemben véve, mert sugárzásának hatását nemcsak a csúcson találjuk meg Kazinczy, Kossuth, Erdélyi János vagy Móricz Zsigmond révén, hanem a legkisebb falvakban is azokon az embereken keresztül, akiket Patak küldött oda, hiszen őket a falvak közössége küldte Patakra. S ez a szellem mindig az ember és a

nemzet autonómiáját képviselte, azt a magyar polgárosodást, amelynek oly sok fojtogató veszéllyel kellett megküzdenie²²³.

Sárospatak értékét, jelentőségét nemcsak lakói s volt diákjai vallják, különös varázsát nemcsak ők érzik, hanem sokan mások is. Így vannak ezzel mindazok, akik szélesebb látókörrel, a történelem, a magyar kultúra fejlődésének ismeretében, pillantanak a diákvárosra. *Volt idő – e század elején is –, amikor bizonyos nehézségekre hivatkozva olyan hang merült fel, hogy a kollégiumot át kell telepíteni a nagyobb városba, Miskolcra.* A felvetés heves ellenzést váltott ki a szélesebb magyar társadalomból. A közvélemény Patak felé fordult, s mozgalom bontakozott ki Sárospatak, az ősi diákváros megmentéséért, a pataki kollégiumi folytonosság megtartásáért. „*Sárospatakot Oltalmazó Ligát*” hoztak létre, s igazuk bizonyítására felhasználták a sajtó nyilvánosságát is. Az ország lelkiismeretének felrázására, a történelmi fejlődésnek megfelelő helyes értékelés, állásfoglalás segítésére, cikkek jelentek meg a Budapesti Hírlap, Pesti Hírlap, Az Est, Magyarország, Ország-Világ, Közműveltség, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, Sárospataki Református Lapok, Sárospatak stb. lapjain.

A mozgalom résztvevői felekezeti különbség nélkül magyar nemzeti ügynek tekintették, tartották a Patakon maradáást. Ez az iskola felekezeti intézmény volt, de a más felekezetbeliek is kiálltak érte, még a kormány is „drukkolt” az ügynek. Az iskola megmentése mellett sok érvet sorakoztattak fel. Érdemes idézni közülük legalább egyet! Aki írta, nem volt pataki diák, nem került közvetlen kapcsolatba Sárospatakka, a kollégiummal, de mélyebb műveltsége, történelmi látása, gazdag tapasztalatanyaga mégis a következők megfogalmazására készítette: „*Ha másutt keresnek otthont a pataki iskolának, ez már nem lesz a pataki kollégium a maga törtérijával, a maga gyökereivel, a maga lelkével – ez a pataki iskolának, a réginek, az igazinak, halála volna. A pataki iskola nem Sárospatak érdeke, hanem a magyar kultúra citadellája befelé, nekünk magyaroknak, és a magyar nemzet dicsősége, már Comenius révén is, kifelé, Európának. Sárospatak kérdése minden magyar ember, minden művelt, a magyar művelődés ügyét szívében viselő ember ügye, vagy még helyesebben az egész magyar nemzet ügye.* Sárospatak mutat a legtöbb hasonlóságot a régi német és angol egyetemi városokhoz. De egy tekintetben túltesz Sárospatak szinte valameny in. A nemzeti történet nagy, legnagyobb eseményei egyik ilyen külföldi városban sem szövődnek oly sűrűn a helyi történetbe, a helyi alapítók és alapítványok, pártfogók, tanárok és tanítványok történetébe, mint ebben a Bodrog két partján épült kis városban ott a Hegyalja tövében²²⁴.

Tegyünk még hozzá mindehhez egy – az 1950-es évekből származó gondolatsort, értékelő vallomást, melyet Újszászy Kálmán fogalmazott meg: „Patak, a diákváros nem a múlté, hanem a jelenben is él. Ami a németeknek Weimar, Heidelberg, Göttinga, a franciáknak Grenoble, az angoloknak Cambridge, az nekünk, magyaroknak, hasonlíthatatlanul több

megpróbáltatás tüzeből kikerülve, Patak, a magyar művelődés fellegvára, a Bodrogpárti Athén²²⁵.

A „Sárospatakot Oltalmazó Liga” megalakulása, érvelése, tevékenysége, kiállása nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a főiskolát áttelepíteni akarók elhallgattak, a kollégium végleg Sárospatakon maradt. Mindez lehetővé tette, biztosította, hogy az „a nagy szellemi és erkölcsi érték, az az újra össze nem gyűjthető nemzeti kincs, mely Sárospatakra csaknem négy század alatt felgyülemlt, továbbra is itt fog kamatozni a magyar nemzeti műveltség javára!”²²⁶

Sárospatak kiemelkedő politikai és művelődési szerepe, hatása azt eredményezte, hogy a várnak és „az iskolának helyt adó település városnévből fogalomná vált”²²⁷. A város túlnőtt magán, országos, nemzeti jelentőséget nyert. Bécstől távol, Erdélyhez és Lengyelországhoz közel a magyar nemzeti függetlenségi harc, felkelés fontos fészke lett. A pataki iskola igyekezett együtt haladni a fejlődéssel, az ország szellemi mozgalmával, s segíteni a haladást. Hazánknak ez a tája teremtette meg az 1590-ben megjelent vizsolyi biblia segítségével a magyar kultúrnyelvet, a Sárospatak környéki nyelvjárásból alakult ki a magyar köznyelv. Fekete Gyula szerint mindez nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a kollégium, maga a város sajátos magyar nemzeti szellemiséget alakított ki tanítványaiban, s egész életre szóló indítást adott diákjainak. S ez a pataki szellemi örökség a magyar kultúra fundametumának fontos része lett.

Sárospatakot jellemezve, ezt a szellemi értéket hangsúlyozza az újságíró is: „Nagyon kis város ez, ha kiterjedését a térben mérjük. Jóval nagyobb, ha környezetének, építészetének szépségeit vesszük számításba. Hatalmasnak mondhatjuk, ha helyét keressük a magyar művelődéstörténetben – és általában a történelemben. Szellemi végvár ma is!”²²⁸

S a város neve, múltja, nemzetünk életében betöltött szerepe ma is kötelez. A volt tanítványok serege, a társadalom napjainkban azt várja Sárospataktól, hogy őrizze meg évszázadokon át kialakult, ma is élő és éltető hagyományait, legyen méltó mindig múltjához, önmagához, legyen továbbra is – amint ezt egykori iskoláját köszöntve egyik volt pataki diák, Fekete Gyula író, egy diáktalálkozón kifejezésre juttatta – „a pataki szellemnek, a közösségi gondoknak a hordozója, a nemzeti lelkiismeret és felelősség ébresztgetője”. A Sárospatakkal szembeni társadalmi igényt, „elvárást” szépen fogalmazza meg a költészet nyelvén egyik versében a másik volt pataki diák és tanár, Képes Géza költő is:

*„S Patakomban, hogyha sorsodon tünődöm,
lelkem derül s megnyugvás hull reája.
Mi voltál, az maradj örök időken:
tudományok s erények büszke vára!”²²⁹*

Használt rövidítések:

- Anekdotakincs = A pataki diákvilág anekdotakincse. Komáromi János közreműködésével szerkesztette Panka Károly. I–II. kötet. Budapest. 1927.
- Emlékkönyv, 1860 = A sárospataki református főiskola háromszázados ünnepe, július 8-án, 1860. Emlékkönyvbe foglalta Erdélyi János. Sárospatak. 1860.
- Emléklapok, 1928 = Emléklapok 1928. október 6-ról, a hősi halált halt sárospataki diákok második emléktáblájának leleplezése ünnepélyéről és a Pataki Diákok Országos Szövetségének megalakulásáról. Összeállította Novák Sándor. Sárospatak, 1928.
- ÉM = Észak-Magyarország
- É. n. = Év nélkül
- Főiskolai Értesítő = A sárospataki református főiskola (kollégium) által iskolai évenként kiadott értesítő, évkönyv
- Kovács E. i. m. = Kovács Endre: Comenius Magyarországon. Comenius Sárospatakon írt műveiből összeállítás. Budapest, 1962.
- SIK = Sárospataki Ifjúsági Közlöny
- SL = Sárospataki Lapok
- SpKt = Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Nagykönyvtára, Sárospatak.
- SpLt = Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára
- SRKT = A Sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Budapest. 1981.
- SRL = Sárospataki Református Lapok

Idézetek, utalások

1. Barcza József: A kollégium története 1840-től 1919-ig = A Sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Budapest. 1981. 181. o. (Továbbiakban: SRKT).
2. Hargitai Zoltán: A mandulás és növényvilága = A tiszáninneni református egyházkerület sárospataki líceumának 1939–40. évi Évkönyve. Az intézet LXXXIII., a líceum II. tanéve. Sárospatak, 1940. 5. o.

3. Úti levelek Kerényi Frigyeshez. XI. levél = Petőfi Sándor Vegyes Művei. Budapest, 1956. 65. o.
4. „Sáros-Patakot jószágaival együtt ... megnevezett fiam és mindkét ágon lévő maradékim defectusán hagyom az egész nemes Magyarországnak, úgy, hogy sem őfelsége fiscusa, sem más akárki valamely szín és fogás alatt az nemes országtúl el ne vehesse, szakaszthassa ...” Lorántffy Zsuzsanna 1659. október 30-án, Sárospatakon kelt végrendelete. Eredeti alapján közölve: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. Szerkeszté: Szilágyi Sándor. Budapest. 1875. 596. o.
5. Szűcs Jenő: A középkori iskolázás Sárospatakon = SRKT i. m. 8. o.
6. Mészáros István: A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola. Budapest. 1972. 326–327. o., továbbá v. ö. 11–16. o.
7. Szikszai Fabricius Balázs: Oratio funebris dicta de vita et obitu spect. ac magnific. Gabrielis Perenii anno 1567. = Szombathy János: A sárospataki főiskola története. Fordította: Gulyás József. A fordítást átvizsgálta, javította és jegyzetekkel bővítette Szinyei Gerzson. Sárospatak. 1919. 42–43. o.
8. Benda Kálmán: Sárospatak helye a magyar művelődésben – 450 éves a pataki kollégium = Köznevelés. 1981. december 25. 8. o.
9. A sárospataki református főiskola főgimnáziumi tanárkarának előterjesztése a ft. tiszáninneri református egyházkerületi közgyűléshez a reformáció négyszázados évfordulójának megünneplése tárgyában. Sárospatak. 1916. Jegyzőkönyv, 1916. április 12.
10. Radácsi György: Sárospatak = Sárospataki Református Lapok (továbbiakban: SRL), 1913. 309. o.
11. Magyar országgyűlési emlékek. XI. kötet. 1605–1606. Budapest. 1899. 738. o.
12. Comenius: A nagyfényű pataki iskola eszméje. Fordította Gulyás József = Gulyás József: Bizonyosságok. Sárospatak. 1936. 1. o.
13. Comenius: A lelki tehetségek kiműveléséről = Kovács Endre: Comenius Magyarországon. Comenius Sárospatakon írt műveiből összeállítás. Budapest. 1962. (továbbiakban: Kovács i. m.) 103. o.
14. Rácz Lajos: Comenius Sárospatakon. Budapest. 1931. 257. o.
15. Benda Kálmán: Sárospatak helye i. m. 8. o.
16. Bölcskei Gusztáv: A Magyarországi Református Egyház történelmi vázlata = „Tebenned bízunk eleitől fogva”. A magyar reformátusság körképe. Debrecen. 1991. 16. o.
17. Kecskeméthy Elek János: Az Dániel Propheta könyvének magyarázata. Debrecen. 1621. 104. o.
18. Részlet egy körlevélből, melyet Vay Miklós főgondnok a főiskola fejlesztéséhez adományokat kérve, 1860. december 23-án írt: „Reménytől dobogó szívvel emelem föl ... szöveget honunk nemes érzésű fiai s leányai előtt, ezen némi áldozatot igénylő, de korántsem megbírhatalan feladat pártolására, kivitelére. Alapítványt kérek, mely kamataival a művelődésnek, a szép hazaiságnak hajtson jövedelmet, kérek a jelenkor lelkeseitől a jövődókor serdültjei számára és nem kevesektől, hanem sokaktól, mindnyájunktól; mert kénytelen vagyok föltenni, hogy a közösségesen bevallott szükség fölmerteti magát, s magasabb eszmélettel vonz vállvetésre, együttműködésre: s ami nem telik egytől, nem lesz sok többnek, könnyű lesz pedig valamennyinek. Azon hiedelemben, hogy

- az autonóm protestáns egyház egyik nevezetes iskolájában, melynek életelve a szabad tanítás, a célba vett intézkedéssel tetemes lendület fog adatni a hazai tudományosságnak, intézem e felhívást ... őszinte kéréssel." SpLt
19. Lázár István: Kiált Patak vára. Budapest. 1974. 202. o.
 20. Radácsi György: Régi pataki diákélet = SRL. 1906. 414. o.
 21. Kassai Császár György: Oratio de vita et obitu Basilii Fabricii Szikszoviani. Wittenberg. 1577., illetve „A sárospataki református főiskola tanárainak életrajza. Szombathy János latin eredetije után fordították többen. Sárospatak. 1865. 52. o.
 22. Bessenyei György levele: Pusztakovácsi. 1803. augusztus 14. Kézirat. SpKt.
 23. Bessenyei György: A Holmi. Béts. 1779. 97–99. o.
 24. Benda Kálmán: Sárospatak helye i. m. 9. o.
 25. V. ö. Szinyei Gerzson: Vázlatok és képek a sárospataki főiskola XVIII. és XIX. századi életéből = Sárospataki Lapok (továbbiakban: SL), 1885. 142. o., továbbá Bessenyei György: Magyarország = Tudományos Gyűjtemény. I. kötet. Pesten. 1826. 5. o. Bessenyei megfogalmazása: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem”.
 26. Majoros András: Az érzelem és nyelv tudományának munkálatai. Sárospatak. 1838. Kézirat. SpKt.
 27. Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei, 1777–1848. I. kötet. Budapest. 1927. 322. o.
 28. Szemere Bertalan: Szépirodalmi dolgozatok és szónoklatok. Pest, 1870. 103. o.
 29. Marton János: A 400 esztendő sárospataki református főiskola = A sárospataki református főiskola. Szerkesztette: Mátyás Ernő. Budapest. 1939. 9. o.
 30. Mikszáth Kálmán: Fáy András = Mikszáth Kálmán Művei. 15. kötet. 1970. 522. o.
 31. Bölskei Gusztáv i. m. 19. o.
 32. Vay Miklós főgondnok 1960. december 23-án kelt levele. Kézirat. SpLt.
 33. Árvay József emlékbeszéde = A sárospataki református főiskola háromszázados ünnepe, július 8-án, 1860. Emlékkönyvbe foglalta Erdélyi János. Sárospatak, 1860. (továbbiakban: Emlékkönyv. 1860). 120. o.
 34. Emlékkönyv. 1860. 51. o.
 35. Bölskei Gusztáv i. m. 20. o.
 36. Emlékkönyv, 1860. 17. o.
 37. Emlékkönyv, 1860. 47. o.
 38. Mentovich Ferenc: Sárospataki ünnepély = Marosvásárhelyi Füzetek. II. kötet. 1860. 436., illetve 439. o.
 39. Emlékkönyv, 1860. 80. o.
 40. Finkey Ferenc: A tanév története általában = A sárospataki ev. református főiskola értesítője az 1895/96. iskolai évről. Összeállították dr. Finkey József akadémiai, Szinyei Endre gimnáziumi igazgatók, Sárospatak. 1896. (továbbiakban: Főiskolai Értesítő). 109. o.
 41. A Sárospataki Református Főiskola Gimnáziumának Angol – Internátusa. Sárospatak. 1931. 8. o.
 42. Benda Kálmán népfőiskolai kiállítás megnyitója = Reformátusok Lapja, 1988. július 31. 6. o.
 43. A gimnázium elnevezésére – akkor I. Rákóczi György nevének felvételére – a tanári kar 1916. ápr. 12-én kelt határozatával tett először javaslatot felettes

hatóságának: „Főiskolánk csaknem négyszázados múltjának emlékezetét első-sorban azáltal látja főgimnáziumunk tanárkara megszentelhetőnek, ha a reformáció négyszázados évfordulója alkalmával főiskolánk nevébe örök időkre belefoglaljuk, hazafias és protestáns szellemének, ragyogó dicsőségének, drága hagyományainak, s vele szemben tartozó szent kötelességeinknek szimbolikus kifejezője gyanánt, nagy nemzeti fejedelmünknek, I. Rákóczi Györgynek a nevét, aki is a szellemiekről és anyagiakról való bőkezű gondoskodásával, nejevel, Lorántffy Zsuzsannával együtt főiskolánkat a pataki várfalak tövében a politika, a tudomány- és vallásszabadság sasfészkévé építette ki, s kultúrérték szempontjából elsővé tette a hazai és protestáns főiskolák között”. = Jegyzőkönyv. SpLt.

44. Egyszerű embereként kerestük a jobbat – Beszélgetés Kiss Árpáddal = Kiss Árpád: Közoktatás és neveléstudomány. Budapest. 1982. 393. o. V. ö. Köznevelés. 1977. évi 15. szám, 3–5. o.
45. Egey Antal: Az iskolakert = A sárospataki Rákóczi Gimnázium Évkönyve. Sárospatak. 1981. 182. o.
46. Détshy Mihály–Galovics Géza: Vezető a sárospataki Rákóczi Múzeumban. Budapest. 1969. 5. o.
47. Nemzeti Örökség Bizottsága. 1990. dec. 7-én kelt levele. Vármúzeum.
48. Dercsényi Dezső–Gerő László: A sárospataki Rákóczi-vár. Budapest. 1953. 3. o.
49. A sárospataki királyi állami elemi népiskolai tanítóképző intézet XXVIII. Értesítője az 1913–14. évről. (XLV., illetőleg LVII. tanév). Szerkesztette: Hodossy Béla igazgató. Sárospatak, 1914. 7. o.
50. Makovecz Imre: Előszó = A magyar élő építészet első hazai kiállítására. Szerkesztették a „Bercsényi 28–30” Építészhallgatók Lapja munkatársai. Budapest. 1985. 4. o.
51. Szentimrei Mihály: A Kollégium tudományos gyűjteményei = SRKT i. m. 289. o.
52. Főiskolai Értesítő, 1872–73. 80. o.
53. V. ö. Főiskolai Értesítő, 1880–81. 43. o.
54. Szentimrei Mihály i. m. 239. o.
55. Czine Mihály: Három fáklya = Reformátusok Lapja, 1988. nov. 20. 4. o.
56. Horváth Cyrill: Programunk = Sárospataki Füzetek. 1904. I. füzet. 2. o.
57. A mű második részében található „a keresztelés, úrvacsoraosztás, esketés stb. igaz módjának leírása”.
58. Ilyenek: Balassa Bálint: Betegh Lelkeknek való füves kertecske. Krakkó. 1572.; Szikszai Hellopoeus Bálint: Az egri keresztyén anyaszent egyháznak és azzal egyetemben a többinek is tanúságára íratott rövid (református) katekizmus. Debrecen. 1574.; Beythe István: Az Evangéliomok magyarázati. Német-Újvár. 1584.; Sárospataki ker. Catechizmus. A ker. hitnek ágazati. Sárospatak. 1656.; Tolvaj Ferenc: Az Arithmetikának mestersége. Debrecen. 1675. stb.
59. A krónikát Toldy Ferenc 1857-ben „Sárospataki Magyar Krónika” címmel megjelentette.
60. Catalogus Librorum Illustrissimi Sigismundi Rakoczi Inventatorum, 1652–1660.
61. Gulyás József: Dalkultusz a pataki iskolában. Sárospatak. 1932. 9. o.

62. Janó Ákos: A Bodrogköz néprajzi irodalma. Sárospatak, 1986. 74. o.
63. V. ö. Ethnográfia. 1915. 336–339. o.
64. A magyar nyelv értelmező szótára. VI. kötet. Budapest. 1962. 155. o.
65. Szabó Zoltán: Sárospatak szerepe a magyar nemzeti életben = Határőr, 1942. febr. 18. 2. o.
66. Barcza József: A pataki szellem = Pataki Füzetek. 3. sz. 9. o.
67. Szent Biblia, azaz Istennek ó és új testamentumában foglaltatott egész Szent Írás. Magyar nyelvre fordítottatott Károli Gáspár által. Pest. 1859.
68. V. ö. Hegyi József: Régi diákélet Sárospatakon = Neveléstörténeti Füzetek. 7. Budapest. 1988. 29. o.
69. V. ö. Barcza József: A pataki szellem i. m. 3–4. o.
70. Adalékok a Kövy tanári és írói jellemképehez. = SL, 1893. 1040. o.
71. Lázár István i. m. 206. o.
72. Nándori kir. tábla jegyzőkönyve, 1832. V. 31. Egyébként nyomtatásban is megjelent: Sárospataki Füzetek. 1905. 214–224. o.
73. Jánosi Ferenc: A sárospataki református főiskola irodalmi élete 1800-tól 1868-ig. Debrecen. 1941. 6. o.
74. V. ö. Rózsai Tivadar: A „pataki szellem” – Reformátusok Lapja, 1990. jún. 17. 7. o., júl. 1. 7. o.
75. Harsányi István: Sárospatak a magyar nevelésügy szolgálatában. Sárospatak. 1943. 6. o.
76. Horváth Cyrill: Hagyományok = Sárospataki Ifjúsági Közlöny (továbbiakban: SIK), 1903. dec. 25. 40. o.
77. Barcza József: A pataki szellem = Pataki Füzetek, 3–4. sz. 12. o.
78. Bölcseki Gusztáv: i. m. 13. o.
79. A magyar református egyház története. Budapest. 1949. 422. o.
80. Harsányi István: A reformáció hatása a magyar közművelődésre = A mi örökségünk. Sárospatak, 1918. 114. o.
81. V. ö. Köpeczi Béla: A Biblia a magyar művelődés történetében = Confessio. 1988. 4. sz. 11–12. o.
82. Szilágyi Ferenc: Károli Gáspár és a Vizsolyi Biblia = Nyelvünk és Kultúránk, 1990. jún. 72. o.
83. Reformátusok Lapja, 1990. szept. 16. 1. o.
84. Köpeczi Béla: A református nevelés és oktatás a XVIII. század második felében és a XIX. század elején = Confessio, 1988. 1. sz. 8. o.
85. Horpácsi Sándor: Homonnayné dr. Jób Klára: A sárospataki népfőiskola hatása a zempléni szabadművelődésre, 1931–1949. = Borsodi Szemle, 1988. 1. sz. 93. o.
86. Horpácsi Sándor i. m. 93. o.
87. Árvay József akadémiai tanár székfoglaló beszéde a nevelés fontosságáról Sárospatakon, szept. 14. 1863. Sárospatak. 1864. 22. o.
88. Árvay József: Képezde = Protestáns Népiskolai Közlöny. 1866. 175., 177. o.
89. Radácsi György: Régi pataki diákélet = SRL, 1906. 460. o.
90. V. ö. Lőrinczy György: Pataki diákok = Lőrinczy György: Gereblyém alól. Budapest. 1906. 34. o.
91. Előszó = A pataki diákvilág anekdotáinak. Komáromi János közreműködésével szerkesztette Panka Károly dr. I–II. kötet. Budapest. 1927. (továbbiakban: Anekdotáink); I. k. 3. o.

92. Emléklapok 1928. október 6-ról, a hősi halált halt sárospataki diákok második emléktáblájának leleplezése ünnepélyéről és a Pataki Diákok Országos Szövetségének megalakulásáról. Összeállította Novák Sándor. Sárospatak. 1928. (Továbbiakban: Emléklapok, 1928.) 23–24. o.
93. Barcza József: A Kollégium története 1849-től 1919-ig = SRKT i. m. 196. o.
94. Patak tanított meg minket dolgozni = Észak-Magyarország (továbbiakban: ÉM). 1981. aug. 30. 5. o.
95. Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. kötet. Budapest. 1899. 209. o.
96. É. A.: A sárospataki tanítóképezde = Sárospataki Füzetek, 1858. 883–884. o.
97. Fináczy Ernő i. m. 209. o.
98. Bajkó Mátyás: Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban. Budapest. 1976. 237. o.
99. „Minden tanuló ifjú minden születésre való tekintet nélkül köteles az Oskolai Törvények megtartására” – olvasható a „Disciplinaria Collegii administratio – A tanítást illető határozások” c. kéziratos anyagban. 1811. SpLt.
100. Juhász István: Diákélet a Bethlen Kollégiumban = Jakó Zsigmond–Juhász István: Nagyenyedi diákok, 1662–1848. Bukarest. 1979. 24. o.
101. Radácsi György: Régi pataki diákélet = SRL 1906. 496. o.
102. A bogárdi és tonordi egyesült reformata sz. ekklesia Protocollum, melyben az ekklesia kezdetét és az abban megtörtént nevezetesebb dolgokat feljegyezni kezdette Somodi István b. p. 1791. – Az 1838-ik esztendő December 28-án tartott presbiteriális Gyűlés.
103. Fináczy Ernő i. m. 209–210. o.
104. Zempléni Árpád: A mendikás = Szövétnek, 1911. dec. 15. 90. o.
105. Békefi Remig: A debreceni református főiskola XVII. és XVIII. századi törvényei. Budapest. 1899. 3. o.
106. Molnár Aladár: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. I. kötet. Budapest. 1881. 325. o.
107. V. ö. Waldapfel János: Sárospatak. Klny a Közműveltség II. évfolyamából. Budapest. 1916. 128. o.
108. Előfizetési felhívás a „Sárospataki Lapok” című protestáns egyházi és iskolai heti közlönyre. Sárospatak. 1881. dec. 10. 1. o.
109. V. ö. Deme László: Az olvasó üdvözlése = A sárospataki Rákóczi Gimnázium jubileumi évkönyve. Sárospatak. 1981. 7. o.
110. A kikerültek túlnyomórészt papi, népiskolai tanítói, jogi és gazdasági pályákon helyezkedtek el. Nagy számban voltak köztük középiskolai és egyetemi tanárok, különböző irodalmi, történelmi, filozófiai, földrajzi, gazdasági, közgazdasági, pedagógiai és egyéb szakemberek, tudományos kutatók, politikusok, hivatalnokok, népművelők, újságírók, katonák stb. *A nevek mellett található megjegyzések arra a művelődési szerepre, hatásra utalnak, amelyet általában a főhivatás végzése mellett vállaltak és teljesítettek.* Néhány jelölés, fogalom a következők szerint értelmezendő: újságíró = nemcsak a főfoglalkozást jelöli, hanem azokat is, akik újságokban és folyóiratokban cikkeket, tanulmányokat jelentettek meg; egyházi író = prédikációkat, imakönyvet adott ki; teológiai író = teológiai elméleti kérdésekkel foglalkozó író, a vallás tanításait elemző, értelmező munkák, tanulmányok szerzője; egyházi költő = egyházi énekek, vallásos tartalmú költemények írója.

111. Deme László: Kazinczy Ferenc a magyar művelődésben = Neveléstörténeti Füzetek 7. Budapest. 1988. 13. o.
112. Liszky Sámuel énekeskönyve: „Közönséges isteni tiszteletre rendeltetett szent énekek a helvétziai vallástétel szerint alakult magyar egyház újonnan kiadott énekeskönyvéből, kiválogatva és tót nyelvre lefordítva, azon keresztyének használatára, akik a nemes Magyarország felvidékén ugyanazon vallásfelekezet rendelkezése folytán tót nyelven végzik az istentiszteletet. Sárospatak. 1824.
113. Ez volt hazánkban az első olyan magyar bibliakiadás, amely a Brit- és Külföldi Biblia-társaság költségén jelent meg.
114. Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. Magyarázatokkal. Budapest. É. n. 234. o.
115. Liturgia Sacrae Coenae. Patak. 1658.
116. Deme László: Az olvasó üldözlése i. m. 7. o.
117. Kérészy Zoltán: A sárospataki főiskola múltjának kultúrtörténeti értékei. Budapest. 1934. Kézirat. 19. o. SpKt.
118. Hargitai Zoltán értekezése = Tanítóképzős tanári értekezletek jegyzőkönyve. 1939. április 22.
119. Beniczki Gáspár Naplója = Thaly Kálmán: Rákóczi Tár. I. kötet. Pest. 1866. 205. o.
120. Teleki Domokos: Egy néhány hazai utazások leírása. Bécs. 1796. 7. o.
121. Comenius: A könyvekről, az értelmi képzés fő eszközeiről = Kovács Endre i. m. 111. o.
122. Szentimrei Mihály: A Kollégium tudományos gyűjteményei i. m. 282. o.
123. A kollégium kormányzati szabályzatának kézírásos összefoglaló leírásában az 1751-es évszámnál olvasható: „A külföldi akadémiákra menők tartoznak a Collegium Bibliothekájának egy-egy új könyvet hozni”, 1833. júl. 10. SpLt.
124. Szentimrei Mihály: A Tiszáninneri Református Egyházkerület Nagykönyvtárának kéziratáráról = Börzsönyi József: A Tiszáninneri Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kézirat katalógusa – 1850 előtt. Budapest. 1986. 7. o.
125. Rácz Lajos: A 300 éves Janua = Protestáns Tanügyi Szemle. 1931. 367–368. o. – Az említett „Krisztus követése” (De imitatione Christi) Kempis Tamás (1380–1471) szerzetes, egyházi író munkája s magyar fordításban 70-nél több kiadást ért meg.
126. Szombathy János: A sáros-pataki református kollégiumnak rövid története, fő patronusainak, kurátorainak, professorainak és a közelebbi időbeli seniorainak lajstromával öszveszedte – azon kollégium egyik professora. Most a szerző halála után némely hozzáadásokkal újonnan kiadatott, S. Patakon. 1827. 7. o.
127. Kun Pál: Ivánka Sámuel emlékezete = SL 1887. 491. o.
128. Melich János: Szikszai Fabricius szójegyzéke = Akadémiai Értesítő. Budapest. 1906. 9–10. o. – Szikszai Fabricius Balázs szógyűjteménye csak halála után, 1590-ben jelent meg Debrecenben „Nomenclatura seu dictionarium latino-hungaricum” címmel.
129. V. ö. Mészáros István: Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között. Budapest. 1981. 355. o.
130. Observationes orthographico – grammaticae de recta hungarice scribendi et loquendi ratione, post obitum auctoris editae a Johanne Tsétsi fil. = Toldy Ferenc: A régi magyar nyelvszék Erdősítől Tsétsiig. Pest. 1866. 661–688. o.

131. A Geographia Historica anyag Vetsei Pap István kéziratában maradt fenn. V. ö. Szily Kálmán: Az első geográfia magyar nyelven = Irodalomtörténeti Közlemények. I. évfolyam. 1891. 48. o.
132. Danielik József: Magyar írók. Életrajz-gyűjtemény. 2. kötet. Pest. 1858. 326. o.
133. Kun Pál: Az összehasonlító nyelvtudomány a sárospataki főiskolában = SF 1867. 222. o.
134. Görög–magyar szótár. Bakó Dániel, Finkey József, Kálniczky Benedek, Molnár István, Somossi István, Somossi János tisztársak közremunkálásával szerkeszték Soltész Ferenc és Zsarnay Lajos sárospataki tanárok. Sárospatak. 1857. I. o.
135. A főiskola főgimnáziumi tanárkarának 1916. április 12-i előterjesztése. Közölve: Sárospatak. Klny. a Közműveltség II. évfolyamából. Szerkesztette: Waldapfel János. Budapest. 1916. 108. o.
136. Komáromi János: Pataki diákok. Regény a század elejéből. Budapest. 1926. – Karácsony Sándor: Komáromi János = Karácsony Sándor: A könyvek lelke. Budapest, 1941. 207. o.
137. Fekete Gyula: Bodrog-parti szerelmeink. Budapest. 1981. (Ajánló sorok).
138. Tóth-Máthé Miklós: Pecúrok. Regény. Budapest. 1989.
139. Képes Géza: A pataki diák. 1989.
140. V. ö. Dr. Harsányi István: Sárospatak a magyar nevelésügy szolgálatában. i. m. 6. o.
141. Anekdotakincs I. kötet. 249. o.
142. Anekdotakincs II. kötet. 188–189. o.
143. A történetet olvashatjuk Losonczi István: Hármás Kis Tükrében, továbbá feldolgozta Zalár József is egyik 1858-ban írt költeményében. – V. ö. Anekdotakincs i. m. I. kötet, 236–238. o.
144. Anekdotakincs I. kötet. 57. o. – V. ö. még: SIK, 1883. júniusi szám.
145. Anekdotakincs. I. kötet. 57–59. o.
146. Anekdotakincs. I. kötet. 90–91. o.
147. Az e korban megjelentetett tankönyvek közül néhány fontosabb: Szombathy János munkája, a „Pataki ABC” néven ismert „ABC könyvecske. A magyarországi apróbb oskolák hasznára készítettett Sáros-Patakon. 1796. Nyomatott Pozsonyban, 1797-ben”; mely többszöri kiadással a múlt század közepéig használatban volt. – Gelei József: Az ásványok országa. Sárospatak, 1811. – Emődi István: Az állatok világa. Sárospatak. 1809. – Vadnay József: A plánták országa. Sárospatak. 1811. – Szathmáry Paksi Dániel: Keresztyén hittudomány. Sárospatak. 1815. – Kövy Sándor: A magyar polgári törvény. Sárospatak, 1822. – Láczy Szabó József: Rövid keresztyén erkölcsstudomány. Sárospatak. 1824. – Somossi János: A dogmatika teológiának első vonásai. Sárospatak. 1827. – Nyiry István: A tudományok összessége. Sárospatak. 1829–1831. – Soltész János: Műtudományi természetstória. Sárospatak. 1841. – Szeremley Gábor: Neveléstan. Sárospatak. 1845.
148. T. Erdélyi Ilona: Erdélyi János Sárospatakon = SRKT i. m. 235. o.
149. Czegle Imre: A sárospataki nagykönyvtár történeti áttekintése, 1531–1945 = Borsodi Könyvtári Krónika. Miskolc. 1981. 35. o.
150. Erdélyi János levele Apostol Pál püspökhöz, 1854. szept. 3.
151. V. ö. Erdélyi János 1853. február 19-én kelt levele Apostol Pál szuperintendenshez. SpLt.

152. Számvevőszék jegyzőkönyve, 1853. január 24. 71. p.
153. Kiss Áron: A nevelés- és oktatástörténet kézikönyve, különös tekintettel Magyarországra. II. kötet. Budapest. 1875. 187. o. – V. ö. még: Erdélyi János = Danielik József: Magyar írók. Életrajz-gyűjtemény. Pest. 1858. 108. o.
154. Hegedűs László ezt így fogalmazta meg: „Nálunk ily útmutatóra különösen szükség van. Ez azonban nem azt teszi, hogy a tanító annak betűihez tapadjon; a betűtől, a szellem, ami elevenít; hanem ez csak bizonyos útmutatás arra, miképp kezelje a tanítót a kiszabott tárgyat” = Elemi oktatás beszéd-írás- és olvasásban. Vezérkönyv. Sárospatak. 1853. Előszó. V. o.
155. Hegedűs László: Vezérkönyv i. m. VI. o.
156. Hegedűs László ABC-könyvét a pataki református iskolában Csécsi Nagy Pál tanító, Kossuth Lajos volt irodistája próbálta ki, s a gyermekek az írás-olvasást palatáblán tanulták.
157. Számvevőszék jegyzőkönyve, 1853. január 24. 71. p.
158. A sorozatban 1853 és 1862 között Árvay József (4), Hegedűs László (4), Orbán József (2), Pálkövi Antal, Soltész Ferenc, Soltész János és Somossi István (1-1) tan-, illetve vezérkönyve jelent meg.
159. Apostol Pál 1853. március 25-én kelt levele: „Az egyházkerület örömmel fogadand, és kell neki, ha hivatását ismeri, fogadni minden törekvést, melynek iránya a józan értelmiség, a tiszta erkölcsiség terjesztése ... Én az igyekezetet pártolni gyönyörűségemnek tekintendem s a kibocsátandó kézikönyveknek az egyházkerületi népiskolákban használatra elfogadtatását eszközölni el nem mulasztom”. SpL.
160. Egyházkerületi tanácskozmány jegyzőkönyve, 1854. aug. 23–30. 38. p.
161. Harsányi István: Adalékok Sárospatak múltjához, Sárospatak. 1912–1927. 31. o.
162. A Sárospataki Irodalmi Kör alapszabályai. 1874. V. 1.
163. Egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve, 1879. jún. 23–24. 31. p.
164. A Sárospataki Irodalmi Kör története = Főiskolai Értesítő, 1895. 13. o.
165. Tankönyvírók voltak: Árvay József, Ballagi Géza, Balogh Kálmán, Baló Gyula, Bodor Dénes, Búza János, Búza László, Csontos József, Dezső Lajos, Finkey József, Finkey Pál, Fogarassy Jenő, Fövényessy Bertalan, Gérecz Károly, Gulyás József, Hegedűs László, Hodossy Béla, Ivánka Sámuel, Jármy József, Kapossy Lucián, Kérészy István, Kiss Lajos, Kovács Dezső, Kovácsy Sándor, Krüzsely Bálint, Kun Pál, Maklári Pap Miklós, Mitrovics Gyula, Molnár Lajos, Sz. Nagy József, Nagy Sándor, Orbán József, Pánczél Ferenc, Radácsi György, Rác Lajos, Réz László, Soltész Ferenc, Szily József, Szinyei Endre, Szinyei Gerzson, Tüdös István, Zsindely István, Zsoldos Benő.
166. Főiskolai Értesítő. 1895. 140. o.
167. Egy kiskunfélegyházi gyakorlóiskolai tanító levelében (F. G.) többek között a következők olvashatók: „Nem volt még szakkönyv a kezemben, mely annyira lekötött volna, mint ez. Nem tudom, mit csodáljak inkább rajta: gyakorlati beosztását, kitűnő és hasznos képanyagát, vagy azt a rendkívül sok gyakorlati tanácsát, amit oly bőkezűen szór a könyv minden egyes lapjára. És ennek dacára e tanácsok mégsem mankók, hanem gondolatébresztők. Fialat kartársaim igazi támaszt nyernek vele munkájukban, anélkül, hogy sablonosakká válnának, mi idősebbek pedig friss erőt” = Szántás, vetés. II. kötet. Sárospatak. 1938. 7. o.

168. A tanítóképző művelődési hatásának részletesebb elemzését lásd: Kődöbocz József: Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada. Budapest, 1986. Összefoglalóan a 330–336. oldalakon.
169. Horváth Cyrill: Programunk i. m. 2. o.
170. Órálló. 1894. 1. szám.
171. A Collegium Typographiájában nyomtatandó Calendarium kidolgozása végett kiküldött Deputatio jelentése, 1827. júl. 20. SpLt.
172. Mátray Gábor: A magyar naptárakról a közelebb lefolyt négy évszázad alatt = Magyar Akadémiai Értesítő. 1853. 27. o.
173. Orbán József: A sárospataki énekkar története. Sárospatak, 1882. 11. o.
174. Berecz Károly: Úti tárca = Életképek. V. kötet. Pest. 1846. 337. o.
175. V. ö. Anekdotakincs. I. kötet. 85. o.
176. Orbán József: A sárospataki énekkar i. m. 3. o.
177. V. ö. Anekdotakincs. I. kötet. 155. o.
178. Orbán József: A sárospataki énekkar i. m. 4. o.
179. V. ö. Szabolcsi Bence: A 18. század magyar kollégiumi zenéje = Zenei Szemle, 1929. III–IV. kötet. Budapest. 163. o.
180. A pataki diákok dalgyűjteménye: Régibb és újabb, részint érzékeny, részint víg, többnyire eredeti dalok gyűjteménye. S.Patakon. – V. ö. még: Szentimrei Mihály: A sárospataki Református Tudományos Gyűjtemények Adattárának története = Borsodi Könyvtári Krónika. III. Miskolc. 1981. 76. o.
181. A kézirat gyűjtemény címe: Dávidné Soltári. 1790. SpKt.
182. Szabolcsi Bence i. m. 137. o.
183. Vay Miklós főgondnok 1860. december 23-án írt felhívó levele. SpLt.
184. V. ö. Gulyás József: A sárospataki református főiskola rövid története. Sárospatak. 1931. 32. o.
185. V. ö. Benda Kálmán: A Kollégium története 1703-tól 1849-ig = SRKT i. m. 95–96. o.
186. V. ö. Kődöbocz József: Tanítóképzés Sárospatakon. i. m. 54–55. o.
187. Ladányi Erzsébet: A Comenius-kori sárospataki „schola” végzett diákjai a Hegyalja mindennapi életében = Pedagógiai Szemle, 1971. 326–335. o.
188. Bertalan Imre: Üzenetek, üzenetek! Dr. Béky Zoltán, a pataki diák emlékére = Bethlen Naptár, Ligonier Pennsylvania. 1980. 154. o.
189. Árvay József: Ünnepi beszéde = Emlékkönyv. 1860. 113. o.
190. V. ö. Hörcsik Richárd: A sárospataki kollégiumban tanult cseh-morva diákok történetéhez. 1986. Kézirat. SpKt.
191. V. ö. Harsányi András: Patak lelke Amerikában = Confessio. 1982/1. 45–52. o.
192. Bertalan Imre i. m. 154. o.
193. Bertalan Imre: Sárospatak miért és hogyan? = Fraternity-Testvériség (Az Amerikai Magyar Református Egyesület lapja), 1989. évi 4. szám. 10. o.
194. Benda Kálmán: Sárospatak helye i. m. 9. o.
195. Deme László: Az olvasó üdvözlése i. m. 5. o.
196. Marton János: A sárospataki református főiskola története. I. rész. Sárospatak. 1931. 5–6. o.
197. Móricz Zsigmond: Pataki diákok = Móricz Zsigmond: Riportok. 1936–1942. Budapest. 1958. 201. o.

198. Szinyei Gerzson: Válasz azoknak, akik a sárospataki jogakadémiát Miskolcra akarták áthelyezni = Waldapfel János: Sárospatak i. m. 25. o.
199. Kérészy Zoltán: A sárospataki főiskola múltjának kultúrtörténeti értékei. Budapest. 1934. Kézirat. SpKt. 19. o.
200. Béky Zoltán: Köszöntjük a Jubiláló Lelki Édesanyát! = Bethlen Naptár. Ligonier. Pennsylvania. 1968. 66. o.
201. Lőrinczy György: Pataki diákok i. m. 37. o.
202. P. Kovács Imre: Sárospatak aranybetűs név a magyar művelődés történetében. = Köznevelés. 1990. szept. 21. 4. o.
203. Illyés János: Adalékok Lorántffy Zsuzsanna fejedelemszöny irodalmi működéséhez = Magyar Könyv-Szemle. 1888. Budapest. 1889. 332–333. o.
204. Szabó Zoltán i. m. 1. o.
205. Marton János: A sárospataki ref. főiskola i. m. 10. o.
206. Trócsányi Zoltán: Sárospatak és főiskolája = Magyar Szemle. 1929. VI. kötet. 28. o.
207. „Patak esse nidum totius haeresis in superiori Ungaria ... Et quod de Patak dico demoliendum ibi esse diaboli synagogum” = Takáts Sándor: Régi magyar kapitányok és generálisok. Budapest. É. n. 403–404. o.
208. Lázár István: Kiált Patak vára i. m. 202. o.
209. Erről részletesebb feldolgozást tartalmaz, különösen a tanítóképzést illetően Kődöböcz József: Tanítóképzés Sárospatakon i. m., főleg a 33–37., 170–172., 327–328. stb. oldalakon.
210. V. ö. Gulyás József: A sárospataki ref. főiskola i. m. 32. o.
211. „Patak tanított meg minket dolgozni” = Észak-Magyarország. 1981. augusztus 30. 5. o.
212. Sárospatak nagyközség képviselőtestületi közgyűlése 1923. április 4-én foglalkozott a jogakadémia problémájával. A jegyzőkönyv többek között a következőket tartalmazza: „A Sárospataki Jogakadémia úgy nagy múltjánál, mint a Haza érdekében tett nagy szolgálatai s a hazai közművelődés terén teljesített kiváló és értékes működésénél fogva a legelső helyen áll ... (ezért a közgyűlés) egyhangú lelkesedéssel, egyhangú határozattal kimondja, hogy Sárospatak nagyközség ... a sárospataki ref. Főiskola jogakadémiája részére, annak fenntartására, évenként egy millió koronát ad búza valutában, mely összeg ma 60 mázsa búza árának felel meg”, továbbá: bizottságot alakítva keresi meg az illetékes egyházkerületi, főiskolai s a megfelelő állami vezetőket, hogy a jogakadémia megmaradását támogassák. = Sárospatak nagyközség képviselőtestületi közgyűlésének jegyzőkönyve. 1921–1923. 27. kgy. 1629. k/23. sz. Sátoraljaújhegyi Levéltár.
213. Móricz Zsigmond: Három kis történet – Pataki diákok világa = Hid. 1942. 41. sz. 6. o.
214. Lőrinczy György: Pataki diákok i. m. 29. o.
215. Emléklapok, 1928. 4. o.
216. Kézirat. SpKt.
217. Móricz Zsigmond: Három kis történet i. m. 6. o.
218. Ábrányi Kornél: Kun Béla, 1845–1896. = Budapesti Hírlap. 1896. július 22. 2. o.
219. Trócsányi Zoltán: Sárospatak és főiskolája i. m. 26. o.

220. Horváth Cyrill: Programunk i. m. 1. o.
 221. Emléklapok, 1928. i. m. 26. o.
 222. Móricz Zsigmond sárospataki felolvasása = SIK, 1942. szeptember–október 3–6. o. Kéziratban: SpKt.
 223. Vitányi Iván: Sárospatak – múlt és jövő = Városépítés, 1987. 6. sz. 34. o.
 224. Waldapfel János: Sárospatak i. m. 132., 122–123. o.
 225. Újszászy Kálmán–Balassa Iván–Román János: Sárospataki Vezető. Sárospatak. 1957. 8. o.
 226. Szinyei Gerzson 1916. január 13-án kelt levele = Waldapfel János: Sárospatak i. m. 18. o.
 227. Vitányi Iván: Sárospatak i. m. 34. o.
 228. Soós Péter–Megay: Honunk a hazában = Magyar Nemzet. 1988. április 14. 6. o.
 229. Képes Géza: A templomépítő = SRL 1937. 174–175. o.

Régies és idegen eredetű kifejezések értelmezése

abrosz	a térkép régies neve
abszolútisztikus	önkénturalmi, zsarnoki
academica rectoria	olyan jövedelmezőbb rektória, egyházközségi iskola, amelybe azok a papjelöltek mentek ki 1–3 évre tanítani, akik kérésüket a pataki vagy külföldi tanulmányaik folytatására használták fel
adminisztráció	ügyintézés, ügykezelés
agenda	az istentiszteleti rendtartást szabályozó, tartalmazó könyv
agresszivitás	erőszakoskodás, kihívó viselkedés
akadémia	főiskola, tudományos társaság, tudományos intézet
aktív	tevékeny, cselekvő, dolgos
Albach	a kiváló hitszónokra mondták. Eredete: Albach József (1795–1853) korának megcsodált, nagy hírnévnek örvendő, nagy hatású német nyelvű hitszónoka volt.
alma mater	tápláló, felnevelő anya; iskola, elsősorban a felsőbb iskola régies, diákos elnevezése
ambíció	érvényesülési törekvés, buzgóság
amice!	barátom!
anekdota	rövid, tréfás történet, adoma
antik	régi, az ókori görög vagy római társadalom rendjével, művészetével, kultúrájával kapcsolatos
antológia	versgyűjtemény, irodalom szöveggyűjtemény
antropológia	embertan
apológia	védőirat, valamely nézet, felfogás túlzó védelme
archeológia	régészet
ármány	rossz szellem, más megrontására törő celszövés
asszimilál, illetve	
asszimilálódik	hasonlóvá tesz, beolvaszt, illetve hasonul, beolvad
asszociált	kapcsolt, társult, társított

attasé	a külügyi képviselőnek valamilyen szakmai (művelődés, kereskedelem, sajtó stb.) téren szolgálatot teljesítő tagja
auditórium	előadóterem, egyetemi-főiskolai előadások tartására szolgáló terem
aukció	árverés, kiárusítás
autonóm	önkormányzattal rendelkező, önálló, magának törvényt szabó
autonómia	önkormányzat, az iskolafenntartónak államilag elismert joga szervezetének, iskoláinak saját hatósága útján való igazgatására
balzsam-ír	gyógyír, gyógyító kenőcs
bázis	alap, kiindulási pont
begina	a ferencesekhez tartozó, fogadalmat nem tett, világi közösségben élő nők szerzetesrendje
békó, béklyó	bilincs, megkötöttség
belmisszió	a gyülekezeti tagok lelkipozítása
bodorít	göndörít, tekerget
bokályos ház	török falicsempékkel díszített szoba
canonica visitatio	hivatalos egyházi vizsgálat
cantus	kántus, énekkar, éneklés, dallam
céh	a hűbéri társadalomban az ugyanahhoz az iparághoz tartozó kézműves iparosoknak, illetve kereskedőknek önkormányzattal bíró érdekvédelmi szervezete
centrum	közép, központ, székhely
cenzúra	a nyomtatásra szánt irodalmi, művészeti stb. művek politikai szempontú felülvizsgálása, az uralkodó osztály érdekeinek megfelelő értékelése, könyv megítélése
chorus	kórus, énekkar
citadella	fellegvár, erőd
citátum	idézet (valamilyen szövegből)
codex, kódex	régi kéziratos könyv, törvénykönyv
coetus	társaság, egyesülés, a diákságnak, általában a magasabb fokú iskolák diákságának és tanárainak közössége
Collegno	olasz község Torino tartományban, ahol száműzetésében Kossuth Lajos hosszabb ideig élt
concantus	erős, éles és magas hangterjedelemmel – szükség esetén tenor is – éneklők szólama (a négy fősólam, a tenor, basszus, discant és alt szólam mellett az egyik mellékszólam; a discant a legfelső szólam, a női szopránnak megfelelő gyermekhang)
confessio	vallomás, hitvallás
conversatio	beszélgetés, társalgás
dalárda	műkedvelő énekesekből álló énekkar
deák	nagyobb tanuló, diáku, latinul értő tanuló
deák nyelv	latin nyelv
defectus	fogyatkozás, hiány (kihálás)
demagóg	nagyhangú, hazug ígéretető, érzelmeket felelőtlenül felszító
demokrácia	népuralom, olyan államforma, politikai rendszer, melyben a hatalmat a nép gyakorolja

demokratikus iskolai hagyományok	olyan hagyományok, melyek a tanárok és diákok együttes tevékenységéből keletkeztek, amely tevékenységben a diákok részvétele, önkormányzata is fontos
deputáció	(alkalmilag összeállított) küldöttség
dermatológia	bőrgyógyászat
devotizál	ájtatoskodik, szentel, fogadalmat tesz
diárium	tantárgyi jegyzet, iskolai füzet, napló
dictionarium	szógyűjtemény, szótár
dimenzió	térbeli kiterjedés, méret
disceptál	megvitat, tárgyal
discursus	társalgás, megvitatás, kedélyes beszélgetés
disszertáció	tudományos értekezés (rendszerint tudományos fokozat elnyerése céljából)
disztichon	hexameterből és pentameterből álló párvers
dogma	kötelező hittétel, megváltoztathatatlan tartott tétel
dokumentum	irat, iratanyag, bizonyító adat
dominál	uralkodik, túlsúlyban van, uralkodóvá válik
domine frater!	öcsém uram! (régí megszólítás)
dominikánus	katolikus kolduló szerzetesrend a vallás igazságainak megőrzésére, terjesztésére; tagjaitól alapos képzettséget kívánt
dominus	úr
dramaturg	a megírt darabok előadásra való alkalmasságát elbíráló ember
ecclesia	eklézsia, egyház, templom
egzaminál	vizsgáztat, megvizsgál, megmér
egzisztencia	létezés, valakinek megélhetési lehetősége
enciklopédia	egy vagy több tudomány, ismeretkör elemeit logikai rendszerben vagy betűrendben a lexikonnál hosszabb cikkben közli
énekkultúra	éneknevelés, énekművelés, énekműveltség
Entwurf	Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich (Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezetének tervezete), a Habsburg örökös tartományok közép-fokú oktatásának rendjét újjászervező osztrák tanügyi szabályzat, amelyet a szabadságharc bukása után Magyarországon is bevezettek
eposz	hősköltemény
esztétika	a szép elmélete, a művészeti alkotások elmélete
etika	erkölcsstan
etimológia	a szavak eredetével, származásával foglalkozó tudomány
exegézis	(bibliai) szöveg magyarázása, értelmezése
felső-magyarországi reneszánsz stílus	a gót stílus helyébe lépő, a görög-római építészeti elemeket továbbfejlesztő reneszánsz építészeti stílus Felső-Magyarországon elterjedt formája

ferences szerzetesrend	katolikus szerzetesrend, mely a nép térítését és vallásos nevelését tartotta feladatának s fontos szerepet tulajdonított a példaadásnak és tanításnak
filozófiai	bölcsészeti, bölcséleti
fiscus	államkincstár
fórum	hely, hatóság, közélet, színtér, nyilvánosság
gárda	az együttlakó, – nevelkedő diákok csoportja
genius	védő szellem, szellemi tehetség, lángész
genius loci	egy bizonyos helyen uralkodó, onnan sugalmazóan kiáradó szellem, a hely szelleme
geographikai	földrajzi
geológus	földtantudós
Gesta Hungarorum	a magyarok viselt dolgai, tettei
gimnasztika	a test mozgatását szolgáló, főleg a végtagok ritmikus mozgásából álló, általános jellegű testgyakorlás
gótikus	csúcsíves stílusban épült. Jellemző rá a csúcsíves boltozat, a sok kőfaragás és szobrászati díszítés, a színes ablak s a felfelé vékonyodó építészeti forma
graduale	(egyházi) énekeskönyv (a zsoltárok nélkül)
graduális	fokozatos, fokozatonként emelkedő
grafikai	grafikus rajzzal, díszítő írással ábrázolt s művészi sokszorosítással készített
hajdú	a városi tisztviselők mellett szolgálatot teljesítő egyenruhás altiszt, végrehajtó közeg
harmóniás éneklés	összhangzatos éneklés
Héce	Sárospataknak északkeleti, a Bodrog-part jobb oldalán fekvő része
hegedős	vándor énekmondó, vándor zenész
Helikon	az ókori görög mitológiában a múzsák lakhelye, olyan hely, ahol a költők összegyűlnek
heraldika	címertan
hexameter	egy hosszú és két rövid, ereszkedő szótagból álló hatlábú verssor
historia	történelem, történet
Holofernes	asszír hadvezér, aki alattomosan megölte
homeopatia	hasonszenvi gyógymód: minimális adagokban olyan gyógyszereket alkalmaznak, amelyek nagy adagokban az egészséges ember szervezetében a gyógyítandó betegséghez hasonló jelenségeket hoznak létre
Horác	Horatius nagyhatású latin klasszikus költő (Kr. e. 65–8), aki sok ódát írt. Műveiben az ősi hazafias erényeket dicsőítette s a falusi élet örömeit magasztalta. A reformkorban nagy hatással volt költőinkre s nemzetünk nagyjaira
humán	emberi, emberies, emberszerető
humanisztikus	társadalmi tudományok (filozófia, történelem, irodalomtudomány, nyelvészet stb.)
tudományok	

humanizmus	az emberiség megvalósítására törekvő szellemi magatartás
imponál	elismerést, tiszteletet kelt
impulzív	ösztönző erejű
instrumentum	eszköz, hangszer, szerszám, bútor
intarzia	különböző színű és fajtájú fa-, fém- vagy gyöngyházdarabokból készült berakás (bútoron)
internátus	az iskola keretében vagy mellett működő, bentlakást, ellátást, tanulmányi felügyeletet biztosító nevelő intézet (ma: kollégium)
irénikus (mozgalom)	békés, (békemozgalom)
izolál	elkülönít, elszigetel
izométer	az ellipszis görbületi ívének meghatározására szolgáló mérőeszköz
jezsuita	katolikus szerzetes;
jiddis	a kelet-európai zsidóság egy részének a régebbi német nyelvből kifejlődött szókincsében héber, továbbá szláv elemeket tartalmazó nyelve
jubileum	évforduló, emlékünnepe
káder	valamely párt- és szakszervezet, intézmény stb. aktív munkása, képzett szakembere
kalendárium	naptár
kandi	kíváncsiskodó, valahová be-benéző
kánon	egyházi törvény, előírás
kamuri	szudáni négerek nyelve
káosz	zűrzavar, rendtelenség
katalógus	könyvek vagy tárgyak bizonyos rendszer szerint készített jegyzéke
katedra	szószék, előadói emelvény, iskolai dobogó, egyetemi tanszék
katekizmus	káté, a vallás tanításának kifejtése kérdés-felelet formájában
kazamata	tüzérségi támadás ellen védelmet nyújtó erődítmény, annak föld alatti része, börtöne
kifundál	kieszél, kiagyal, kitervel
klarissza-apácarend	szegény hajadon nők számára alapított, igen szigorú apácarend
klasszicizmus	az ókori görög-római művészetet utánzó képzőművészeti irányzat, mely arányosságra, kiegyensúlyozott, nyugodt, szépségre, fegyelmezettségre törekszik
kódex	régi kéziratos könyv
kohó	tűzálló anyagból készült kemence, melyben az ércből a fémeket kiolvasztják
kollega	társ, hivataltárs, kartárs
kollégium	olyan régi bennlakásos iskola, amelyben alsó-, közép- és felsőfokú intézet egyaránt megtalálható (ma: bentlakást biztosító intézet, diákolthoz)
kommentár	szövegmagyarázat, magyarázó jegyzet, megjegyzés
koncepció	elgondolás, meglátás, nézőpont
konfekció-ipar	kész ruhák tömeges előállításával foglalkozó ipar
konviktus	táplintézet, diákétkezdő

korabarrokk	a reneszánsz stílust követő művészeti irányzat a 17. században, melyet a bő díszítés, cikornyás vonalak stb. jellemeznek
kótatár, kottatár	hangjegyekkel leírt zeneművek, dalok gyűjteménye
körmöci arany	körmöcbányai pénzverdében készült aranypénz
krónika	a történelmi eseményeknek időrendben történő felsorolása
kultúra	műveltség, művelés, tenyészet, termesztés
kultúrtörténeti	művelődéstörténeti
kurátor	gondnok
lajstrom	névjegyzék, iratok jegyzékét, illetve adatokat rendszerben tartalmazó hivatalos nyilvántartó könyv
laterna magica	bűvös kamra (a vetítógép őse)
legáció, legátus	követség, követ. A nagyobb diákok kiküldése karácsonykor, húsvétkor, pünkösdkor a gyülekezetekbe, hogy ott végezzék az istentiszteletet s az egyházközösség felelőseihez elvigyék a kollégium körlevelét, a pátenst. Szolgálatukért a gyülekezeti tagoktól pénzt kaptak. A kiküldött diák a legátus.
leonista költő	a klasszikus időmértékes versformákat, hexametereket és pentametereket játékosan, rímes változatban alkalmazó költő
liberális	szabadelvű
liceum	felsőbb filozófiai tanfolyam, nagymúltú, kb. a mai gimnáziumnak megfelelő iskola
liga	szövetség, titkos szövetkezés, összeesküvés
literátus	irodalomban jártas, iskolázott, olvasott
liturgia	az istentiszteletnek az egyház által megszabott rendje
Livius	neves római történetíró (i. sz. e. 59-i. sz. u. 17)
loggia	fedett, oszlopos erkélyfolyosó
lumen	fény, nagy szellem, tehetség, lángész
Mecénás Alap	a tudomány és művészet támogatására létrehozott anyagi alap
megdisputál	megtárgyal, megvitat
meginvítál	meghív, felkér
melodiárium	énekeket, dallamokat tartalmazó jegyzetfüzet
mendikáció,	
mendikáns	kisebb diákok kiküldése karácsonykor, húsvétkor, pünkösdkor az egyházközségekre a legátusok mellett, hogy házról házra járva rövid alkalmi verssel köszöntsék a családokat. A versmondásért, köszöntésért pénzt kaptak. A kiküldött kis diák neve a mendikáns, mendikás
mester,	
oskolamester	tanítómester, tanító
meteorognosia	időjárásismeret
meteorológia	
prognostica	időjárás előrejelzés (tudomány)
mikrobiológus	a legkisebb, egysejtű növényi vagy állati szerkezet tanulmányozásával foglalkozó kutató
miliő	környezet
millennium	ezredik évforduló
minerális gyűjtemény	s ennek megünneplése
	ásványgyűjtemény

mirtusz	fehér virágú örökzöld dísznövény, koszorú, a szépség, szüzeség, fiatalság jelképe
miseruha	ujjatlan felsőruha, melyet a misét mondó pap a miseing fölött visel
misszió	küldetés, kiküldetés, hivatás, szórványok lelkigondozása
misszionárius	a lelkigondozást vagy hittérítést végző neve
múlatta magát	idejét jól, kellemesen töltötte, szórakozott
muzeális	régi, múzeumba való
múzeum	a művelődés fejlődése szempontjából értékes tárgyakat, emlékeket gyűjtő, tudományosan feldolgozó és bemutató intézmény
múzsza	a tudományok és művészetek istennője, ihletője. Múzsák: régi iskolai kifejezésben: diákok
múzsafi	fiatal költő, művész, a régi középiskola felsőbb osztályának a tanulója
műipar	a kézműipar és gyáripar együtt, iparművészet
nagyporta	a Nagykollégium fő bejárata, illetve annak a kapu melletti földszinti része
Nándor vármegye	a jogászok gyakorlati képzésének segítésére alakított ifjúsági egyesület, melynek létrehozásában nagy szerepe volt Szemere Bertalannak
nebuló	kisfiú, kisdíák
nem-tógás, non-togatus	a kollégium felsőbb osztályainak világi pályára készülő diákja
nemzeti	a nemzeti eszmék népszerűsítése, terjesztése
propaganda	Népi Kollégiumok Országos Szövetsége
NÉKOSZ	rendszabály, megfigyelés, észlelés
observatio	kényúri
oligarchikus	a katolikus templommal egybeépített emeleti helyiség, melynek ablaka rendszerint a szentélyre néz
oratórium	iskola neve régen
oskola	a könyvnyomtatás első időszakában, 1501 előtt megjelent
őnyomtatvány	nyomtatvány
Pallasz Athéne	az ókori görög mitológiában a bölcsesség, a tudományok és mesterségek istennője, a városi kultúra pártfogója
palléroz	képességeket csiszol, művel, nyelvet pontosabbá tesz
pálos	magyarországi eredetű katolikus szerzetesrend tagja
Páncél vármegye	ifjúsági egyesület, amely a joghallgatók jogi gyakorlati képzését szolgálta s mely Kövy Sándor buzgólkodására jött létre
panoráma	üveglencse síktükörrel, látványos hatást nyújtó eszköz
kandiszekrény	a természetről és az emberről szerzett tudományos ismeretek
pánszofia	enciklopédiája, egyetemes bölcsesség
Parthenon	Pallas Athénének, az ókori görög mitológiában a bölcsesség, a tudományok és mesterségek istennőjének a temploma Athénban

partikula	régen azok az alsóbb rendű, de az eleminél magasabb református iskolák, amelyek tanítóikat, rektorikat a kollégiumból kapták. Ezek az iskolák a kollégiumhoz tartoztak, annak részei voltak. 1945 után a középiskolákhoz (gimnázium, tanítóképző) tartozó kis középiskolák voltak.
passzív pátens	nem tevékeny, közömbös, szenvedő az uralkodó vagy a kormány által kibocsátott törvényerejű rendelet, nyílt parancs; a kollégium írásos köszöntője, melyet a legátus vitt magával a gyülekezetekbe.
patrónus pedagógia penna pentameter	pártfogó, kegyúr, támogató neveléstudomány, nevelés írótoll öt daktilus (egy hosszú és két rövid szótagos ereszkedő) verslábból álló verssor
peregrinus permi	vándorló diák, vándor a finnugor nyelvcsalád egyik csoportját alkotó zürjének és votjakok együtt
perszonális physicum museum piacorientáltság plasztika plébániai iskola	személynök (magas hivatalnoki rang volt!) fizikai szertár, múzeum piachoz igazodás, piacirányultság, piac szerinti eligazodás szobrászati tárgy, szobrászművészet a legalsóbb fokú katolikus egyházközségi iskola elsősorban a katekizmus, az egyházi ének és az olvasás tanítására
poéta poétai gyűjtemény poétika poliglott polihisztor politechnikai intézet pomológia	költő versek gyűjteménye költészettan, verstan többnyelvű egyetemes tudós, minden egykorú tudományban jártas műszaki intézet, főiskola gyümölcsismerettan, a gyümölcsstermő fákkal és cserjékkel foglalkozó tudomány
porkoláb portré predikáció praeceptor, preceptor prelátus prepa presbiteriális	börtönőr szemmel ábrázolt képzőművészeti alkotás, jellemrajz, arckép szent beszéd, vallási szónoklat, igehirdetés tanító, segédtanító katolikus püspök tanítójelölt, tanítóképzős tanuló a gyülekezet által választott, többségében világiakból álló egyháztanácsi rendszerű
procantus	középerős és középmagas hangterjedelemmel – szükség esetén éles és magas hangterjedelemmel tenort is – éneklő szólam, a négy fő szólam mellett az egyik mellékszólam Sárospatakon
produkál	létrehoz, termel, előad

progresszív	haladó, élenjáró, fokozatos
protekciónizmus	nem az egyéni érdem, hanem a befolyásos pártfogó ajánlása a döntő a boldogulásban
protokollum	jegyzőkönyv
provinciális	vidéki, falusias
publikus diák	állami, világi ügyek intézésére készülő diák
publikáció	közírártétel, megjelent tudományos mű
publikál	közvétesz, megjelentet
puritán erkölcs	szigorú, egyszerű erkölcs, magatartás a gondolkodásban és életmódban
ratio	ész, értelem
reál, realisztikus	a valós helyzettel számoló, valóságos, tárgyí
rectoria	rektória, tanítóóság, iskola
reform	újítás, megújulás, javítás
reformátor	újítást kezdeményező, hitújító
regős	énekmondó
rekonstruál	eredeti formájába visszaállít, emlékeiből vagy adatok alapján összeállít
reneszánsz	a középkori lemondással szemben az élet szépségét, a természethez, az emberhez való visszatérést hirdető társadalmi, politikai, irodalmi-művészeti mozgalom
repkény	vesealakú levelű kúszónövény, borostyán
reprodukcío	sokszorosítás, nyomdailag sokszorosított rajz, festmény
revízió	ellenőrzés, felülvizsgálás, módosítás
rozetta	rózsaaalakú, illetőleg sziromszerű dísz
schola	iskola, egy időben a kollégium neve volt
schola catholica	katolikus iskola
schwarzgelb	fekete-sárga, az osztrák császári szín
skála	lépték, fokozatokat feltüntető táblázat, hangsor
skandalum	botrány, botrányos eset, gyalázat
societas harmonica	összhangzatos énekegytel, a kollégium énekkara
státusz	állapot, helyzet, állam
sub rosa	titkon, titokban. Eredete: A Rákóczi-várkastély Perényi szárnya második emeleti, Bodrogra néző erkélyszoba kupola-szerű mennyezetének közepén, a zárókövön festett rózsaa található. 1670-ben ebben a szobában tartották titkos megbeszéléseiket I. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem, Wesselényi Ferenc nádor, Nádasdy Ferenc országbíró, Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc. Ezzel kapcsolatos levelezésükben a hely megjelölése helyett S. R. jelzést írtak, jelezve, hogy az írás anyaga titkos, mással nem közölhető.
sunda szó	csúnya szó, ocsmány szó
szektor	terület, meghatározott munkaterület, hatáskör
szeminárium	a felsőoktatási intézményekben valamely szak szerint szervezett, gyakorlati kutató munkára nevelő óra, az előadott elméleti anyag elmélyítését szolgáló közös gyakorlat, melyben a hallgatóknak nagyobb szerepük van; közösség

senior	a kollégiumot végzett kiváló diákok közül választott ifjúsági vezető, képviselő, az iskolai törvények megtartásának ellenőre
szociológiai szolidaritás szuperintendens szuplikáció	társadalomtudományi egyetértés, összetartás, közösségvállalás püspök az iskola részére adományok gyűjtése a nagyobb diákok, szuplikánsok által
tallér	hosszú időn át használt európai pénznem
tábori lelkész	a hadsereg állományába tartozó, ott működő pap
tendencia	törekvés, irány, irányzat
teológia	hittudomány, hittudományi főiskola
teológus	hittudományi főiskola hallgatója, a teológia művelője
Thukydidesz	az legnagyobb ókori görög történetíró (i. e. 460–396).
tolerancia	tűrelenség
typographia	tipográfia, könyvnyomda, nyomdászat
tógás diák	a felsőbb évfolyamok palástszerű felsőruhát viselő, egyházi pályára készülő diákja
tornacsarnok	az iskolakertben lévő s a diákok testnevelésére szolgáló épület, tornaterem
tradíció	hagyomány, hagyományos felfogás
trójai faló	olyan ajándék, baráti lépés, mely mögött valamilyen veszély rejlik
ulánus	lándzsával felfegyverzett könnyű lovassági
UNESCO Unesco	United Nations Educational Scientific and Cultural Organisation = az ENSZ, Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Művelődési szervezete angol nevének rövidítése
unikum	egyetlen példányban fennmaradt nyomtatott könyv
úrfiak	a főrendi, nemesi családok gyermekei, fiatalemberei
varga	cipész
városi státusz	városi rang, városi helyzet, állapot
verbuválódik	toborzódik, származik, valahonnan kikerül
vicipány	alispán (régiesen)
virtuóz	nagy technikai tudással rendelkező előadóművész, tökéletes, utólrhetetlen
vulkanikus	a föld mélyében lévő olvadt kőzetanyag feltörésével kapcsolatos
zúlú	Afrika délkeleti partvidékén élő néger néptörzs
zsolozsma	himnuszjellegű vallási ének, napi ima

THE ROLE OF SÁROSPATAK IN THE HISTORY OF HUNGARIAN CULTURAL DEVELOPMENT

Sárospatak is one of Hungary's more reknown settlements, having for centuries played an important role in the history of the the Hungarian nation and in its cultural development. The present review attempts to document and present the essence of this role by detailing the community's determinant features, its culturo-historical wealth and the nature of its form of cultural influence.

Sárospatak's development has to a large extent been determined by geographic and economic factors. Being in the northeast of Hungary, in the foothills of the world-reknown Tokaj wine producing region, at the juncture of the hills and the great plain, it found itself on an important trade route. This being the route from Buda to Galicia, from Poland to Transylvania and to the Balkans, the viticulture and the wine trade, millstones, clay and porcelain which abound all gave an economic thrust to the region.

Parallel to this, the city has always been of political significance, its history taking root in the period of the original conquest of the land. At first it was under the jurisdiction of the Crown, then it passed to the landlords under whom it prospered. On numerous occasions was Sárospatak at the epicentre of political events felt nationwide. Its stately fortress shouldered a lion's share of the nation's history, spearheading the struggles for independence, be it for national self-determination or religious freedom.

It is in the realm of national cultural development that Sárospatak is of particular significance. The area itself is a cradle of ancient civilization of sorts where archeological findings indicate the presence of pre-historic man. As a consequence of its favourable geographic location and economic situation the city embarked early on the road to becoming a cultural centre. The Szalkai Codex was prepared in transcript form in 1489-90 at the Sárospatak school. The school, newly professing the Reformed Faith, owed its rapid development to the patronage ensured by the lords of the large estates of the area. Most notable among these were György Rákóczi I.,

the Prince of Transylvania, and his wife Zsuzsanna Lorántffy, who sacrificed greatly for the school. It was at the Rákóczi's invitation that Comenius, the well-known pedagogical reformer, laboured for over four years *at improving the Sárospatak school*. In 1671 the Roman Catholic political forces take away the school building. The College is forced into exile, first to Transylvania, Gönc and then Kassa. Only in 1703 at the outbreak of the Rákóczi-led struggle for independence does the school return to Sárospatak to continue its work.

Building on the work of teachers who were well-trained, many having studied for years at Western European universities, and on the activities of a well-oiled and efficient student government system, the school acquired a reputation as one of Hungary's "outstanding educational institutions". This served the school in good stead as it drew students from all parts of the country during many periods of its history. Because of its exceptionally wide range of contacts in the social network it also became the school of the poor. Many outstanding scholars, politicians, writers, theologians and others who served the nation had sat in its school desks. Among its more well-known students were György Bessenyei, forerunner of the Enlightenment in Hungarian literature, Ferenc Kazinczy, initiator of reform in Hungarian literature, frontrunner and principal activist in the language renewal programme, Lajos Kossuth, the nation's President, Bertalan Szemere, prime minister, András Fáy, outstanding public personality in the social and economic movements of the Reform period, János Erdélyi, writer and compiler of folkloric musical expression, János Komáromi, writer, Zsigmond Móricz, writer, and Géza Képes, poet. In the 1930's and '40's the Reformed Church College embarked on a period of rapid development but this was cut short when the State intervened. At the beginning of the 1950's, the theological seminary was forced to abandon operations, the secondary school and the teachers' training college continued in their functions as State institutions. Since July 1990 the secondary school functions anew as a Reformed Church school.

In examining Sárospatak's historical sites and assets, the review outlines in detail the cultural role of Sárospatak's estates and buildings (for instance, the castle, the College). It presents the statues, busts and memorial plaques of the important patrons and of the alumni who have obtained national recognition. It describes and details the fine arts and museum collections, literary and archival materials and the main features of the "Sárospatak spirit".

The review then presents the form of cultural influence which was particular to Sárospatak, showing its main features and forms of development. It outlines the general prerequisites of Sárospatak's cultural milieu and then shows in detail the school's, the castle's and the town's outwardly radiating influence. Because it is the school which is the most prominent

in this respect, emphasis is placed on demonstrating its visible effects. The review examines in detail the school's influence in terms of content and principal educational features; it examines the educative influence of the school's structural and organizational forms and the influence of the school and society's cohesive relationship. It examines the cultural role and influence of teachers and students, and it concretely presents the main features of the impact on the national culture of more than one thousand students.

The review discusses on a broad basis the influence on cultural production of the instructive-educative techniques used. Within this topic are treated the applied teaching techniques, the museum and laboratory aids, the library, the influence of the emergence of publishing possibilities, the publishing of scholarly papers in the historical, literary, religious literature, school textbook and handbook and publishing fields, the role of the periodicals, newspapers and calendars published in Sárospatak and of their outward influence. Included also are the influences of the College's fine art and music activities. It examines the fields into which the Sárospatak influence has made inroads, and it traces the development of those Sárospatak students who assumed more significant roles in the nation's cultural development. Several scholars and writers personally interpret the influence of Sárospatak in their lives.

In the concluding section the review attempts to determine to exactly what Sárospatak owes its prominence. It states that "for centuries the school educated for the local region and for the nation erudite professionals, such as lawyers, civil servants and officials, and it supplied Reformed Church congregations of the region administratively dependent on Sárospatak with pastors and the Reformed Church schools – albeit supplying all the time many other schools – with teachers. Many outstanding writers, scholars and public personalities were educated to serve our nation and our Church, all in the spirit of national independence. They continued to progress with their individual intellect and in this spirit rounded out the lives of those around them, moving forward in harmony with the ideology of a progressive society. And through this they have reaped imperishable values in the history of our national cultural development".

The review is completed by a glossary of archaic or foreign idioms with appropriate explanations. The Appendix includes several items of literary verse, all associated with Sárospatak. Seventy-six photographs of Sárospatak's culturally more significant sites are included in the volume.

FÜGGELÉK

1. Képes Géza: Valami indul

Szalkai László emlékezete

A szellem mindig ott fűjt, ahol fújnia kellett.
Patakon fújni kezdett
félezer éve már
s azóta jószerint abba se hagyta.
Akkor Szalkai László
volt a szellem kiválasztott fia:
tüzesű, barna, mokány magyar, olyan
mint a ropogásra sült rozskenyér,
kaphat belőle, aki enni kér.
Párizs, Patak, Krakkó és Pádova –
Világítótornyok? Nem! Műhelyek.
Tudásra éhes ifjak tábora
lesi el bennük a mesterfogásokat,
melyek nélkül nincs műremek.
Rászorítják őket, hogy tőrjenek
mint egy új szerzetesrend, hű sereg,
élükön Szalkai László.

S később is mindig elől. Nem szavak –
gondolatok viszik: marad mindig merésznek.
Nincs más fölötte, tán királya csak:
ő az esztergomi érsek.
Ellenségei így mondják: a varga-érsek.
Sértette tán? A gúnyhoz ő is értett:
Röppent a latin disztichon s talált is –
Kifigurázta a ravasz halált is,
A varga-érsek? Vállalta, hisz az volt.
Kancellárként is állta az igaz szót.

Párizs, Patak, Krakkó és Pádova –
mind a négy az örömhír záloga,
hogyan valami indul.
Vakbuzgó zsolozsmákon túl,
hullamerev dogmákon túl
az ég alján biztató szín gyúl:
valami indul,
mi kivezet a
keserű kútból.
A tudomány és a művészet

vág utat a szívnek, az észnek:
az éj máglyát mert rakni Husznak –
a pirkadat Kopernikuszt ad!
A Föld forog
saját tengelye körül.
A Föld forog
a Nap körül.
Szilánkokra hull szét a láthatár
és Kolumbusz hajóra száll.

Pusztul a dogma, nincs merev szabály,
csak sarjadó, növe, virágzó
és gyümölcsöt hozó tudásvágy.
Szalkai Patakon csikarta ki tudását
s ez a tudás országhatárt nem ismer:
messze földről is látták és csodálták:
ritka szellem fáklyája lobbant itt fel!

Dehát hogy is került ide
Patakra, ilyen messzire
a mátészalkai varga fia?
Húzta őt is Sárospatak híre.
Édesapját, a szalkai vargát
bizony kemény fából faragták.
Tudta ő, hogy a tudás, csak az adhat
szegény ember markába is hatalmat.
A fiú anyja feltarisznyált,
apa és fia indult is már:
mentek, ha volt falu, toronyiránt,
ha meg nem volt: az ég mutatta az irányt.

Így érkeztek Sárospatakra ketten
mint hírnökök, fáradtan, porlepetten.
A fiú ott maradt – nem volt út vissza,
csak felfelé!

(Engem is így hozott ide apám
már vonaton s csak „körülnézni” tán.
Ez az óvatosság nagyon is ráváll,
de tudta ő, nem vall szégyent fiával.
Ő tudta. Én nem. Nekem furcsa volt valahogy:
mért figyelnek rám a tudós professzorok.
És ott ragadtam, Patak fia lettem.
Azóta félszáz év elszállt felettem
s ha őt idézem most, a hajdani

poéta-őst, a szalkai
foltozó varga nagyra nőtt fiát:
teszem azért, mert nem felejttem el
soha egy pillanatra sem:
kinek keze
fog és emel.)

Mikor Mátyás királyt a főurak
eltették láb alól: kollégiumfalak
álltak itt már – a tudás sziklavára
vigyázott szét a felbolydult hazára.
Schola catholica – hiszen az új hit
elvetett mag, még alig bírta kibújni.
Mindenütt a vígasztaló szót várják:
a nép sehogyse tudja kiheverni
a nagy király halálát,
nem is lehet. Erő, bőség, igazság
mind tajtékzó, szennyes vizekbe vész.
Megzabolázni mindent, ami gabszág
az esztergomi érsek is kevés.

Hol vagy, Szalkai László?
Lehúzott-e magához a sötét kor?
Nem, nem! Látlak a kormánynál:
körüldötted sűrű köd és forr
a tenger mélye . . . Így talán
még évekig is béke lesz és
békén sarcolhat az erős –
De ha vihar jön: nincs menekvés!
Magasra nőttél, Szalkai.
Nagy fának nagy az elzuhanása.
A lángész önmagával azonos.
Nem volt és nem is lehet soha mása . . .

Saját korod, e korcs, megalkuvó kor
cinikusnak mond és harácsolónak.
Emlékedet befedte a futó por,
de műveid még tiszta hangon szólnak,
ha tiszta szándékkal faggatjuk őket!

Előszedem a kezed-róttá könyvet:
tudást halmoz, de nem hiú halomba –
ez itt a világ, szép rendben ragyogva.
„Az énekek édessége” – erre vágtyál
s a versszerzésnek bölcsen nekivágtál:

Szereztél verset, szereztél vagyont is,
kellett a pompa, fény, hivalkodó dísz –
De jött a török! Tüstént lóra kaptál,
pénzt, palotát és pompát odahagytál.
Kezedbe kard, megeresztve a kantár:
a török ágyuk torkába rohantál.
Aki cinikus s aki csak harácsol,
nem vesz tudomást a gyilkos csatákról,
otthon marad, vagy későn érkezik.
De ahol kard a toll és vér a tinta
és gyászos eposzát egy nemzet írja:
Szalkai ott küzd, harci tűzben égve
s néhány sort ő is ír a nagy hőskölteménybe.

(Képes Géza: *Tükörírás. Budapest. 1976. 89–95. o.*)

2. Képes Géza: *A templomépítő*

– Comenius emlékére –

Az idő-csónak ring sötét vizen
S elvisz, hová nem láthat földi szem.
Hajónk száll a szilaj vizen ropogva;
tépett zászlót lenget a nyurga árboc
s körül sirályok síró népe szálldos –
így kószálunk az eltűnt századokba.
Dühödт habjain három század évnek,
Patak, hajónk hozzád ujjongva tér meg.
Úgy érkezünk meg, horgonyunk kivetve,
mint egy virághímes tündérszigetre.

Ha partra léptél, hajszolt idegen,
ne vágyj túl e pompázó szigeten.
Mit látsz vajon, ha ár ragad tovább?
Öldöklés és gyűlölködés torát;
az igazság még felnyög elhalón,
hajléka füstöl, csonka, béna, rom.
De láthatáron kél aranyvörös fény,
csigázott lelked megreteg: van ösvény,
a temetőből, melyen át kijutsz:
nézd, ő mutatja, ő: Comenius.

Kilobban a pataki géniusz,
sugárkévéje lett Comenius.
Szelíden, mint egy ég küldötte mester
a tébolyult korban építeni kezd el.

Üszkös sebekre balsam-ír szava:
„Az úr akarja s újra nő a fa.
Ezer gyötrelmen, vad haláltusákon
győzől te, diadalmas ifjúságom!”

Patak, kiválasztottak vára voltál:
Európa káoszában tiszta oltár.
Amíg mindenfelé a nagyvilágba
bölc s vezetőkre várt a nép s hiába!
falaid közt a fejedelmi pár
példája szikráz, mint csillagsugár,
mely derítgeti a gyász barna éjét.
Míg bög a föld agyat tépő viharja,
Rákóczi Zsigmond elréved s kihallja
az új időknek mennyei zenéjét.
S midőn e várban vendégül köszönti
a morva föld világhíres fiát:
a kis Patakra néz a nagy világ.

S a pedagógus kincseit kiönti, –
az ő szeménél messzebre ki lát?
s a lélek, mint lekókadó virág
szavától fürdik újra harmatossá.
És hozza ifjait Lorántffy hozzá,
mint élő köveket eléje rakja;
a mester őket vési és faragja
s már hinni kell: ezekből megszületnek
falai egy szent, égi épületnek.

Comenius, századok szenderébül
nyisd fel simogató szellem-szemed.
S lásd: fáklyád még lobog s a templom épül,
kihült helyedre új s új nemzedék ül,
de áhítattal mind reád tekint
s az őrséget jelszódra váltja mind!

Comenius, a hosszú, ólmos álom
meg nem szakad s te fekszel lenn, hanyatt,
s amíg lassan feloszlik az anyag:
az eszme győz, nem egy – ezer halálon.
Romlik a rost és megalvad a vér –
legyen! „mindenek önként folyjanak” . . .
De romok fölött szárnyat bont a nap
s a tetembe az élet visszatér.

A gondolat ragyog s az eszme él!
Ez eszme lángja perzseli velőnket,
míg fogjuk a vakoló-kanalat.
A kapukon halál angyala dönget,
de kezünk alatt nőnek a falak,
a templom falai, miket a vak
pokolnak minden követe sem dönt meg!

Gyötrött hazám, nézz fel Comeniusra,
figyeld s intő igéiből okulj:
„E népet még dicsőség koszorúzza,
szabad lesz, mert van újra élni jussa!
Bár gonoszság akarja kötni gúzsba
s arcára gyilkos árny-özön borul:
Túrjon s rakja a téglát konokul!

S Patakon, hogyha sorsodon tűnődöm,
lelkem derül s megnyugvás hull reája.
Mi voltál, az maradj örök időkön:
tudományok s erények büszke vára!
Értetted eljövő idők beszédét
s kezdésre benned volt mindig merészség,
magas célhoz volt benned tűz elég;
néped között csak egyet nem találtam:
acélkemény kitartás szellemét.
A múltakból tanulj hát s messze űzd el
a rút közönyt, mely szembeszáll a tűzzel.

S a templomszentelés, mit lelked áhít,
eljön, már nem kell várni rá sokáig,
eljön s kibontja káprázó csodáit!
Ez árva nép rég-várt ünnepre virrad:
virág s virág – a templom csupa illat . . .
Először zendítik az orgonát
s kiront a hang a harsány torkon át.
s győzelmesen röpül az ős zsolozsma,
Elhat a hang az ég trónusáig,
s amíg lent minden fényárban úszik:
pillants e szent hajlékra mosolyogva,
Isten, s találjon ott tekintetet!
szabad és újra boldog nemzetet!

(*Képes Géza: A templomépítő = Sárospataki Református
Lapok, 1937. július 18. 174–175. o.*)

3. Tompa Mihály: Lorántffy Zsuzsanna emlékezete

Nincsen halál – nem szól enyészet
A sír hideg göröngyiről;
Csak por, mit porrá lenni késztet,
Csak az a l a k mit széttöröl,
Hatalmában ez sincs egészen . . .
S milyen volt az eredeti?
Véső, eset művészi kézben
A késő kornak hirdeti.

S m i g a m á r v á n y a holt alakját
Mutatja némán, hidegen:
A k e g y e l e t, forró szózatját
Érdemiről hallatja fenn;
A hála, a z t díszcsarnokokba,
E z t a szívekbe helyezé,
Könnyű romlás amannak sorsa,
Örök tartósság emezé.

Ím, e dicső fejedelmi asszony
Két századév hogy sírba szállt;
De volt, kit sírjánál virrasszon,
S hallassa fen-csengő szavát:
E m l é k e z e t ! az érdem édes,
Az érdem méltó magzata;
Attól e perc oly ünnepélyes,
Érzelminknek szót az ada.

Fejedelmi nő, az volt bizonynal,
Világ szerént, lélek szerént!
Több díszet nem nyert bársony-bíborral,
De ő hintett ezekre fényt!
Korát előzte, mint az égen
A tündér hajnal a napot,
Hogy akkor is ragyogjon, éljen,
Midőn a nap lenyugodott.

Holófernes vérző fejével,
Vagy a zászlót lengetve fent,
Ragyoghat a nő hírnevével,
Lehet bámult és ünnepelt;
De más, igaz becsét mi adja:

Lélekfönség, szív és kedély . . .
Kicsiny, gyöngéd a menny harmatja,
De benne áldást szül az éj.

Ilyen volt ő; s mint címerében
Fatörzsön zöld ág kanyarul:
Családja mellett, n a g y t e r v é b e n,
Állott szelid őrangyalul.
S fedé, ha gyúlt a harcok üszke,
Szerencsében s ármány között:
E szép, erős nemére büszke
De végzet-teljes törzsököt.

Mint nő s anya: hordott keresztet,
Fogyatta kétség, siralom:
Szeretteit félt e n i k e l l e t t –
Majd látni a ravatalon:
És a búban, mit sorsa rámért:
Sugár töré át a könyűt:
Hón buzgott a közügy javáért,
Nagy lelke még termékenyült.

S míg földi tisztét vitte híven:
Lelkét a vallás emelé;
Így fut a földről fényes ívben
A szivárvány az ég felé.
Szomjúhozá a bölcsességet,
Mint D é l k i r á l y n é a s s z o n y a;
S a tudományok mécse égett:
Olajat rá bőven hozta.

Nagy neve a történeté már,
Megőrzi emlékét a hon;
De rá nálunk legszebb repkény vár,
Mint hosszú éltű hála fon.
Ő a mienk! – Bölcsője álmát
E habmoraj s lég hozta itt:
Patak látta élte nagyságát,
Patak örzi hült porait.

Nagy mindenütt, lélekre, polcra,
De legnagyobb, dicsőbb e helytt:
Nemes lelke itt gyüle gócba,
Hevet, sugárt ide lövelt!

A közműveltség szent ügyének
Terhét hordá a női váll . . .
Hála a jóknak, akik éltek!
De ő nagyobb mindannyinál.

Gazdaggá tett ő sok javában;
S mely most is áldást csepeget:
A meddő szirtek oldalában
Nytított buzgalmas kútfejet,
S édesgetvén: jött a tudós, bölcs,
Elhagyta értünk dús honát;
És tudomány, rend, szellem, erkölcs
Hozták meg Tempénk fénykorát.

Itt róla szól minden nyom és jel,
Reá utal a hagyomány;
Suttog a szellő is nevével
Lombok között nap alkonyán.
S ha ajkunkon szó nem zendülne,
Ha volna keblünk fás, rideg:
É l t e – s h o l t á r ó l, megrendülve
Kiáltanának a kövek!

S m i l y é l e t e z ! szent munka nélkül
Nem lenni bár egy percre sem!
É s m i l y h a l á l ! mondhatni végül:
T e l á t o d j ó l é n I s t e n e m !
H o g y a m i n t k e d v e s a z a n y á n a k
A k i s d e d , k i t d a j k á l , e m e t :
O l y k e d v e s v o l t n e k e d s h a z á m n a k
S z e n t e l n i é l t e m s s z í v e m e t !

S midőn elhunyt: gyorsan jövének
Az üldözés gyásznapijai;
Fejét a múzsák emberének
Alig volt hol lehajtani;
Az órjasok művét a törpék
Vívták, tépték vakon s bután . . .
De örvendjünk! szét még se törték . . .
S derű jött a ború után . . .

S most, – a dicsőnek képmásáról
Hulljon le a rejtő lepel!
– Mintha jőne a más világról,
Alakja megdőbent, emel; –

A perc büve, hatalma s fénye
Rá életet játszodjanak. –
Mintha homlok s kép színt cserélne,
Mintha mozdulna az ajak!

Le a fátyolt! és homlokára
Tegyünk illatos koszorút!
A mirtus-ág s a föld virága
Méltyobb homlokra nem borult!
S mint összekötve van szilárdan
Mi lételünk s ő élete:
E ritka ünnep himnuszában
Hangozzék fent az ő neve!

És hangozzék fent és fentebben
Az úrnak hálaénekünk!
Mert nagy csudás történetekben
Az ő kezére ismerünk!
Vihar s örvény a gyenge bárkán
Sokszor már már megosztozott;
De ő a szélvést megdorgálván:
Parthoz vívé az árbocot.

Adott, mig elfolyt három század,
Hív órállót, pásztort, vezért;
S bízunk: hogy i l y e n mindig támad
A vallásért, az Istenért!
Bízunk, bizunk, hogy mint erős vár,
Mely az ő nevéen nyugoszik;
Fennáll iskolánk, – vihar jó bár –
Fenn a késő századokig!

Adott: ki fáklyaként világot,
S oszlott, foszlott, az éji rém . . .
Ki szakgattá a sűrű fátyolt . . .
Mely függé milliók szemén;
Adott: kik a lélekszabadság
Súlyos békóit tördelék,
Kiknek, hogy hitők megtagadják:
A máglya s bárd nem volt elég!

Sokszor gyermek- vagy gyöngé nővel
Eszközle nagy történetet;
A kis Dávid parittyakővel
Végzé, amért kiküldetett.
Az urnak útain titok van . . .

Óh ember, ezt szívedbe véd!
És kicsinyekben és nagyokban
Imádd a bölcs gondviselést!

(Tompa Mihály ezt a versét a kollégium háromszázados emlékünnepején, 1860. július 8-án, Lorántffy Zsuzsanna mellszobrának leleplezésekor felolvasta = A sárospataki ref. főiskola háromszázados ünnepe július 8-án 1860. Emlékkönyvbe foglalta Erdélyi János. Sárospatak. 132–136. o.)

4. Képes Géza: A pataki iskola ünnepére

A sárospataki Rákóczi Gimnázium alapításának 425. évfordulójára

Rámhull a sűrke hétköznapi pora,
száll, fut, enyész a gondolatok sora
bennem, akár a könnyű felhők:
még csak az árnyékuk sem marad meg.

Állj élém roppant tömör falaiddal,
ős iskolám, hogy gyökeret verjen a
lábam s kiáltásom: „Élünk még az idő vad
fogatagában, erősen állunk!”

Pusztuljatok most, szép cicomák, színes
jelzők, hizelgő citerahang, – kemény
szavak, ti kelletek! versem zuhogjon
mint a tetőkön a jég verése.

Nagy férfiakkal árnyat vesz itt körül.
A gályarab, kit baromként hajtanak,
s amikor már nem bírja lába,
bottal esik neki porkolábja –

De így se moccan. Most szamarat hozat
a vad poroszló, ráteszi a rabot
s tovább botozza, dől a vére
a szamar hátára és fejére.

S ocsudik már a megbotozott: a vér
biborpalástját látja az állaton –
Zsoltárra zendít, száll az ének:
„A szeretet nem ér soha véget . . .”

Komensky Jan, a drága Comenius
sugárzó lelke messze világított:

Kinyilt a festett földkerekség
és az ifjak álmélkodva – láttak.

A boltozatos mellű Bessenyei
bús pilláin megvillan a mécsvilág,
pennája sercen, a mécszet nézi hosszan,
körme vastag könyv kapcsára koccan.

Itt rezdült Csokonai lágy szívében
muzsikáló dallamra a bodrogi szél;
dala az ég kékjét lehozta
rút pocsolyákra, sívó homokra.

Kossuth szavának férfias érce itt
kondult meg és itélkeztek felette:
„Maglehet: országháborító
lesz, pedig új Ciceró lehetne”

Láttad, Patak, a másik lázadót is,
a költőt: múltad szikráitól kigyúlt
arccal hajolt e föld rögére,
mintha oroszlán-barlangba lépne.

S a régi, rozsdás fegyverek a falon
csörrentek, éles trombitaszó riadt,
s a bűjdosó fejedelemnek
súlyos pillantása újra éledt . . .

De elég! Dörgő hangú, erős papok,
bósz harcosok, tudós tanítók, vajon
nem voltak-e hősök: sziklavájó
cseppek századok forgatagában?!

Mind, mind elém tolongnak az ünnepi
szóra! Gyermekarc rémlik, ezer s ezer.
Nevetés csendül kint s az órán
sápadt arcok veritéke csillog.

Ó, nyírt kemény magyar koponyák, mikbe
Húszezer nap szorgalma, akár a méh,
gyűjtötte cseppenként a tudást
gyűrt könyvek lapjairól a konok-szép

ajkáról: dohányszagú bajsok alól.
Hogy megroskad ma térdem előttetek,
ti megidézett múlt zsibongó
névtelen hősei – hű derékhad!

Egyenként nem reng töletek a világ,
de nagyra tesztek egy-egy parókiát
s íróasztalnál vagy katedrán
nagy nevet ad a munka néktek.

Látom magam is, látom a kisdíák
sovány alakját, iskolakerti fák
árnyán könyvre hajlok, fölöttem
részeg madarak hangja csattog –

Ők, ők fütyülték a latin és görög
s magyar vers édes dallamait s a hang
szétáradt bennem és szívemből
mint aranyos bor, a dal kicsurrant.

Zörgött a csontom, ám lobogó hajam
lengett a szélben, vágyam a zord eget
vívta, szomjazva és dühödten:
tettre tüzeltek a régi hősök.

Büvölt a Vár, de lent a mohos falak
tövén putrikra lélt kutató szemem,
és cigánylányok olajbarna bőrén
porlott szét a víz és verőfény.

S bent, bent a Várban, ahol oroszlánok
harcoltak hajdan, rókák vertek tanyát,
ravasz képpel rágták a szőlőfürtöket,
mik a magyar hegyeken teremtek.

S belém hasított a keserű harag,
nyelvem égették vitriolos szavak.
„Várj csak – sugtam – más lesz a kép, mit
visszaragyogsz, puha tükrű Bodrog!”

Hány hitvallót adsz te még a hazának,
akiket mind e sok százados kohó
tisztít meg a hitvány salaktól
s formál soha meg nem alkuvónak!

Ölelj ma áldott kő-melledre forrón,
faggass ki, szorongó szívű jó anyánk:
mit tettem életemmel s őrzöm-é még
útravalódnak legalább emlékét?

S hogy vajon úgy küzd-e szomjú szívemben
a szabadság és szellem, ahogy valaha
te akartad, s ahogy a rég-volt
nagy fiak is követelve kérik?

Szédületem gőzéből kitekintek:
házak villogó sora ringatózik
éles fényben s a Bodrog hidján
megrakott szekér halad zörögve.

Tornác előtt egy asszony nagyot kiált,
haza szólítja kódorgó kisfiát –
A kert ölen vídám diákhad
méhkasa zsong, szél fújja a fákat.

S libegve lép az iskola udvarán
könnyű fehér ruhában egy karcsú lány,
hóna alatt teniszütőt tart,
boltív alól mosolygva lép ki –

Felnéz a kollégium homlokára,
– haján reszket a reggel hűvös fénye –
Így nézett hajdan templomára
a gyémántszemű Pallasz Athéne.

(Képes Géza: *A mindenség énekei. Új versek. Budapest. 1961. 9–13. o.*)

5. Harsányi Zsolt: Patak

Hős vértől pirosult gyásztér mily sok van a földön,
Melynek a zsarnok gőg tépi le szent keretét,
Ah, ki Mohácsot olyan fenséges versbe ölelted,
Szódra ma százszor több gyász zokogása felel!

Ámde a vér ma elég! A török kard ül hüvelyében,
És ma az árva magyar hű keze könyvet emel.

Nem gyásztér vagy, szép Patakom, s nem előntve piroslík
Itt a piros, teli vér, mely magyarul lobogó,
Ifjaid arcán szent rózsákkal gyúl ki a vér ma, –
És nem az alkonyi szín – hajnali pirkadat ez.

Csengő szóval, messzire zengő tárogatóval
Szívem erős, magyaros szent hite hirdeti ma:
Hajnalodik, magyarok! Pirosul már alja az égnek!

Mint fenséges Rákóczink a Marmara partján,
Úgy Magyarország most láncba szorítva liheg,
Ámde Mikes Kelemen keze akkor fogta a tollat,
És a dicső, mély tűz benne tovább ragyogott.

Vedd Mikes szerepét, Sárospatak, ifjaid anyja!
Éljen benned a tűz, ihlete, lángja tovább!
Nézz szét itt! Akik áldott kebleden éltük az élet
Hajdani szép tavaszát, íme köszönni jövünk.

És nem a szó, nem a vers, nem a délceg hangú köszöntés
Adja neked, mi tiéd. Más az igaz köszönet:
Annak a hévnek örülj, mit lelkes, tiszta szívünkbe
A te csodás levegőd színmagyar íze adott.
Tőled kaptuk, sáfárkodtunk ezzel a hévvel,
Férfiszívünkben is él s íme, ma is fiatal!

(Kézirat SpKt.)

6. Novák Sándor: Sárospatak

Neved zenétlen, nem üdít fel!
Benne csengő hegyipatak,
De lelked zsoltár, égbe ível
S dalt küld szívtől-szívhez Patak.
Hegység köszönt itt az Alföldnek,
Fenségessel társul a báj,
Helikonról ide költöztek
A Múzsák, s övék lett a táj.

Itt magyarazzák ősi hittel
S új elmével a Bibliát,
Hit és tudás itt egyberímél,
Tanulja sok kis, nagy diák.
Magasban jár a nevelés itt,
Mert a Történet szellemét

Az Igaz nevében idézik,
S viszik a honba szerteszét.

„Patak diákja”, büszke cím ez,
Megállja mindenhol helyét,
Kemény nyak s egyenes gerinc ez,
Őszinte, nem nyálkás beszéd.
Otthon van ő bálban, veszélyben,
Védi a jogot, a hazát,
De sírja sok-sok csatatéren
Álmodik örök éjszakát.

Hívnak „Bodrogszparti Athén”-nek,
Hozzád az Árpád-kori vár
Romjából ma is Szent-Erzsébet
Rózsáinak illata száll.
Kuruc zászlók itten lobogtak,
Rákóczi várja őrhelyén,
Hogy majd újra lengeni fognak
A nemzetté vált nép kezén.

Hegyeidről szél fúj gyakorta,
Tán a Rodostók lelke az,
Szent itt a por: Kossuth meg Tompa
Járt rajta, mint ifjú tavasz.
Comenius a tanításnak
Új kapuit itt tárta fel.
Kazinczy lelke innen árad,
Mint ébresztő trombita-jel.

Hálátlanság ha elfeledné
Hogy mit köszönhetünk Neked,
Szavát a kő is fölemelné
Mégfényesíteni neved.
Visszhangoznák a szőlő-lankák,
Mint egy Petőfi költemény,
Hogy lelked, jellem és szabadság,
Rád szívemet koccintom én!

(Szerző jegyzete: Rodostó lelke célzás Rákóczi azon elhatározására, hogy inkább itt hagyta a fejedelmi címet, várait, két millió hold birtokát, mintsem hogy meghódolt volna Bécsnek, hogy ezzel a lépésével átmentse a magyar függetlenségi eszmét az utókornak).

(Megjelent: Sárospatak, 1990. október. 6. o.)

b) Legátusok, mendikások ünnepi követségben

1. Az 1950. évi húsvéti pápens. SpLt.

P á s z t o r l e v é l

Kegyess Hívek!

„Ha az Ő halálának hasonlatossága szerint
Vele egyggyé lettünk, bizonyára feltámadásáé
szerint is azok leszünk.”

(Róm. 6:5.)

Ez az Ige elénkbe adja a nagypénteki és húsvéti evangyéliom velejét. A keresztyén élet Krisztusba oltott élet. A Krisztusba oltott élet rendje pedig az, hogy hasonlókká válunk Krisztushoz, sőt egyggyé leszünk Ővele életre halálra. Mert beoltódtunk halálának és feltámadásának hasonlóságába.

A nagypénteki Evangyéliom azt hirdeti, hogy *eggyé lettünk Krisztussal az Ő halálának hasonlatossága szerint*. Ez azt jelenti: Krisztussal együtt meghaltunk. A golgotai halál olyan hatalmas, hogy ereje mindnyájunk életére kihat és valóságos halált jelent bűnös, ó-emberünkre, bűneinkben megavult, tönkrement, csődbejutott életünkre nézve. Ennek jele, pecsétje és záloga a keresztség. Aki megvan kereszttelve, ennek az ígéretnak a részese: hogy amilyen életet földi szüleitől örökölt, amilyen életre természeti adottságai szerint képes, amivé hit nélkül a Szentlélek újjászülető és újjáteremtő kegyelme nélkül válhatik – az halálra van adva és el van temetve a Krisztussal. Az nem érvényes többé, azt Isten nem számítja be, annak minden vétjét és lázadását eltörölte a Krisztus vére, elnyelte a Krisztus sírja. Ez az igazság nem marad rajtunk kívül, hanem hozzánk jön és valósággá válik életünkben a Szentlélek munkája által. Ennek hatalma alatt, a kegyelem alatt egész életünk: halál; folytonos, egyre teljesebb meghalás a bűnnek, mígnem testi halálunkban végleg, egészen és maradéktalanul kiszabadulunk a bűnnek még a lehetősége alól is. Aki meghalt, nem vétkezik többé. Hallod-e nagypénteki evangyéliomot? Isten Krisztussal együtt halálra adta és eltemette, megítélte és kivégezte már bűnös valónkat, Ő ellen rugódozó, Őt és felebarátainkat gyűlölő, szeretetlen önző énünket. Ez nem érvényes többé az ő szemében. Az ő szemében már csak Szent Fiának minden bűnünket teljesen eltörölő véráldozata érvényes. Mi már csak hitből, a kegyelem alatt, Isten dicsőségére, az ő akarata szerinti engedelmességben élhetünk.

Ezért a húsvéti evangyéliom azt hirdeti, hogy *eggyé leszünk Krisztussal az Ő feltámadásának hasonlatossága szerint is*. Ez azt jelenti: Krisztussal együtt van új életünk is. Krisztus feltámadása olyan hatalmas, hogy ereje mindnyájunk életére kihat és valóságos megújulást jelent. Nézzétek, milyen csodálatos megújulást hoz a mi magyarországi református egyházunk

életében is! Akiket keresztje alá elvezetett és halála hasonlatosságába beoltott; akiknek életébe bűnöket megölő hatalommal belépett; akiken próbák és szenvedések közt elkezdte kimintázni érettünk megcsúfolt istenemberi orcája vonásait – ugyanazoknak feltámadása hasonlóságát is ígéri; azoknak új, hitben örvendező, igaz és megszentelt életet is ajándékoz, kimintázva rajtuk megdicsőült orcája vonásait is. Csak azok járhatnak szomorú ábrázattal, mint az emmausi tanítványok (Lukács ev. 24:17.), akik még nem vették észre, hogy a feltámadott Jézus velük megy az úton. De aki a feltámadott Úr közösségében járja az élet útját, az tudja, hogy megbocsátott bűneiből minden nap újonnan kiléphet és újat kezdhet a Feltámadott ereje által. Újat hitben, szeretetben sugárzó örömben. Élete kis és nagy dolgait, bajokat és feladatokat, próbákat és csapásokat úgy hordoz, hogy az összeroppanás szélén is fölibük nő. Mert a végső próbának: a halálnak és kárhozatnak is az örökélet bizonyosságával tud szemébe nézni. Nem a maga erejéből, hanem azért, mert Krisztusnak tetszik, hogy bennünk, erőtlenségben, megdicsőítse az Ő feltámadása erejét s feltartóztatatlanul a temető felé haladó életünk felett felragyogtassa az örökélet és üdvösség reményét. Legyen azért mindnyájunknak örvendező hitvallása az, amit egy nagy református igehirdető így foglalt össze: „Ha meghalok – de nem halok meg többé! – s megleli valaki koponyámat, hadd prédikálja neki még akkor is ez a koponya: Nincs szemem, de mégis látom Őt; nincs agyvelőm, sem elmém, mégis felfogom Őt; nincs ajkam, mégis csókolgatom Őt; nincs nyelvem, mégis együtt magasztalom Őt mindnyájatokkal, akik az Ő nevét hívjátok segítségül. Kemény koponya vagyok, de mégis egészen megpuhultam és felolvadtam az Ő szeretetében; itt fekszem kinn az Isten szántóföldjén, mégis benn vagyok a paradicsomban! Elfelejtettem minden szenvedést. Az Ő nagy szeretete tette ezt velünk, amikor érettünk keresztjét hordozta s a Golgotára ment”. (Kohlbrügge egyik nagyheti prédikációjából.)

Ennek a minden emberi öröme, bűnbánatra és új életre hívó nagy-pénteki és húsvéti evangéliomnak hirdetésére megy most hozzátok ünnepi követül a mi kedves tanítványunk:

.....

Kérlek, fogadjátok őt szeretettel és támogassátok jókedvű adakozással!

Adjon Isten Kedves Mindnyájatoknak, családotoknak, a gyülekezet minden tagjának, az egész Anyaszentegyháznak, magyar népünknek és minden népnek idvességes nagy-pénteki és húsvéti ünneplést, áldást-békeséget, a megfeszített és feltámadott Úr Krisztus által!

Atyafiúi szeretettel és adományaitokért való köszönettel a Sárospataki Református Kollégium tanárai és ifjúsága nevében:

Sárospatak, 1950. húsvét havában

Dr. Nagy Barna
kollégiumi igazgató

2. Pünkösdi mendikációs vers

Pünkösdi örömmel köszöntöm e házat,
Üdvözetét hozom ősi iskolánknak,
Pataki diákszív áldást kíván rátok:
Terhes magyar földön ünneplő családok!

Sebes szélzúgásban kiárad a lélek,
Ez ad reménységet csüggedők szívének,
Tántorgók lábában új erőt támaszt,
Könnyes sírok felett vigasztalást áraszt.

Meggyötört magyarok, csüggedt keresztyének,
Pünkösdkor ne csak a sebet éreztétek!
Legáldottabb orvos hajlik ma felétek:
Teremtő, megtartó, vigasztaló Lélek!

(Győri József: Szőlőben. Összegyűjtött versek. 1991.
10. o.)

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés helyett	5
I. Sárospatak, a pataki mivolt	9
II. Sárospatak főbb jellemzői, a „pataki mivolt” kialakulásának és érvényesülésének feltételei	13
1. A földrajzi és gazdasági helyzet	13
2. A politikai szerep	14
3. Az iskolai művelődés	16
III. Sárospataki művelődéstörténeti értékek	33
1. Területek, építmények	33
2. Szobrok, emléktáblák	36
3. Képzőművészeti gyűjtemények	38
4. Muzeális értékek	39
5. Irodalmi értékek, könyvtári anyag	43
6. Levéltári anyag	46
7. A „pataki szellem”	48
IV. Sárospatak művelődési hatásrendszerének főbb vonásai	55
1. A pataki művelődés általános feltételei	55
2. Az iskola művelődési hatása	59
a) Az iskolai hatás fontosabb tartalmi jellemzői	60
b) A szervezeti élet	66
c) Az iskola társadalmi kapcsolata	67
d) A nevelés-oktatás személyi tényezői	72
e) Az oktatás-nevelés módszerei, eszközei	99
– A nevelési-tanítási módszer	99
– A szertári-múzeumi együttes	100
– A könyvtár	102
– A könyvnyomda	104
f) Szak- és szépirodalmi tevékenység	106
– Szaktudományos munkálkodás	106
– Történelmi szakirodalmi tevékenység	110
– Szépirodalmi hatás	112

– Patak a szépirodalomban	112
– Népi szólások, népmondák	114
– Anekdoták	115
– Bibliafordítás, teológiai irodalom	117
g) Tankönyv-, kézikönyvírói és kiadói tevékenység	118
h) Egyéb kiadványok, újságok, naptárak	125
– Iskolai Értesítők	125
– Folyóiratok, újságok	125
– Naptárak	127
i) Képzőművészeti, ének-zeneművészeti hatás	128
j) Az iskola hatásának területi-mennyiségi jellemzői	132
k) Az iskola művelődési hatásának főbb jellemzői néhány vélemény tükrében	136
3. A vár művelődési hatása	139
4. A város művelődési szerepe	142
V. Sárospatak vonzásában	149
Jegyzetek	153
– Használt rövidítések	153
– Idézetek, utalások	153
Régiés és idegen eredetű kifejezések értelmezése	164
The Role of Sárospatak in the History of Hungarian Cultural Development	175
VI. Függelék	179
a) Pataki emlékjelek a költészetben	180
1. Képes Géza: Valami indul	180
2. Képes Géza: Templomépítő	183
3. Tompa Mihály: Lorántffy Zsuzsanna emlékezete	186
4. Képes Géza: A pataki iskola ünnepére	190
5. Harsányi Zsolt: Patak	193
6. Novák Sándor: Sárospatak	194
b) Legátusok, mendikások ünnepi követségben	196
1. Az 1950. évi húsvéti pátens	196
2. Pünkösdi mendikációs vers	198
Tartalomjegyzék	200
Képek Sárospatak művelődéstörténeti értékeiről	201
Épületek	203
Szobrok	211
Emléktáblák	218
Könyvek	219
Folyóiratok, újságok	227
Sárospataki dalok	229

**Képek Sárospatak
művelődéstörténeti értékeiről**

*1. Sárospataki látkép a Várral
(archív felvétel)*

2. Látkép a Várból

3. *A Rákóczi-vár
Vöröstorony és Lorántffy Loggia)*

4. *A Vár a Bodrog felől (Vöröstorony, Perényi-szárny, Sub rosa-erkély)*

5. A római katolikus templom

6. Római katolikus templombelső

7. A református templom
(archív felvétel)

8. Görög katolikus templombelső

9. A Nagyollégium

10. A régi kollégiumi szárny. Múzeum

11. A kollégium udvara

12. A Nagykönyvtár díszterme

13. A tanítóképző

14. A Művelődés Háza

15. A Sárospataki Képtár

16. *Lorántffy Zsuzsanna*

17. *II. Rákóczi Ferenc*

18. Comenius

19. Bessenyei György

20. *Kazinczy Ferenc*

21. *Kossuth Lajos*

22. Fáy András

23. Erdélyi János

24. Tompa Mihály

25. Egressy Béni

26. *Tóth Ede*

27. *Mórícz Zsigmond*

28. Komáromi János

29. Pécsi Sándor

30. Szemere Bertalan
emléktábla.

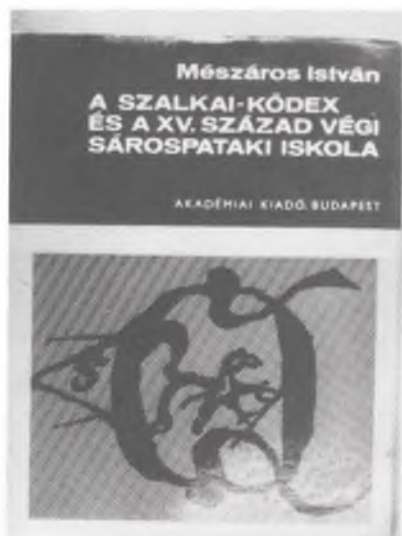
31. Arany János–Tompa Mihály–Erdélyi János
emléktábla.

32. Détsky Mihály: *Sárospatak.*
Budapest. 1974.

33. Dercsényi Dezső-Gerő László:
A sárospataki Rákóczi-vár.
Budapest. 1953.

34. Mészáros István: *A Szalkai-kódex
és a XV. század végi
sárospataki iskola.* Budapest. 1972.

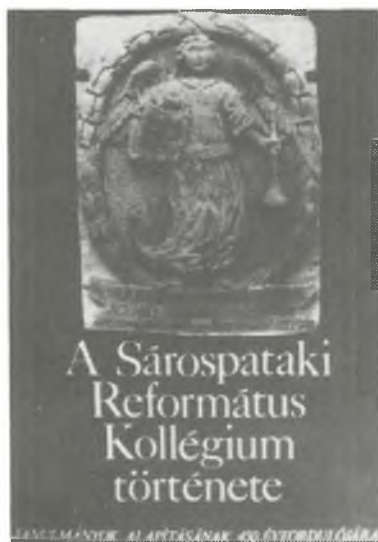
35. Szombathy János:
A sárospataki főiskola története.
Sárospatak. 1919.

36. Gulyás József:
A sárospataki református főiskola
rövid története. Sárospatak. 1931.

37. Marton János:
A sárospataki református főiskola
története I. Sárospatak. 1931.

38. A Sárospataki Református Kollégium
története. Budapest. 1981.

39. Gulyás József:
A sárospataki bölcsészeti akadémia
története. Sárospatak, 1942.

40. Kődöböcz József:
Tanítóképzés Sárospatakon.
Budapest. 1986.

41. A sárospataki Rákóczi Gimnázium
jubileumi évkönyve. Sárospatak. 1981.

42. Szinyei Gerzson:
A sárospataki főiskolai könyvtár
története. Sárospatak. 1884.

43. Hörcsik Richárd:
A Tiszáninneni Református
Egyházközség Tudományos
Gyűjteményei Levéltárának története.
(1531-1966).

44. Orbán József:
A sárospataki énekkar története.
Sárospatak. 1882.

45. Barsi Ernő-Szabó Ernő:
A pataki kollégium zenei krónikája.
Budapest. 1984.

46. Takács Béla:
A sárospataki nyomda története.
Budapest. 1978.

47. Komáromi János:
Pataki diákok. Budapest. 1926.

48. Fekete Gyula:
Bodrog-parti szerelmeink.
Sárospatak. 1981.

49. Tóth-Mátthé Miklós:
Pecurok. Budapest. 1989.

50. Képes Géza:
A pataki diák. Budapest. 1981.

51. *A pataki diákvilág anekdotakincse.*
I-II. kötet. Budapest. 1927.

52. Komjáthy Benedek: Szent Pál levelei magyar nyelven. Krakkó. 1533.

53. Kálvin Institutiojának fordítása. Hanovia. 1624.

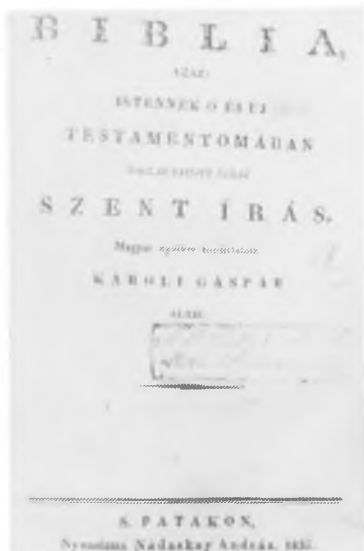
54. Comenius: Orbis sensualium pictus – négy nyelvű kiadása. Lőcse. 1685.

55. Comenius: Schola ludus. Sárospatak, 1654.

56. Dalok gyűjteménye. Sárospatak. 1826.

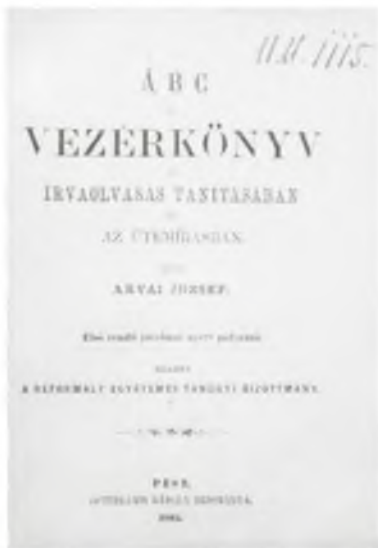
57. Biblia. Sárospatak. 1835.

58. Sárospataki naptár 1860. szökőévre. Sárospatak.

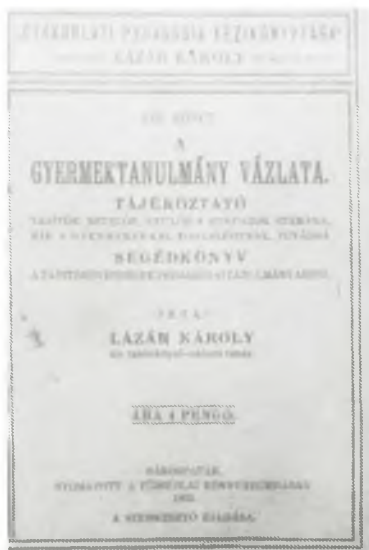
59. Hegedűs László: Elemi oktatás beszéd, írás, olvasásban. Sárospatak. 1853.

60. Árvai József:
*ABC és vezérkönyv az írvaolvasás
 tanításában és az ütemírásban.*
 Pest. 1865.

61. Tüdős István:
Keresztyén hit- és erkölcsstan.
 Sárospatak. 1916.

62. Lázár Károly:
A gyermektanulmány vázlata.
 Sárospatak. 1933.

63. Tóth Mihály:
Szántás, vetés.
 Sárospatak. 1937.

64. Szathmáry Ferenc:
Beszéd- és értelemgyakorlat,
IV. osztály, Sárospatak. 1937.

65. Máttyás Ernő:
Pál apostol megtérése.
Sárospatak. 1934.

66. Comenius és Magyarország.
Sárospatak. 1990.

67. Sárospataki Füzetek. 1857.

68. Sárospataki Lapok. 1882.

69. Sárospataki Református Lapok. 1906.

70. Sárospataki Ifjúsági Közlöny. 1935.

71. Sárospataki Pedagógiai Füzetek. 1969-1970.

72. Szigethy Ferenc–
H. Bathó János: *Bodrog partján* . .

H. Bathó János

A nemzetünk előző nemzedékének
BODROG PARTJÁN

Szigethy Ferenc

Én az én országomért, az én országomért, az én országomért
Még egy nap, még egy nap, még egy nap, még egy nap, még egy nap

Én az én országomért, az én országomért, az én országomért
Még egy nap, még egy nap, még egy nap, még egy nap, még egy nap

Én az én országomért, az én országomért, az én országomért
Még egy nap, még egy nap, még egy nap, még egy nap, még egy nap

73. Szigethy Ferenc–
H. Bathó János:
Válásra int immár . . .
(Búcsúdál)

Búcsúdál.

I. versszak Szigethy Ferenc
II. Patáki diákok.

Lassan nyire.

Szerző: H. Bathó János.

1. Vá - las - ra int - né - m - nek, az - a - ra | Még egy - nap - kár - tal -

2. Én - nek én - nyá - mar - tól ka - gyon - rár - Nem lesz ka - ránk se -

hü - nek - né - ra | Én - nek én - nek, én - nek, | É - nek - nek - nek - nek - nek - nek

nek - nek - nek - nek - nek | Én - nek, én - nek | Én - nek meg - nek - nek - nek

É - nek - nek - nek - nek - nek | É - nek - nek - nek - nek - nek - nek

É - nek - nek - nek - nek - nek | É - nek - nek - nek - nek - nek - nek

Pátlaki diákok dala
Z. Zoltán Zoltán

Alapműve Zoltán Zoltán

Árnyas part, te Bodrogsági Ártás, szép új-
 lépek alatt szelíd, a szél szelődésén is szelíd hang, és az
 víz, és a vízben jött. A Bodrog partján, ahol a diákok élnek,
 partján partok és víz, a Bodrog partján, ahol a diákok élnek,
 partján víz és partok élnek. *1. 2. 3. 4. 5.*

Ez a dala mindig szeretettel hallgat,
 a mellesz nemcsak szelíd hang,
 és a diákoknak élnek a partján,
 ahol a diákok élnek a partján.
 A dala mindig szeretettel hallgat,
 a mellesz nemcsak szelíd hang,
 és a diákoknak élnek a partján,
 ahol a diákok élnek a partján.

74. E. Kovács Kálmán–Bolvári Zoltán:
Sárospataki, te bodrogsági Ártás...
(Pátlaki diákok dala)

Cserkész-induló.
Zsirus József. Bathó János.

Lépve.

Cser-kész legy-ri-sen, ill-ás ó-tá,
 Cser-kész vol-ss-várj po-rános-szó-cs!

Szür-ke taj-nal-lan, kö-öl es-le.
 Fig-jed a mun-ka a ke-nyé-bel!

Cserkés, ne légy bús, vig az élet,
 Ifjú átkösd magyid szék! ...
 „Síróly”, „Turul” és „Sólyom”-madár
 „Sas”-ok-hal lent a magyidon jár.

Zugó szél föl fejük felett,
 Villám lépi a fellegket ...
 Partán, szélnek nagy, magyidok hát!
 Szerepd ne *isten!*, szerepd *Hazid!*

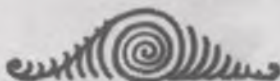
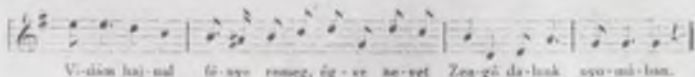
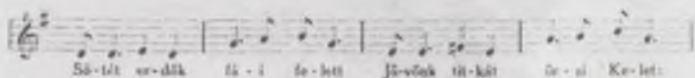
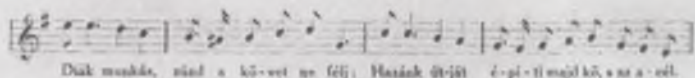
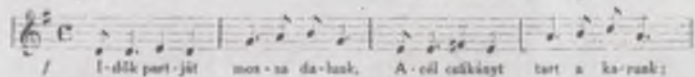
* Dalk. szerk.

75. Zsirus József–H. Bathó János: Cserkész-induló

A MUNKATÁBOR INDULÓJA.

Tempo di marcia.

Szabó Ernő—Képes Géza.

76. Képes Géza—Szabó Ernő: A munkatábor indulója

Handwritten title: Nagymajtényi síkon *Handwritten subtitle: Kéz- és hulladék-éneke Szabó Ernő 1903.*

Handwritten lyrics:
 Nagymajtényi síkon áll a város,
 Kézzel hulladékot egy páros hull,
 Több millió párosát hull a kőbe, míg
 A kézzel hulladékot gyűjtés kezdje kezgyűjtés.
 Kéz- és hulladék-éneke.

Handwritten signature: Szabó Ernő

**Az alábbi üzletágakban állunk
a lakosság rendelkezésére:**

Betétgyűjtés

**Önkormányzati,
vállalkozói számlavezetés,
hitelezés**

Valutaforgalmazás

Rövid- és hosszúlejáratú hitelezés

Szerencsejáték

Egy huszasért

akár

százmilliót

is

nyerhet

a totón és a lottón!

Eredményes tippelést, szerencsés játékot kíván Önnek
a

SZERENCSEJÁTÉK RT.

5. sz. Területi Igazgatósága

RUBIKON RUHAIPARI GÉPGYÁRTÓ KFT.

3950 Sárospatak, Dorkói u. 1. Pf. 221.

Telefon: 41-11-422, Marketing: 41-11-907

Telex: 62 360 Telefax: 44-11-716

Egyszámlasszáma: MHB 422-10034

rubikon

Az alábbi termékeit ajánlja:

SZABÁSZATI BERENDEZÉSEKET

kardkéses szabászgépeket önélezős és élezőszerkezet nélküli kivitelben, körkéses szabászgépeket, lapvasalót (szabásminták terítékre való ragasztásához), cutter szabászasztalt, véglevágót

SPECIÁLIS VARRÓGÉPEKET

reteszelőket, huroköltésű gombfelvarrókat, karos pikírozókat

VASALÓBERENDEZÉSEKET

folyamatos ragasztóprést, vasalópréseket párnákkal, elektromos gőzfejlesztőket, egyedi és központi elszívású vasalóasztalokat, kézivasalókat: gőzfűtésű gőzölős, elektromos fűtésű gőzölős, csatlakozó dobozt kézivasalók központi hálózatra kapcsolására, gőzölőkeféket, vízporlasztókat, kondenztartályt.

Termékeinkkel kapcsolatban bővebb műszaki és árinformációkat nyújt: a kft. marketing osztálya.

Telefon: 41/11-907 Telex: 62 360 Telefax: 41/11-716

Cím: 3950 Sárospatak, Dorkói út 1.

**ÉPÍTŐ ÉS SZERELŐIPARI
KISSZÖVETKEZET**
Sárospatak
Eötvös u. 11.
3950

felajánlja szolgáltatásait:

- általános lakatos,
- víz-, központifűtés-szerelés,
- villanyszerelés,
- kőműves,
- ács-állványozó,
- épületbádogos,
- szobafestő-mázoló-tapétázó
szakmákban, valamint
- személy- és tehergépkocsik javítása
és vizsgára való felkészítése

Telefon: (41)11-114; 11-257
Lakatos üzem: (41)11-589 * Telex: 62-587

Postahivatal Sárospatak • Rákóczi út 47. Telefonszám: 41/11-020

**Az eddig ismert, ún. „hagyományos” postai
tevékenységeken túl az alábbi újabb szolgáltatásainkat
ajánljuk ügyfeleink szíves figyelmébe:**

- Postabanki betételhelyezések, visszafizetések
- EMS nemzetközi gyorspostaszolgálat
- Valuta-, csekk-, Eurocsekk-beváltás
- DUNABANK hitelkártyára kifizetés-teljesítés
- Színes filmek árusítása, előhívásra kidolgozásra történő átvétele
- Meghatározott lapokban közzeendő hirdetések felvétele
- Különböző nyomdai termékekre (névjegyek, meghívók)
megrendelések elfogadása
- A PROVIDENCIA RT. megbízásából
gépkocsi felelősségbiztosításra szerződések megkötése
- Nyilvántartott kulcstartók megrendelésének elfogadása
- MNB által kibocsátott emlékérmék árusítása.

**További felvilágosítást a postahivatalban adunk.
Várjuk kedves ügyfeleinket!**

ISBN 963 03 3334 1

Készült a Borsodi Nyomdában 1991-ben
4000 példányban
Felelős vezető: Ducsai György igazgató

Sárospatak hazánk egyik fontos települése, nemzeti értékekben gazdag kincse, igazi gyöngyszeme. Azzá teszi a táj, a politikai, művelődési és gazdasági tevékenysége, története, felhalmozott gazdag anyagi és szellemi öröksége.

A szerző a városnak a nemzet életében, történetében, a magyar művelődés alakulásában betöltött szerepét, jelentőségét vizsgálja. Bemutatja a „pataki mivolt” lényegesebb jegyeit, a történelem során érvényesülő politikai és művelődési törekvéseket. Számba veszi a városban található – művelődéssel kapcsolatos – tárgyi és szellemi emlékeket a területtől az épületeken, szobrokon, irodalmi alkotásokon át a sajátos pataki szellem jellegzetességeiig. Részletesen ismerteti, elemzi azt a széles körű művelődési hatást, amelyet története során Sárospatak elsősorban iskolája és vára közvetítésével kifejtett.

A könyv idéz néhány olyan szép költeményt, amely a költészet nyelvén fogalmazza meg Sárospatak jellemző vonásait, nemzeti értékét és hatását, továbbá közöl 77 képet is a város művelődéstörténeti kincseiről.

A szerző kisdíák korától, 1926-tól él Sárospatakon, s 65 év alatt hozzáért a városhoz. A könyv vallomása a „kedves diákváros” vonzásáról s a sorokból kiérződik az öregdiák hálája, Patak iránti szeretete.